ਦੂਰੋਂ ਦੇਖਿਆ ਸੰਤ ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ

ਹਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਪੰਨੂ,
ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ।

ਪਿਆਰੇ ਪਾਠਕ, ਇਸ ਲਿਖਤ ਵਿੱਚ ਨਾ ਇਤਿਹਾਸ ਹੈ ਨਾ ਫ਼ਲਸਫ਼ਾ। ਇਹ ਕੁਝ ਪੰਨੇ ਲਿਖਣ ਵੇਲੇ ਕੋਈ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਸਾਹਿਤਕ ਸ਼ੈਲੀ ਜਾਂ ਕ੍ਰਮ ਦਾ ਵੀ ਖਿਆਲ ਨਹੀਂ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ। ਕੁੱਝ ਘਟਨਾਵਾਂ ਅੱਗੇ ਪਿੱਛੇ ਹੋ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਨਾ ਮੈਂ ਸੰਤ ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਦਾ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਹਾਂ ਨਾ ਅਕਾਲੀ ਜਥੇਦਾਰਾਂ ਦਾ ਦੁਸ਼ਮਣ। ਜੋ ਕੁੱਝ ਮੈਂ ਅੱਖੀਂ ਦੇਖਿਆ-ਹੂ-ਬ-ਹੂ ਉਵੇਂ ਲਿਖ ਦਿਤਾ। ਪਹਿਲੋਂ ਹੀ ਮਨ ਵਿਚ ਕੋਈ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਉਦੇਸ਼ ਮਿਥਣ ਦੀ ਥਾਂ ਤੱਥਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਥਮਿਕਤਾ ਦਿੱਤੀ ਜਦੋਂ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਬਾਖੂਬੀ ਪਤਾ ਹੈ ਕਿ ਉਦੇਸ਼ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ ਵਿਚ ਤੱਥ ਬਿਲਕੁਲ ਬੇਕਾਰ ਇਟਾਂ,ਰੋੜੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜੋ ਲਾਹੇਵੰਦ ਹੋਣ ਦੀ ਥਾਂ ਯਾਤਰੂਆਂ ਦੇ ਸਫ਼ਰ ਵਿਚ ਵਿਘਨ ਪਾ ਸਕਦੇ ਹਨ।

ਮੈਂ ਸੰਤ ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਦਾ ਕਦੀ ਮਿੱਤਰ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ। ਹੁਣ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਇਉਂ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਕਿਸੇ ਦਾ ਵੀ ਮਿੱਤਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸਾਧ ਸੀ ਉਹ ਕੇਵਲ। ਸਾਧ ਦਾ ਨਾ ਕੋਈ ਦੁਸ਼ਮਣ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਨਾ ਦੋਸਤ। ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਇੱਕ ਚੰਗਾ ਸਿੱਖ ਸਮਝਿਆ ਸੀ ਜਿਸਦੀ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਵਿਚ ਚੜ੍ਹਤ ਹੋ ਰਹੀ ਸੀ। ਇਸ ਚੜ੍ਹਤ ਦਾ ਕਦੀ ਮੈਂ ਸਿਆਸੀ ਲਾਭ ਉਠਾ ਸਕਾਂਗਾ ਸ਼ਾਇਦ, ਮੇਰਾ ਸੰਤ ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਇਸ ਕਰਕੇ ਸੰਪਰਕ ਰਿਹਾ।

ਇਕ ਪਾਸੇ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਢਾਇਆ ਗਿਆ, ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਧੜਾ ਧੜ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਸਿਖਾਂ ਦੀ ਮਦਦ ਕਰਨੀ ਸੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ, ਇਥੋਂ ਤਕ ਕਿ ਹਿੰਦੂਆਂ, ਕਮਿਊਨਿਸਟਾਂ ਤੇ ਕਾਂਗਰਸੀਆਂ ਨੂੰ ਮੈਂ ਇਸ ਸੱਟ ਕਰਕੇ ਰੋਂਦਿਆਂ ਦੇਖਿਆਂ। ਡਾ.ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ ਤੇ ਸਰਦਾਰ ਖੁਸ਼ਵੰਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਮਾਣ-ਸਨਮਾਨ ਵਾਪਸ ਕਰ ਦਿੱਤੇ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਅਮਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਲੋਕ ਸਭਾ ਅਤੇ ਕਾਂਗਰਸ ਪਾਰਟੀ ਤੋਂ ਅਸਤੀਫ਼ਾ ਦੇ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੇ ਜੇਲ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਬੰਦੀਆਂ ਦੀ ਜੋ ਮਾਇਕ ਅਤੇ ਕਾਨੂੰਨਨ ਮਦਦ ਕੀਤੀ ਮੈਂ ਉਸ ਦਾ ਚਸ਼ਮਦੀਦ ਗਵਾਹ ਹਾਂ ਕਿਉਂਕਿ ਲੋੜਵੰਦਾ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਮੇਰੇ ਰਾਹੀਂ ਵੀ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਇਵੇਂ ਹੀ ਸਿੱਖ ਵਿਰੋਧੀ ਦੰਗਿਆਂ ਵਿਚ ਉਜੱੜੇ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਦੀ ਵੀ ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੇ ਸਾਰ ਲਈ ਸੀ। ਪਰ ਇਹ ਸਾਰਾ ਕੁਝ ਕਿਸੇ ਵੱਖਰੇ ਥਾਂ ਲਿਖਿਆ ਜਾਵੇਗਾ ਵਿਸਥਾਰ ਵਿੱਚ। ਇਥੇ ਕੇਵਲ ਸੰਤ ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਸਾਡੇ ਮੰਚ ਦਾ ਨਾਇਕ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ "ਦੂਰੋਂ ਦੇਖਿਆ" ਇਸ ਲਈ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਕਦੀ ਮੈਨੂੰ ਲੱਗਿਆ ਨਹੀਂ ਉਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਨੇੜੇ ਲੱਗਣ ਦਿੱਤਾ ਹੋਵੇ। ਕਹਾਵਤ ਹੈ - ਬਿੱਲੀ ਊਠਣੀ ਦਾ ਦੁੱਧ ਨਹੀਂ ਚੁੰਘ ਸਕਦੀ।

ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਉਪਰ ਹਮਲਾ ਸਿੱਖਾਂ ਵਾਸਤੇ ਇਸ ਸਦੀ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਦੁਰਘਟਨਾ ਸੀ। ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਲਹਿਰ ਦਾ ਪੈਦਾ ਹੋਣਾ, ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਦਾ ਜਨਮ, ਦੋ ਸੰਸਾਰ ਜੰਗਾਂ ਅਤੇ 1947 ਦੀ ਦੇਸਵੰਡ, ਇਹ ਕੋਈ ਮਾਮੂਲੀ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨਹੀਂ ਸਨ, ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਅਤੇ 1984 ਨੂੰ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਉਪਰ ਹੋਏ ਫੌਜੀ ਹਮਲੇ ਵਿਚ ਫਰਕ ਹੈ। ਇਹ ਫਰਕ ਵੱਡਾ ਹੈ। ਮੁਸਲਮਾਨਾ ਨਾਲ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਟੱਕਰ ਤਾਂ ਅਰਦਾਸ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਉਤਰ ਚੁੱਕੀ ਹੈ, ਇਸ ਕਰਕੇ ਦੇਸਵੰਡ ਸਮੇਂ ਮੁਸਲਮਾਨਾ ਹੱਥੋਂ ਸਿਖਾਂ ਦਾ ਕਤਲਿਆਮ ਕੋਈ ਅਨੋਖੀ ਘਟਨਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਨਾਲੇ ਬਦਲੇ ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਇਧਰਲੇ ਖਿਤੇ ਵਿਚ ਮੁਸਲਮਾਨ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਉਪਰ ਕੋਈ ਘੱਟ ਨਹੀਂ ਸੀ ਗੁਜ਼ਾਰੀ। ਸਗੋਂ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਵੀ ਅਜਿਹੇ ਸ਼ਰਮਨਾਕ ਕੰਮ ਕੀਤੇ ਜਿਹੜੇ ਅਠਾਹਰਵੀਂ ਸਦੀਂ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਕੀਤੇ ਸਨ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਇਲਾਹੀ ਸਦਾਚਾਰ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਕਦੀ ਔਰਤਾਂ ਤੇ ਬੱਚਿਆਂ ਉਪਰ ਜਬਰ ਕਰਨ ਦੀ ਆਗਿਆਂ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ। ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਇਸ ਆਦਰਸ਼ ਨੂੰ ਜਦੋਂ ਵਿਸਾਰ ਦਿੱਤਾ ਤਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਦਿਲ ਖੋਲ੍ਹ ਕੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾ ਉਪਰ ਦਰਿੰਦਗੀ ਕੀਤੀ।

ਦੋ ਵੱਡੀਆਂ ਜੰਗਾਂ ਸੰਸਾਰ ਦੀਆਂ ਹੋਰ ਤਾਕਤਾਂ ਲਈ ਕਈ ਹੋਰ ਕਾਰਨਾ ਕਰਕੇ ਬਹੁਤ ਵਡੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਹਨ। ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਅਮਲੀ ਸ਼ਿਰਕਤ ਕੀਤੀ ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਅਹਿਮੀਅਤ ਖਾਲਸਾ-ਪੰਥ ਲਈ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਿਵਾਇ ਇਸ ਦੇ ਕਿ ਕੁਝ ਕੁ ਹਜ਼ਾਰ ਸਿੱਖ ਲੜਦੇ ਹੋਏ ਮਾਰੇ ਗਏ ਤੇ ਕੁਝ ਨੂੰ ਬਹਾਦਰੀ ਬਦਲੇ ਵਿਕਟੋਰੀਆ ਕਰੱਸ ਮਿਲੇ। ਚੁਰਾਸੀ ਦੇ ਆਪ੍ਰੇਸ਼ਨ ਬਲੂਸਟਾਰ ਵਰਗੀ ਵੱਡੀ ਸੱਟ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਇਸ ਸਦੀ ਵਿਚ ਕਦੀ ਨਾ ਸੁਣੀ ਸੀ ਨਾ ਕਿਆਸੀ ਸੀ। ਚੇਤੇ ਰਹੇ ਕਿ ਮੁਗਲਾਂ ਅਤੇ ਪਠਾਣਾ ਨੇ ਜੋ ਕੁਝ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਸੀ ਉਸ ਨਾਲੋਂ ਇਹ ਕਾਰਾ ਵੱਖਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਉਦੋਂ ਦੀਆਂ ਮੁਸਲਮਾਨ ਹਕੂਮਤਾਂ ਦਾ ਵੈਰੀ-ਅਮਲ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਢੰਗ ਦਾ

ਕੁਦਰਤੀ ਹਿੱਸਾ ਬਣ ਗਿਆ ਸੀ। ਯਾਨੀ ਕਿ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵੱਲੋਂ ਕਿਸੇ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਦੀ ਬੇਅਦਬੀ ਕਰਨ ਨੂੰ ਅਣਹੋਣੀ ਘਟਨਾ ਵਜੋਂ ਨਹੀਂ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਰਤਾਰਾ ਸਿੱਖ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਬਤੌਰ ਇਤਿਹਾਸਕ ਟੱਕਰ, ਸਮਝ ਵਿਚ ਆਉਂਦਾ ਸੀ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਸਾਧਾਰਣ ਲਗਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ।

ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਖ਼ਾਲਸਾ ਪੰਥ ਨੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਹਿੱਤ ਆਪਣਾ ਸਭ ਕੁਝ ਦਾਅ ਤੇ ਲਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਕੁਰਬਾਨੀ ਸਿੱਖ ਅਮਲ ਦਾ ਧਰੂ ਤਾਰਾ ਹੈ ਜਿਸਨੂੰ - "ਸਿੱਖ ਕਦੀ ਭੁੱਲ ਜਾਣ ਤਾਂ ਘੱਟੋ ਘੱਟ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਨਹੀਂ ਭੁੱਲ ਸਕਦਾ" ਪੰਥ ਦੇ ਅਵਚੇਤਨ ਵਿਚ ਘਰ ਕਰ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਇਸ ਸਿਲਸਿਲੇ ਵਿਚ ਇਹ ਕਹਿਣਾ ਵਾਜਬ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੇ ਅਣਖੀਲੇ ਤੱਤ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੀ ਅਜ਼ੀਮ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਵਿਚ ਪੂਰਨ ਭਰੋਸਾ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਸੀ ਜਿਸ ਦੇ ਫਲ ਸਰੂਪ ਹਿੰਦੂ-ਜੁਆਨੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਛਕ ਕੇ ਧੜਾ ਧੜ ਖਾਲਸਾ ਪੰਥ ਦਾ ਵਡਮੁੱਲਾ ਹਿੱਸਾ ਬਣ ਰਹੀ ਸੀ। ਇਉਂ ਇਹ ਦਰਿਆ ਇਕ ਪਾਸੇ ਨਹੀਂ ਦੋਵੇਂ ਪਾਸੀਂ ਵਗ ਰਿਹਾ ਸੀ ਅਰਥਾਤ ਜੇ ਸਿੱਖ ਕੁਰਬਾਨੀਆਂ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ ਤਾਂ ਹਿੰਦੂ ਵੀ ਭਾਰੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਨਿਸ਼ਾਨ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸ਼ਰਣ ਵਿਚ ਆ ਆ ਕੇ ਇਸ ਦਰਿਆ ਨੂੰ ਤਾਕਤਵਰ ਬਣਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਮੰਨੂ ਦੀ ਦਾਤਰੀ ਫਿਰਨ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਦੂਣ ਸਵਾਏ ਹੋਣ ਦੀ ਕਰਾਮਾਤ ਇਸ ਤੱਥ ਦੀ ਸਹੀ ਲੋਕ-ਗਾਥਾ ਹੈ।

ਹਿੰਦੂ ਵਿਦਵਾਨ ਇਹ ਦਾਅਵਾ ਕਰਦੇ ਆਏ ਹਨ ਕਿ ਖਾਲਸਾ ਪੰਥ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਅਤੇ ਹਿੰਦੂ ਮੱਤ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰਨ ਹਿਤ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ। ਸਿੱਖ ਚਿੰਤਕ ਇਸ ਕਥਨ ਨੂੰ ਰੱਦ ਕਰਕੇ ਆਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਨਵੇਂ ਧਰਮ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਕਿਸੇ ਖ਼ਾਸ ਵਰਗ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਖਾਸ ਭੂਗੋਲਿਕ ਖੇਤਰ ਦੀ ਰਾਖੀ ਜਾਂ ਵਿਨਾਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਹਰਗਿਜ਼ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਜੇ ਇਹ ਮੰਨ ਲਈਏ ਕਿ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੀ ਰਾਖੀ ਲਈ ਇਕ ਸੈਨਾ ਵਕਤੀ ਤੌਰ ਤੇ ਸਥਾਪਤ ਕਰ ਲਈ ਗਈ ਸੀ ਤਦ ਇਹ ਵੀ ਮੰਨ ਲੈਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਸੈਨਾ ਦਾ ਇਕੋ ਇਕ ਮਨੋਰਥ ਮੁਸਲਮਾਨਾ ਨੂੰ ਮਾਰਨਾ ਅਤੇ ਇਸਲਾਮ ਦਾ ਨੁਕਸਾਨ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਜਿਵੇਂ ਇਹ ਦੂਜਾ ਤੱਥ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਮੰਨਣਯੋਗ ਨਹੀਂ ਹੈ ਉਵੇਂ ਹੀ ਪਹਿਲਾ ਵੀ ਰੱਦ ਕਰਨਯੋਗ ਹੈ। ਪਰ ਜੋ ਤੱਥ ਸਹੀ ਹੈ ਤੇ ਸਰਬਪ੍ਰਵਾਣਿਤ ਵੀ, ਉਹ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਖਾਲਸਾ ਪੰਥ ਦੇ ਉਦੈ ਨਾਲ ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਬਚਿਆ, ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਬਚਿਆ,ਪਠਾਣਾ ਨੂੰ ਸਦਾ ਲਈ ਕਾਬਲ ਵਿਚ ਧੱਕ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਤੇ ਉਹਨਾ ਦੇ ਹਮਲੇ ਅਤੇ ਅਤਿਆਚਾਰ ਬੀਤੇ ਦੀਆਂ ਕਥਾ-ਕਹਾਣੀਆਂ ਬਣ ਗਈਆਂ।

ਸਿੱਖਾਂ ਅਤੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੀ ਸਮਾਜਕ ਸਾਂਝ ਅਤੇ ਦੁਖ ਸੁਖ ਕਿਉਂਕਿ ਸਦੀਆਂ ਤੱਕ ਸਾਂਝੇ ਰਹੇ ਸਨ ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਮਾਸਟਰ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਨੇ 1947 ਵਿਚ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀ ਥਾਂ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਨੂੰ ਤਰਜੀਹ ਦਿਤੀ ਸੀ। ਇਸ ਮੁੱਦੇ ਬਾਰੇ ਬੜਾ ਕੁਝ ਕਿਹਾ ਸੁਣਿਆ ਅਤੇ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਮਾਸਟਰ ਜੀ ਨੇ ਇਹ ਵੱਡੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਭੁੱਲ ਕਿਉਂ ਕੀਤੀ। ਮੈਂ ਇਹ ਮੰਨਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਸਿਖਾਂ ਵਾਸਤੇ ਉਦੋਂ ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦੀ ਕੋਈ ਗਾਰੰਟੀ ਲੈਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਸੀ ਪਰ ਮਾਸਟਰ ਜੀ ਨੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਨਾਲ ਰਹਿਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਉਸੇ ਸਦੀਆਂ ਪੁਰਾਣੀ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸਾਂਝ ਕਾਰਨ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਮਾਸਟਰ ਜੀ ਦੇ ਸਿਆਸੀ ਕੱਦ ਨੂੰ ਮਿਣਨ ਵਾਸਤੇ ਹਰ ਬੰਦੇ ਦਾ ਹੱਕ ਹੈ ਕਿ ਹੱਥ ਵਿਚ ਫੀਤਾ ਲਵੇ, ਪਰ ਮਾਸਟਰ ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਪੰਥ ਦਰਦੀ ਤੇ ਈਮਾਨਦਾਰ ਨੇਤਾ ਸੀ ਤੇ ਦਿਤੇ ਗਏ ਸਿਲੇਬਸ ਵਿਚੋਂ ਉਸ ਨੇ ਜੋ ਫੈਸਲੇ ਲਏ ਉਹ ਨੇਕ ਨੀਅਤ ਨਾਲ ਲਏ। ਇਸ ਬਾਰੇ ਮੈਨੂੰ ਕਦੀ ਵਹਿਮ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ।

ਉਪਰ ਲਿਖੀਆਂ ਕੁੱਝ ਗੱਲਾਂ ਦੱਸੇ ਲਿਖੇ ਬਗੈਰ ਆਪਰੇਸ਼ਨ ਬਲੂਸਟਾਰ ਦੀ ਘਟਨਾ ਦਾ ਸਹੀ ਨਿਪਟਾਰਾ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ ਸੀ। ਸਿਖਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਸਿਆਸੀ ਸਰਗਰਮੀਆਂ ਜਾਰੀ ਰਖਦਿਆਂ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਦੀ ਕਮਾਨ ਹੇਠ ਅਨੇਕ ਮੋਰਚੇ ਲਾਏ। ਪੰਥਕ-ਲੋੜਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਹਿਤ ਸਿਆਸੀ ਜੱਦੋ ਜਹਿਦ ਕਰਨੀ ਤੇ ਜਮਹੂਰੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਸ਼ਕਤੀ ਕੇਂਦਰਿਤ ਰੱਖਣੀ ਹਰੇਕ ਸਿਆਸੀ ਪਾਰਟੀ ਵਾਂਗ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਹੱਕ ਹੈ। ਪਰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਜਵਾਹਰਲਾਲ ਨਹਿਰੂ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਉਤਰਾਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਅਜਿਹੀ ਕੀ ਗੱਲ ਸੀ ਕਿ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਚਿੜਾਉਣਾ ਉਹ ਉਤਮ ਸਿਆਸਤ ਮੰਨ ਬੈਠੇ। ਨਿਕੀਆਂ ਮੋਟੀਆਂ ਸਿਆਸੀ ਮੰਗਾਂ, ਜਿਵੇਂ ਭਾਸ਼ਾ ਆਧਾਰਿਤ ਪੰਜਾਬੀ ਸੂਬਾ, ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਬਤੌਰ ਰਾਜਧਾਨੀ ਨਾ ਦੇਣਾ, ਸਾਜਸ਼ ਤਹਿਤ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲਦੇ ਇਲਾਕੇ ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਰੱਖਣੇ, ਦਰਿਆਈ ਪਾਣੀਆਂ ਦੀ ਵੰਡ ਵਕਤ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਕਾਨੂੰਨ ਨਜ਼ਰ ਅੰਦਾਜ਼ ਕਰਕੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪਾਣੀਆਂ ਉਪਰ ਡਾਕਾ ਮਾਰਨਾ, ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਹੈੱਡ-ਵਰਕਸ ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਰੱਖ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੰਟਰੋਲ ਪੰਜਾਬ ਪਾਸੋਂ ਖੋਹਣਾ, ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲਦੀਆਂ ਸਟੇਟਾਂ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਨੂੰ ਦੂਜੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਦਰਜਾ ਵੀ ਨਾ ਦੇਣਾ ਆਦਿਕ ਕੁੱਝ ਅਜਿਹੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਸਨ ਜਿਹੜੀਆਂ ਬਾਰੇ ਸਿੱਖ ਜਦੋਂ ਆਵਾਜ਼ ਉਠਾਉਂਦੇ ਤਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੇਸ ਧਰੋਹੀ ਅਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਏਜੰਟ ਹੋਣ ਦਾ ਖਿਤਾਬ ਮਿਲਦਾ। 1982 ਵਿਚ ਏਸ਼ੀਅਨ ਗੇਮਜ਼ ਵਕਤ ਬੱਸਾਂ ਗੱਡੀਆਂ ਵਿਚ ਜਿਵੇਂ ਸਿੱਖ ਯਾਤਰੂਆਂ ਦੀ ਹੱਤਕ ਗਿਣ ਮਿਥ ਦੇ ਭਾਰਤੀ ਸਟੇਟ ਨੇ ਕੀਤੀ ਉਹ ਨਵੰਬਰ 1984 ਦੇ ਦਿੱਲੀ ਦੰਗਿਆਂ ਦੀ ਮਹਿਜ਼ ਇਕ ਭੂਮਿਕਾ ਸੀ। ਭਾਰਤ, ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਚਿਰ ਸਥਾਈ ਯਾਦ ਰੱਖਣ ਯੋਗ ਸਬਕ ਸਿਖਾਉਣ ਦੀ ਰਿਆਜ਼ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਅਜੇ ਤੱਕ ਸਿਖਾਂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਲੱਗੀ ਕਿ ਕਿਸ ਗੁਨਾਹ ਬਦਲੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਬਕ ਸਿਖਾਇਆ ਜਾਣਾ ਮਿਥਿਆ ਗਿਆ। ਬੱਸ। ਇਸ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਦੁਖਾਂਤ ਕੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਫਾਂਸੀ ਲੱਗੇ ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਮਰਨ ਤੱਕ ਦੋਸ਼ ਦਾ ਪਤਾ ਨਾ ਲੱਗੇ। ਕੁੱਲ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਸਿੱਖ ਨੂੰ ਇਹ ਯਕੀਨ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ ਸੀ ਕਿ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਉਪਰ ਸੈਨਾ ਚਾੜ੍ਹ ਕੇ ਤਬਾਹੀ ਮਚਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਸੰਤ ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਇਸ ਦਾ ਪਤਾ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਸੰਤ ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਫੌਜੀ ਹਮਲੇ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰਨ ਲਗਦਾ ਤਾਂ ਮੇਰਾ ਦਿਮਾਗ ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਆਖਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਲੀਡਰ ਲੋਕ ਇਹੋ ਜਿਹੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰਿਆ ਹੀ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਨਾਲ ਸੰਗਤ ਵਿਚ ਹਮਦਰਦੀ ਦੀ ਲਹਿਰ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ - ਸੰਗਠਨ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਸਿਆਸਤ ਵਿਚ ਇਸ ਸਭ ਕੁਝ ਦੀ ਜਰੂਰਤ ਹੋਇਆ ਹੀ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਕਦੀ ਪੰਥ ਨੂੰ ਖ਼ਤਰਾ, ਕਦੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਖ਼ਤਰੇ ਵਿਚ-ਇਹ ਸਭ ਕਰਨ ਸੁਣਨ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਹਨ-ਅਜਿਹਾ ਕੁੱਝ ਨਹੀਂ ਹੋਣ ਲੱਗਾ। ਹੁਣ ਮੈਂ ਇਸ ਨਤੀਜੇ ਉੱਪਰ ਪੁੱਜਾ ਹਾਂ ਕਿ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿਚ ਇਕ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਨੂੰ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਹਮਲਾ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਇਕ ਸੰਤ ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਹਮਲਾ ਹੋਣਾ ਹੈ ਤੇ ਉਸਨੇ ਮਰਨਾ ਹੈ। ਬਾਕੀ ਲੋਕ ਕੇਵਲ ਅੰਦਾਜ਼ੇ ਲਾਇਆ ਕਰਦੇ ਸਨ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ। ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਅਤੇ ਸੰਤ ਜੀ ਵਿਚਕਾਰ ਫਰਕ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਸੰਤਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਮੌਤ ਦਾ ਪਤਾ ਸੀ, ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਮੌਤ ਦਾ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਕਿਸ ਕਿਸ ਜਥੇਦਾਰ ਨੂੰ ਕਿੰਨਾ ਕਿੰਨਾ ਕੁ ਪਤਾ ਸੀ, ਇਸ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਬਾਦ ਵਿਚ ਕਰਾਂਗੇ।

1968 ਵਿਚ ਮੈਂ ਜਦੋਂ ਹਾਈ ਸਕੂਲ ਘੱਗਾ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਪਟਿਆਲਾ ਵਿਚ ਦਸਵੀਂ ਦਾ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਸਾਂ ਤਦ ਆਪਣੇ ਇਕ ਜਮਾਤੀ ਤੋਂ ਦਮਦਮੀ ਟਕਸਾਲ ਦਾ ਨਾਮ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਸੁਣਿਆ। ਇਸ ਮੁੰਡੇ ਦੇ ਮਾਪੇ ਸੰਤ ਗੁਰਬਚਨ ਸਿੰਘ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਸਨ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਟਕਸਾਲ ਨਾਲ ਸਿੱਖੀ ਦੇ ਨਾਤੇ ਸੰਪਰਕ ਸੀ। ਬਾਦ ਵਿਚ ਭਾਈ ਅਮਰੀਕ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰੀ ਬਣੀ ਜਦੋਂ ਮੇਰੇ ਜਮਾਤੀ ਦੀ ਭੂਆ ਦੀ ਧੀ ਬੀਬੀ ਹਰਮੀਤ ਕੌਰ ਦਾ ਵਿਆਹ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨਾਲ ਹੋਇਆ। ਮੈਨੂੰ ਸਿੱਖੀ ਬਾਰੇ ਤਾਂ ਕੁੱਝ ਖਾਸ ਥਹੁ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਰ ਮੇਰੇ ਲਈ ਇਹ ਵਿਆਹ ਇਸ ਗਲੋਂ ਆਦਰਸ਼ਕ ਸੀ ਕਿ ਬਗੈਰ ਦਹੇਜ ਤੋਂ ਬੇਹੱਦ ਸਾਦੀਆਂ ਰਸਮਾਂ ਨਾਲ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਆਪਣੇ ਬਾਕੀ ਜਮਾਤੀਆਂ ਵਾਂਗ ਮਹਿੰਦਰਾ ਕਾਲਜ ਪਟਿਆਲਾ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਦਿਆਂ ਮੈਂ ਵੀ ਦਾਹੜੀ ਰਗੜਾਈ ਫਿਰਦਾ ਸਾਂ ਤੇ ਸਿਖੀ ਬੇਸ਼ਕ ਚੰਗੀ ਜਰੂਰ ਲਗਦੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ ਪਰ ਰਹਿਤ ਤੇ ਮਰਿਆਦਾ ਕੁਝ ਫਜ਼ੂਲ ਦੀਆਂ ਰਸਮਾਂ ਲਗਦੀਆਂ ਸਨ।

ਕਦੀ ਕਦਾਈ ਭਾਈ ਅਮਰੀਕ ਸਿੰਘ ਮਿਲਣ ਆਉਂਦੇ। ਉਹ ਸਾਡੇ ਹਾਣੀ ਸਨ। ਹਸਮੁਖ ਤੇ ਸੁਹਣਾ ਸਿੱਖ ਸੀ ਉਹ, ਪਰ ਉਹ ਰਹਿਤ ਵਿਚ ਪੂਰਾ ਸਿੰਘ ਸੀ। ਠੋਡੀ ਉਪਰ ਥੋੜੀ ਕੁ ਦਾਹੜੀ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਛੇੜਦੇ, "ਦਾਹੜੀ ਨਹੀਂ, ਤੇਰੀ ਠੋਡੀ ਉਪਰ ਤਾਂ ਰੱਬ ਨੇ ਅੰਗੂਠਾ ਲਾਇਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਸਾਬਤ ਹੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਰੱਬ ਅੰਗੂਠਾ ਛਾਪ ਹੈ।" ਕੋਈ ਹੋਰ ਜਮਾਤੀ ਆਖਦਾ, "ਅਮਰੀਕ ਸਿੰਘਾ ਇਹ ਜਿਹੜਾ ਸਵਾਇਆ ਕੁ ਗੱਫਾ ਤੈਨੂੰ ਦਾਹੜੀ ਦਾ ਮਿਲਿਆ ਹੈ ਇਸ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਤੂੰ ?" ਉਹ ਕੇਵਲ ਹੱਸ ਪੈਂਦਾ। ਨਾ ਉਸਨੇ ਕਦੀ ਸਾਡੀਆਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਆਪ ਹੁਦਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਦਾ ਬੁਰਾ ਮਨਾਇਆ ਸੀ ਨਾ ਸਾਨੂੰ ਕਦੀ ਸਿੱਖੀ ਦਾ ਕਾਹੜਾ ਪਿਲਾਇਆ। ਜਿਵੇਂ ਅਕਸਰ ਹੋਇਆ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਦਾਹੜੀਆਂ ਮੁੰਨਣ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ 'ਗਿਆਨੀ' ਕਿਸਮ ਦੇ ਬੰਦੇ ਕੁਝ ਰੜਕਿਆ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਾਈ ਅਮਰੀਕ ਸਿੰਘ ਸਾਨੂੰ ਰੜਕਿਆ ਕਦੀ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਉਸਦੀ ਸਰਦਾਰਨੀ ਹਰਮੀਤ ਕੌਰ ਵਿਚ ਮੁੱਢ ਕਦੀਮੀ ਗੰਭੀਰਤਾ, ਮਿਠਾਸ ਅਤੇ ਦੂਰਅੰਦੇਸ਼ੀ ਮੈਂ ਬਹੁਤ ਨੇੜਿਓਂ ਦੇਖੀ। ਮੈਂ ਜਿੰਨਾ ਕੁ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਬਾਰੇ ਮਾੜਾ ਮੋਟਾ ਜਾਣਦਾ ਸਾਂ, ਇਹ ਕੁੜੀ ਮੈਨੂੰ ਗੁਰੂ ਕਾਲ ਦੀਆਂ ਆਦਰਸ਼ਕ ਸਿੱਖ ਭੈਣਾਂ ਜਿਹੀ ਲਗਦੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਛੁੱਟੀਆਂ ਵਿਚ ਕਦੀ ਕਦਾਈ ਅਸੀਂ ਚੌਕ ਮਹਿਤਾ ਜਾਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਭਾਈ ਅਮਰੀਕ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਜਾਂਦੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਿਤਾ ਸੰਤ ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਟਕਸਾਲ ਦੇ ਮੁਖੀ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਬੜਾ ਰੋਹਬਦਾਬ ਸੀ ਤੇ ਦੂਰ ਦੁਰੇਡੇ ਸੰਗਤਾਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਤਿਕਾਰ ਸੀ। ਜਿਵੇਂ ਬਾਕੀ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਕਈ ਵਾਰ ਮੈਂ ਸਹਿਮੇ ਸਹਿਮੇ ਜਾਂ ਝਿਜਕਦੇ ਦੇਖਦਾ ਉਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੇਰੇ ਮਨ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕੋਈ ਘਬਰਾਹਟ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਸੰਤ ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਵਿਚਲੀ ਸਿੱਖੀ ਬੋਝਲ ਕਿਸਮ ਦੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। 'ਪ੍ਰਵਚਨ' ਜਾਂ 'ਬਚਨ ਬਿਲਾਸ' ਕਰਨ ਦੀ ਥਾਂ ਉਹ ਗੱਲਾਂ ਵਧੀਕ ਕਰਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਪ੍ਰਵਚਨ ਇਕ ਤਰਫਾ ਪ੍ਰਵਾਹ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਸੱਤ ਬਚਨ ਕਰਨ ਕਰਕੇ ਮੰਨਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਉਥੇ ਭਾਈ ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਵੀ ਦਿਸਦੇ। ਉਹ ਕਿਸੇ ਦੇ ਕਿਸੇ ਕੰਮ ਵਿਚ ਦਖਲ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਬਹੁਤਾ ਸਮਾਂ ਪਾਠ ਕਰਨ ਵਿਚ ਬਿਤਾਉਂਦੇ। ਕਦੀ ਸੰਗਤ ਨੂੰ ਲੰਗਰ ਛਕਾ ਰਹੇ ਹਨ ਕਦੀ ਕੋਈ ਹੋਰ ਸੇਵਾ ਸੰਭਾਲ ਲਈ ਹੈ। ਬਸ ਉਹ 'ਦਿਸਦੇ' ਹੀ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਕਦੀ ਅਜਿਹੀ ਕੋਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਨਹੀਂ ਦਿੱਸੀ ਸੀ ਜਿਹੜੀ ਕਦੀ ਯਾਦ ਰੱਖੀ ਜਾਵੇ ਜਾਂ ਜਿਸਦਾ ਕਿਸੇ ਕੋਲ ਹਵਾਲਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਸਕੇ। ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਸਾਡੀਆ ਗੱਲਾਂ ਵਲ ਜਾਂ ਸਾਡੀਆ ਹਰਕਤਾਂ ਵੱਲ ਕੋਈ ਧਿਆਨ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੁੰਦਾ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਮਸਤ ਰਹਿੰਦੇ ਪਰ ਅਸੀਂ ਅਕਸਰ ਇਕ ਦੂਜੇ ਪਾਸ ਟਿੱਪਣੀ ਕਰਦੇ, "ਵਧੀਕ ਪਾਠ ਕਰਨ ਕਰਕੇ ਇਹਦੀ ਮੱਤ ਮਾਰੀ ਗਈ ਲਗਦੀ ਹੈ।"

ਸੰਤ ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਲ ਧਿਆਨ ਦਿੰਦੇ। ਟਕਸਾਲ ਦੇ ਕਿਸੇ ਬੰਦੇ ਨੇ ਸੰਤ ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ ਇਕ ਵਾਰ ਦਸਿਆ ਕਿ ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਕਈ ਕਈ ਦਿਨ ਲੰਗਰ ਨਹੀਂ ਛਕਦਾ, ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਾਠ ਕਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਜੇਠ ਹਾੜ੍ਹ ਦੀ ਧੁੱਪ ਵਿਚ ਅੱਖ ਬਚਾ ਕੇ ਉਹ ਸਰਾਂ ਦੀ ਸਿਖਰਲੀ ਛੱਤ ਉਪਰ ਸਾਰਾ ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਪਾਠ ਕਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਸੰਤਾਂ ਨੇ ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਇਕ ਦਿਨ ਬੁਲਾ ਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਖਬਰਾਂ ਦੀ ਸਚਾਈ ਬਾਰੇ ਪੁੱਛਿਆ ਤਾਂ ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਨੇ ਹਾਂ ਕਹਿਣ ਲਈ ਕੇਵਲ ਸਿਰ ਹਿਲਾਇਆ। ਸੰਤ ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਨਰਾਜ਼ ਹੋਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਗੁਰੂ ਨੇ ਆਪਾ ਨੂੰ ਲੱਖ ਖੁਸ਼ੀਆਂ ਅਤੇ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀਆਂ ਦਾ ਵਰ ਦਿੱਤਾ ਹੋਇਆਂ ਹੈ। ਤੂੰ ਇਹ ਪਖੰਡ ਕਿਉਂ ਕਰਦਾ ਹੈਂ? ਪੰਥ ਦੀ ਇਹ ਪਰੰਪਰਾ ਨਹੀਂ ਹੈ ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘਾ।" ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਨੇ ਹੱਥ ਜੋੜ ਕੇ ਕਿਹਾ, "ਪਿਤਾ ਜੀ ਕਦੀ ਕਦਾਈ ਮੈਂ ਸੋਚਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਜੇ ਔਖੀ ਘੜੀ ਕਦੀ ਆ ਜਾਵੇ, ਤਦ ਸੰਕਟ ਵਾਸਤੇ ਤਿਆਰੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਮੈਂ ਮੁਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਤਪ ਕਦੋਂ ਕਰਦਾ.ਹਾਂ। ਮੁਕਤ ਤਾਂ ਉਦੋਂ ਹੋ ਗਿਆ ਸਾਂ ਜਦੋਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਛਕ ਲਿਆ ਸੀ। ਇਹ ਤਾਂ ਸਰੀਰ ਦੀ ਸਾਧਨਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦੀ ਕਦੀ ਲੋੜ ਪੈ ਸਕਦੀ ਹੈ।"

ਸੰਤ ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਹੱਸ ਪਏ ਤੇ ਕਿਹਾ, "ਕੋਈ ਜਰੂਰਤ ਨਹੀਂ। ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਿਆਂ ਨੇ, ਛੋਟੇ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਿਆਂ ਨੇ ਕੋਈ ਹਠ ਤਪ ਦਾ ਅਭਿਆਸ ਕੀਤਾ ਸੀ? ਰਾਜਕੁਮਾਰਾਂ ਵਾਂਗ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪਰਿਵਰਸ਼ ਹੋਈ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਸਮਾਂ ਆਇਆਂ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਿਹੀ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਪ੍ਰੀਤ ਨਿਭਾਈ ਸੀ। ਜਿੰਨਾ ਪਿਆਰ ਗੁਰੂ ਦਸਮ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਹਜ਼ੂਰ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਿਆਂ ਨੂੰ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਉਸ ਤੋਂ ਵਧੀਕ ਤੈਨੂੰ ਪਿਆਰ ਕਰਦੇ ਹਨ ਉਹ **ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਭਰੋਸਾ ਰੱਖ। ਔਖੀ ਘੜੀ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਨੂੰ ਕਦੀ ਔਖਾ ਨਹੀਂ ਹੋਣ ਦਿੰਦੇ ਮਹਾਰਾਜ।" ਉਸ ਪਿਛੋਂ ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ** ਸਹਿਜ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਲੱਗਾ। ਪਰ ਭੁਖ,ਪਿਆਸ ਅਤੇ ਨੀਂਦ ਉਪਰ ਉਸ ਨੇ ਕਾਬੂ ਪਾ ਲਿਆ ਸੀ। ਬੋਲ ਚਾਲ ਉਪਰ ਵੀ। ਉਹ ਘੱਟ ਬੋਲਦਾ। ਆਕੜਖਾਂ ਹੋਵੇ, ਅਜਿਹਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵੀ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦਾ ਸੀ। ਇਕ ਗੱਲ ਜਿਸ ਬਾਰੇ ਮੈਂ ਅੱਜ ਵੀ ਕਾਇਮ ਹਾਂ, ਉਦੋਂ ਵੀ ਸਾਂ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਮਿੱਤਰ ਨਹੀਂ ਲਗਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਦੋਸਤ ਸਾਡਾ ਅਮਰੀਕ ਸਿੰਘ ਸੀ। ਉਹ ਖੁੱਲ੍ਹ ਕੇ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦਾ, ਹੱਸਦਾ, ਛੇੜਦਾ ਛਿੜਦਾ ਤੇ ਸਾਡੇ ਵਾਂਗ ਹੀ ਮੂਰਖਤਾਈਆਂ ਨੂੰ ਪਸੰਦ ਕਰਦਾ, ਤਦ ਉਹ ਪਿਆਰਾ ਮਿੱਤਰ ਲਗਦਾ। ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਬਾਰੇ ਸਾਡਾ ਇਹ ਖਿਆਲ ਸੀ ਕਿ ਇਸਦੇ ਦਿਮਾਗ ਦੀ ਕੋਈ ਰਗ ਘੱਟ ਜਾਂ ਵੱਧ ਹੈ। ਉਸਦਾ ਅਸੀਂ ਵਧੀਕ ਨੋਟਿਸ ਨਹੀਂ ਲੈਂਦੇ ਸਾਂ। ਕਦੀ ਕਦਾਈਂ ਉਸ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਟਿੱਪਣੀ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਤਦ ਸਾਨੂੰ ਮਨ੍ਹਾਂ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਵੀ ਕੋਈ ਨਾ ਕੋਈ ਮੌਜੂਦ ਹੁੰਦਾ, "ਉਹ ਚੰਗਾ ਸਿੱਖ ਹੈ। ਉਸ ਬਾਰੇ ਬੱਕੜਵਾਹ ਕਰਨਾ ਠੀਕ ਨਹੀਂ।" ਅਸੀਂ ਹੱਸ ਪੈਂਦੇ,"ਸਿੱਖ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਵੀ ਹਾਂ। ਕੜਾਹ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦ ਤਾਂ ਕੜਾਹ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਜੇ ਉਸ ਵਿਚ ਦੇਸੀ ਘਿਉ ਵਧੀਕ ਹੀ ਪਾ ਦਿਉ ਤਦ ਮੁਸ਼ਕਲ ਖੜੀ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਸਿਖੀ ਵਿਚ ਦੇਸੀ ਘਿਉ ਕੁਝ ਜਿਆਦਾ ਪੈ ਗਿਆ ਲਗਦਾ ਹੈ।"

ਅਸੀਂ ਜਿਹੋ ਜਿਹੇ ਵੀ ਸਾਂ, ਸੰਤ ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਚੰਗੇ ਲਗਦੇ ਸਾਂ। ਸੰਤ ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਬੋਲ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਕੋਈ ਇਹੋ ਜਿਹੀ ਸਾਧਨਾ ਰਲੀ ਮਿਲੀ ਹੋਈ ਸੀ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਤਿਕਾਰ ਤਾਂ ਸਭ ਕਰਦੇ ਹੀ ਸਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਡਿੱਤਣ ਤੋਂ ਭੈ ਭੀਤ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਸੋਗ, ਨਿਰਾਸਤਾ, ਡਰ, ਚਿੰਤਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਤਾਂ ਕੀ ਹੋਣੀ ਸੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹਾਜਰੀ ਵਿਚ ਸਾਨੂੰ ਕਦੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਮਰਦਾਨਗੀ ਦਾ ਪ੍ਰਚੰਡ ਰੂਪ ਜੇ ਮੈਨੂੰ ਕਿਸੇ ਵਿਚ ਦਿਸਿਆ ਹੈ ਤਦ ਉਹ ਸੰਤ ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਸ੍ਰ. ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਹਨ। ਵਡਿੱਤਣ ਉਸ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਕਹਿੰਦੇ ਜਿਹੜੀ ਆਪਣੇ ਸੰਪਰਕ ਵਿਚ ਆਉਣ ਵਾਲਿਆਂ ਵਿਚ ਹੀਣਤਾ ਪੈਦਾ ਕਰੇ। ਵਡਿੱਤਣ ਕਾਰਨ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਦਾ ਹਰ ਬੰਦਾ ਵੱਡਾ, ਸੰਪੂਰਨ ਅਤੇ ਆਤਮ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਾਲ ਸ਼ਰਸਾਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

1975-77 ਦੋ ਸਾਲ ਮੈਂ ਗੁਰਮਤਿ ਕਾਲਜ ਪਟਿਆਲਾ ਦਾ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਰਿਹਾ। ਸਾਨੂੰ ਕਾਲਜ ਵਿਚ ਸੁਨੇਹਾ ਮਿਲਿਆ ਕਿ ਸੰਤ ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਪਟਿਆਲੇ ਆ ਰਹੇ ਹਨ। ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਦੂਖਨਿਵਾਰਨ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ ਠਹਿਰਨਗੇ। ਇਹ ਮਾਰਚ 1977 ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ। ਮਹੀਨਾ ਤੇ ਸਾਲ ਇਸ ਲਈ ਚੇਤੇ ਰਹਿ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਮੈਨੂੰ ਯਾਦ ਹੈ ਅਸੀਂ ਇਮਤਿਹਾਨਾਂ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਵਿਚ ਕਿਤਾਬਾਂ ਨੂੰ ਘੋਟੇ ਲਾਉਣ ਵਿਚ ਲੱਗੇ ਹੋਏ ਸਾਂ। ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਪੁੱਜੇ ਤਾਂ ਉਹ ਸਰਾਂ ਦੀ ਛੱਤ ਉਪਰ ਬੈਠੇ ਸਨ। ਦਰੀਆਂ ਵਿਛੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ। **ਸਾਨੂੰ ਦੇਖਕੇ ਸੰਤ ਜੀ ਨੇ ਕਿਹਾ,"ਲਉ ਜੀ ਖਾਲਿਸਤਾਨੀ ਪੁੱਜ ਗਏ ਹਨ। ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜੀ ਕਾ ਖਾਲਸਾ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜੀ ਕੀ ਫਤਿਹ।"** ਅਸੀਂ **ਬੈਠ ਗਏ ਤਾਂ ਉਹ ਫਿਰ ਬੋਲੇ,**"ਮਰਲਾ ਦੋ ਮਰਲੇ ਥਾਂ ਘਰ ਪਾਉਣ ਲਈ ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਖਾਲਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਦੇ ਦਿਉਗੇ - ਕਿ ਆਪੇ ਹੀ ਰਹੋਗੇ ਇਕੱਲੇ ਉਸ ਵਿਚ ਤੁਸੀਂ?" ਸਾਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾ ਦੀ ਕੋਈ ਸਮਝ ਨਾ ਆਈ। ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਬੈਠੇ ਸਿੰਘ ਹਸਦੇ ਰਹੇ। ਬਾਦ ਵਿਚ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਸਾਹਿਬ ਸਾਡੀ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਲਾ ਕੇ ਗਏ ਹਨ ਸੰਤਾਂ ਪਾਸ। ਸਹੀ ਗੱਲ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਅਸੀਂ ਆਜ਼ਾਦ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਹੱਕਾਂ ਬਾਰੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹੋਣੀ ਬਾਰੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਹੁੰਦੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸਘਾਤਾਂ ਬਾਰੇ ਅਤੇ ਜਥੇਦਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਮੂਰਖਤਾਈਆਂ ਬਾਰੇ ਅਕਸਰ ਚਰਚਾ ਕਰਦੇ। ਪੇਪਰ ਅਤੇ ਭਾਸ਼ਣ ਤਿਆਰ ਕਰਦੇ। ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਸਾਹਿਬ ਇਸਨੂੰ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਸਨ ਤੇ ਹੁਕਮ ਸੀ "ਇਹ ਰਾਜਨੀਤੀ ਹੈ। ਬੰਦ ਕਰੋ"। ਅਸੀਂ ਆਖਦੇ, "ਸਿਖਾਂ ਦਾ ਧਰਮ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਖ ਵਖ ਨਹੀਂ ਹਨ।" ਉਹ ਆਖਦੇ, "ਭਗਤੀ ਅਤੇ ਸ਼ਕਤੀ ਨਾਲ ਨਾਲ ਚਲਦੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਤੁਸੀਂ ਭਗਤੀ ਕਰੋ। ਸ਼ਕਤੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਆ ਜਾਵੇਗੀ।" ਅਸੀਂ ਆਖਦੇ, "ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਹੋ ਗਈ ਤੁਹਾਨੂੰ ਭਗਤੀ ਕਰਦਿਆਂ। ਸ਼ਕਤੀ ਸਾਨੂੰ ਤਾਂ ਦਿਸੀ ਨਹੀਂ ਮਾੜੀ ਕੁ ਜਿੰਨੀ ਵੀ ਤੁਹਾਡੇ ਵਿਚ।" ਸਾਡਾ ਇਕ ਜਮਾਤੀ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ। ਉਸਨੇ ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਕਿਹਾ "ਤੁਸੀਂ ਥੋੜੀ ਥੋੜੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰੋਗੇ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਕੁਝ ਭਗਤੀ ਕਰਿਆ ਕਰਾਂਗੇ। ਜੇ ਤੁਸੀਂ ਨਿਰੀ ਭਗਤੀ ਕਰੋਗੇ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਨਿਰੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਾਂਗੇ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੰਤੁਲਨ ਬਣੇਗਾ।"

ਇਹੀ ਗੱਲਾਂ ਅਸੀਂ ਸੰਤਾਂ ਨਾਲ ਕੀਤੀਆਂ ਤੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਸਾਹਿਬ ਸਾਡੇ ਵਿਰੁੱਧ ਤੁਹਾਡੇ ਕੋਲ ਗੱਪ ਮਾਰ ਕੇ ਗਏ ਹਨ। ਉਹ ਪਾਠ ਬਹੁਤ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਇਸ ਦਾ ਅਰਥ ਇਹ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਕਿ ਬਦਲੇ ਵਿਚ ਝੂਠ ਮਾਰਨ ਦੀ ਆਗਿਆ ਮਿਲ ਗਈ? ਬਾਬਿਆਂ ਨੇ ਸਾਨੂੰ ਕਿਹਾ,"ਤੁਸੀਂ ਚੰਗੇ ਪੜ੍ਹਾਕੂ ਹੋ ਤੇ ਲਗਦਾ ਹੈ ਸਿੱਖ ਵੀ ਚੰਗੇ ਹੋ। ਜੇ ਤੁਹਾਡੇ ਵਿਰੁੱਧ ਕੋਈ ਚੁਗਲੀਆਂ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਤੁਹਾਡੀ ਸਿਫਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਵੀ ਮੌਜੂਦ ਹਨ। ਸਾਡਾ ਫਰਜ਼ ਸਿਖ ਹੋਣਾ ਹੈ, ਉਹੋ ਜਿਹੇ ਸਿਖ ਜਿਹੋ ਜਿਹੇ ਗੁਰੂ ਮਹਾਰਾਜ ਨੂੰ ਪਿਆਰੇ ਲੱਗਣ। ਮੈਨੂੰ ਤੁਹਾਡੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਬਹੁਤ ਕੰਮ ਅਧੂਰੇ ਪਏ ਹਨ ਜੋ ਆਪਾਂ ਰਲ ਕੇ ਪੂਰੇ ਕਰਨੇ ਹਨ। ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੀਕ ਮਾੜਾ ਹਾਲ ਵਿਦਿਆ ਦਾ ਹੈ। ਮੈਨੂੰ ਪੰਜ ਜੁਆਨ

ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ ਤੁਹਾਡੇ ਵਿਚੋਂ। ਮੈਂ ਵਧੇਰੇ ਦੌਰਿਆਂ ਉਪਰ ਰਹਿੰਦਾ ਹਾਂ। ਤੁਸੀਂ ਚੌਕ ਮਹਿਤਾ ਰਿਹਾ ਕਰੋਗੇ। ਜਿੰਨੀ ਕੁ ਤਨਖਾਹ ਅਤੇ ਸਹੂਲਤਾਂ ਕਾਲਜ ਦੇ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਨੂੰ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ ਸਰਕਾਰ ਪਾਸੋਂ, ਉਹ ਦਿਆਂਗੇ।" ਅਸੀਂ ਚੁੱਪ ਬੈਠੇ ਸੁਣਦੇ ਰਹੇ ਤਾਂ ਹੱਸ ਕੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ,"ਕਿਤੇ ਇਹ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਸੋਚਣ ਲੱਗੇ ਕਿ ਗ੍ਰੰਥੀ ਹੋ ਗਏ ਤਾਂ ਵਿਆਹ ਕੌਣ ਕਰੇਗਾ ਸਾਡਾ? ਭਾਈਓ ਉਹ ਵੀ ਮੈਂ ਕਰਾਂਗਾ। ਤੁਹਾਡੇ ਜਿੰਨੀਆਂ ਪੜ੍ਹੀਆਂ ਸੁੱਘੜ ਸਿਆਣੀਆਂ ਚੰਗੇ ਘਰਾਂ ਦੀਆਂ ਸਿੱਖ ਕੁੜੀਆਂ ਨਾਲ ਮੈਂ ਤੁਹਾਡੇ ਵਿਆਹ ਕਰਾਂਗਾ। ਦਾਜ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਹੋਰ ਕੋਈ ਨਿਰਾਸਤਾ ਤੁਹਾਨੂੰ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗੀ।" ਫਿਰ ਥੋੜਾ ਰੁਕ ਕੇ ਬੋਲੇ,"ਸਾਡੇ ਜਥੇ ਦਾ ਡਿਸਿਪਲਿਨ ਸਖਤ ਹੈ ਕੁੱਝ। ਪਰ ਉਹ ਤੁਹਾਡੇ ਤੇ ਲਾਗੂ ਨਹੀਂ ਕਰਾਂਗੇ। ਟਕਸਾਲ ਦੇ ਸਿੰਘ ਤਾਂ ਚਾਹ ਨੂੰ ਵੀ ਨਸ਼ਾ ਸਮਝਕੇ ਨਹੀਂ ਪੀਂਦੇ। ਪਰ ਤੁਹਾਨੂੰ ਚਾਹ ਪੀਣ ਤੋਂ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਰੋਕੇਗਾ। ਫਿਰ ਤਾਂ ਠੀਕ ਹੈ?" ਅਸੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਕਿ ਸਾਡੇ ਕਾਲਜ ਆਉ। ਅਸੀਂ ਕਲਾਸ-ਰੂਮ ਵਿਚ ਤੁਹਾਨੂੰ ਸੁਣਨ ਦੇ ਇਛੁੱਕ ਹਾਂ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਾਡਾ ਸੱਦਾ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ।

ਇਕ ਘੰਟਾ ਅਸੀਂ ਉਹਨਾਂ ਪਾਸੋਂ ਗੁਰਮਤਿ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਸੁਣੀਆਂ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਅੰਦਰ ਨਿਰਮਲ ਅਨੁਭਵ ਦਾ ਦਰਿਆ ਸੀ ਤੇ ਬਿਨਾਂ ਯਤਨ ਕਰਨ ਦੇ ਇਸ ਦੀਆਂ ਛੱਲਾਂ ਉਚੀਆਂ ਕਿਨਾਰਿਆਂ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਉਠ ਕੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਦੇ ਘਾਹ ਫੂਸ ਨੂੰ ਧੋ ਦਿੰਦੀਆਂ ਸਨ। ਉਥੇ ਹੀ ਫੈਸਲਾ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿ ਹਰਿਭਜਨ ਸਿੰਘ, ਗੁਰਨੇਕ ਸਿੰਘ, ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ, ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਹਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਐਮ.ਏ. ਦੇ ਇਮਤਿਹਾਨ ਦੇ ਕੇ ਚੌਕ ਮਹਿਤਾ ਪੁੱਜ ਜਾਣਗੇ ਤੇ ਪੜ੍ਹਨ ਲਿਖਣ ਦਾ ਕੰਮ ਆਰੰਭ ਕਰ ਦੇਣਗੇ। ਇਸ ਪਿਛੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਜਾਣਾ ਸੀ ਜਿਥੇ ਡਾ. ਤਾਰਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੈਨੇਟ ਹਾਲ ਵਿਚ ਭਾਸ਼ਣ ਰਖਵਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਹੀ ਗੱਡੀਆਂ ਵਿਚ ਬੈਠ ਕੇ ਅਸੀਂ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਚਲੇ ਗਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਡਾ. ਤਾਰਨ ਸਿੰਘ ਜੀ.ਦੇ ਗੋਡੀਂ ਹੱਥ ਲਾਇਆਂ ਤਾਂ ਡਾਕਟਰ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਨਾਰਾਜ਼ਗੀ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦਿਆਂ ਕਿਹਾ, "ਅਜਿਹਾ ਕਰਨਾ ਸ਼ੋਭਨੀਕ ਨਹੀਂ ਹੈ ਤੁਹਾਡੇ ਲਈ। ਤੁਹਾਡੀ ਕਮਾਈ ਵੱਡੀ ਹੈ।" ਸੰਤ ਬੋਲੇ, "ਤੁਸੀਂ ਮੇਰੇ ਅਧਿਆਪਕ ਰਹੇ ਹੋ। ਮੈਂ ਇਹ ਕਿਵੇਂ ਭੁੱਲਾਂ ਕਿ ਮੈਂ ਤੁਹਾਡਾ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਹਾਂ।" ਬੀਬੀ ਇੰਦਰਜੀਤ ਕੌਰ ਸੰਧੂ ਵਾਈਸ-ਚਾਂਸਲਰ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੇਖਕੇ ਸੰਤ ਜੀ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਰਹਿਤ ਵੱਡੀ ਚੀਜ਼ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਕਰਮਾਂ ਵਾਲਾ ਪੂਰਾ ਖਰਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਪਰ ਸ਼ਕਲ ਸੂਰਤ ਤਾਂ ਸਿੱਖ ਦੀ ਸਿੱਖ ਵਰਗੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੀ ਹੈ ਨਾ। ਬਹੁਤ ਮਿਹਨਤ ਕਰਨੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ ਤੁਹਾਨੂੰ ਸ਼ਕਲ ਵਿਗਾੜਨ ਵਾਸਤੇ। ਬੀਬੀ ਜੀ ਥੱਕੇ ਨਹੀਂ ਅਜੇ?"

ਸਾਡੇ ਨਤੀਜੇ ਆ ਗਏ। ਸਭ ਦੇ ਵਧੀਆ ਨੰਬਰ ਆਏ। ਮੈਂ ਫਸਟ ਰਿਹਾ ਤੇ ਪਿਛਲਾ ਰਿਕਾਰਡ ਤੋੜਿਆ। ਅਸੀਂ ਚੌਕ ਮਹਿਤਾ ਜਾਣ ਦੀਆਂ ਤਿਆਰੀਆਂ ਵਿਚ ਹੀ ਸਾਂ ਕਿ ਅਖਬਾਰ ਵਿਚ ਖਬਰ ਪੜ੍ਹੀ। ਐਕਸੀਡੈਂਟ ਵਿਚ ਸੰਤ ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਅਕਾਲ ਚਲਾਣਾ ਕਰ ਗਏ ਸਨ। ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਦੁਖ ਸੀ ਕਿ ਇਕ ਦੂਰ ਅੰਦੇਸ਼ ਤੇ ਈਮਾਨ ਵਾਲੇ ਸਿੱਖ ਤੋਂ ਖਾਲਸਾ ਪੰਥ ਵੰਚਿਤ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਸਹਿਜਪਾਠ ਦੇ ਭੋਗ ਉਪਰ ਤਾਂ ਜਾਣਾ ਹੀ ਸੀ ਪਰੰਤੂ ਮੈਨੂੰ ਸੁਨੇਹਾ ਮਿਲਿਆ ਕਿ ਪਹਿਲਾਂ ਪੁਜੋ। ਹੁਣ ਸੰਤ ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਦਾ ਉਤਰਾਧਿਕਾਰੀ ਕੌਣ ਹੋਏ, ਇਸ ਸਬੰਧੀ ਕਸ਼ਮਕਸ਼ ਚੱਲ ਪਈ। ਦੂਰੋਂ ਦੇਖਣ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਕੁਝ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਨਾ ਕਿਸੇ ਦਾ ਅਜਿਹਾ ਕੋਈ ਦਿਲਚਸਪੀ ਲੈਣ ਦਾ ਸਰੋਕਾਰ ਸੀ ਪਰ ਅੰਦਰ ਜੋਰ ਅਜਮਾਈ ਜੋਰਾਂ ਤੇ ਸੀ। ਇਕ ਧੜਾ ਭਾਈ ਅਮਰੀਕ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜਾਨਸ਼ੀਨ ਥਾਪਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ ਜਦੋਂ ਕਿ ਦੂਜਾ ਧੜਾ ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪੱਖ ਵਿਚ ਸੀ। ਮੈਂ ਉਸ ਧੜੇ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਗਿਆ ਜਿਹੜਾ ਭਾਈ ਅਮਰੀਕ ਸਿੰਘ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਸੀ। ਮੇਰਾ ਇਹ ਖਿਆਲ ਸੀ ਕਿ ਦੋਵਾਂ ਵਿਚ ਕੋਈ ਮੁਕਾਬਲਾ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਭਾਈ ਅਮਰੀਕ ਸਿੰਘ ਪੜ੍ਹਿਆ ਲਿਖਿਆ ਜੁਆਨ ਤੇ ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਅਨਪੜ੍ਹ ਤੇ ਸਿੱਧਰਾ ਜਿਹਾ ਬੰਦਾ। ਅੱਜ ਦੇ ਜਮਾਨੇ ਵਿਚ ਅਨਪੜ੍ਹਾਂ ਦਾ ਗੁਜ਼ਾਰਾ ਨਹੀਂ। ਹੁਣ ਮੈਂ ਸੋਚਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਭਾਈ ਅਮਰੀਕ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪੱਖ ਵਿਚ ਭੁਗਤਣ ਪਿਛੇ ਕਾਰਨ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਜਾਣਦਾ ਸਾਂ, ਉਸਦਾ ਮਿੱਤਰ ਸਾਂ ਤੇ ਮੇਰਾ ਸਵਾਰਥ ਇਸ ਵਿਚ ਛੁਪਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ,ਜਿਸ ਸਵਾਰਥ ਨੂੰ ਮੈਂ ਉਦੋਂ ਦੇਖ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ ਸਾਂ। ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਉਸਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਵਿਚ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਇਸ ਕਰਕੇ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਬਾਰੇ ਅਸੀਂ ਵਧੀਕ ਜਾਣਦੇ ਨਹੀਂ ਸਾਂ, ਜਾਣਨਾ ਚਾਹਿਆ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਭਵਿਖ ਨਾਲੋਂ ਸਾਨੂੰ ਭੂਤਕਾਲ ਚੰਗਾ ਲਗਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਬੇਸ਼ਕ ਮਾੜਾ ਕਿਉਂ ਨਾ ਹੋਵੇ ਕਿਉਂਕਿ ਭੂਤਕਾਲ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਜਾਣਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹਾਂ, ਭਵਿਖ ਨੂੰ ਜਾਣਦੇ ਨਹੀਂ। ਉਸ ਨਾਲ ਨਾ ਦੋਸਤੀ ਸੀ ਨਾ ਦੋਸਤੀ ਕਰਨ ਦੀ ਇੱਛਾ। ਸਾਡਾ ਮਿੱਤਰ ਅਮਰੀਕ ਸਿੰਘ ਇਕ ਵੱਡੀ ਤੇ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਸੰਸਥਾ ਦਾ ਮੁਖੀ ਹੋਵੇ, ਇਸ ਵਿਚ ਸਾਡੀ ਟੌਹਰ ਸੀ।

ਪਰ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਮੈਦਾਨ ਸਾਡੇ ਪੈਰਾਂ ਹੇਠੋਂ ਖਿਸਕਣ ਲੱਗਾ। ਟਕਸਾਲ ਦੇ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਤੇ ਪੁਰਾਣੇ ਮੈਂਬਰ ਬੇਸ਼ਕ ਪਿਆਰ ਭਾਈ ਅਮਰੀਕ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਵੀ ਕਰਦੇ ਸਨ ਪਰ ਇਹ ਪਿਆਰ ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਸੰਤ ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸੰਤਾਨ ਵੱਲ ਨਿਭਾਇਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਇਕ ਫ਼ਰਜ਼ ਸੀ। ਉਥੇ ਸਹਿਜੇ ਸਹਿਜੇ ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਹਵਾ ਰੁਮਕਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ। ਭਾਈ ਅਮਰੀਕ ਸਿੰਘ ਆਪਣੇ ਪੱਖ ਵਿਚ ਪੂਰੀ ਤਾਕਤ ਨਾਲ ਲੌਬਿੰਗ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ ਜਦੋਂ ਕਿ ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਬੇਚੈਨ ਨਹੀਂ ਦੇਖਿਆ ਗਿਆ। ਉਹ ਹਰ ਕਿਸੇ ਦੀ ਹਾਂ ਵਿਚ ਹਾਂ ਮਿਲਾ ਦੇਂਦਾ ਸੀ। ਸੰਤਾਂ ਦੇ ਭੋਗ ਤੋਂ ਦੋ ਕੁ ਦਿਨ ਪਹਿਲਾਂ ਪੂਰੀ ਦੀ ਪੂਰੀ ਟਕਸਾਲ ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਹੋ ਗਈ ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਮੇਰੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਵਿਚ ਅਜਿਹਾ ਕੋਈ ਤੱਥ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿ ਸੰਤ ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਆਪਣੇ ਵਾਰਸ ਬਾਰੇ ਕੁੱਝ ਆਖ ਗਏ ਹੋਣ। ਸੰਤ ਗੁਰਬਚਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਦੇਹਾਂਤ ਉਪਰੰਤ ਵੀ ਟਕਸਾਲ ਦੋ ਧੜਿਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡੀ ਗਈ ਸੀ ਤੇ ਇਹ ਦੋ ਧੜੇ ਹੁਣ ਵੀ ਵਖ ਵਖ ਥਾਵਾਂ ਉਪਰ ਸਰਗਰਮ ਹਨ ਤੇ ਦੋਵਾਂ ਦਾ ਨਾਮ ਭਿੰਡਰਾਂ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਟਕਸਾਲ ਹੀ ਚਲਦਾ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਅਸੀਂ ਹਥਿਆਰ ਸੁੱਟ ਦਿੱਤੇ। ਫੈਸਲਾ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿ ਹੁਣ ਵਾਗਡੋਰ ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਦੇ ਹੱਥ ਜਾਏਗੀ। ਸਾਡੇ ਵਿਚੋਂ ਕੁੱਝ ਬੰਦੇ ਇਸ ਕਰਕੇ ਵੀ ਦਸਤਾਰ ਬੰਦੀ ਦੀ ਰਸਮ ਦੇਖਣ ਲਈ ਰੁਕੇ ਰਹੇ ਕਿ ਅਖੀਰ ਵਿਚ ਆਈ ਸੰਗਤ ਦਾ ਧੰਨਵਾਦ ਕਰਨਾ ਹੋਵੇਗਾ ਤੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਜਥੇਬੰਦੀਆਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦਸਤਾਰਾਂ ਭੇਟ ਕਰਨ ਆਉਣਗੀਆਂ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਦਾ ਸ਼ੁਕਰਾਨਾ ਕਰਨ ਲਈ ਅਤੇ ਸੰਤ ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਬਾਬਤ ਸ਼ਰਧਾਂਜਲੀ ਵਜੋਂ ਕੁਝ ਸ਼ਬਦ ਤਾਂ ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਬੋਲਣੇ ਪੈਣਗੇ। ਬੋਲਣਾ ਉਸ ਨੂੰ ਆਉਂਦਾ ਨਹੀਂ। ਸਟੇਜ ਤੋਂ ਕਦੀ ਬੋਲਿਆ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਉਹ। ਅਭਿਆਸ ਤੋਂ ਬਗੈਰ ਕੀ ਕਰੇਗਾ? ਇਹ ਦੇਖਣ ਲਈ ਕਿ ਕੀ ਤਮਾਸ਼ਾ ਹੋਵੇਗਾ, ਕੁੱਝ ਮਿੱਤਰ ਲੰਮਾ ਪੰਧ ਮਾਰਕੇ ਚੌਕ ਮਹਿਤੇ ਇਸ ਲਈ ਵੀ ਆਏ।

ਟਰੱਕ, ਟਰਾਲੀਆਂ, ਕਾਰਾਂ, ਜੀਪਾਂ, ਬੱਸਾਂ ਰਾਹੀ ਇਕ ਦਿਨ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਸੰਗਤਾਂ ਪੁੱਜਣੀਆਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈਆਂ। ਜਿਸ ਦਿਨ ਭੋਗ ਸੀ, ਸ਼ਾਇਦ ਅਗਸਤ 1977 ਦਾ ਕੋਈ ਦਿਨ, ਜਿੰਨਾਂ ਇੱਕਠ ਹੋਇਆ,ਉਸ ਦਿਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮੈਂ ਕਦੀ ਏਨਾ ਇਕੱਠ ਨਹੀਂ ਦੇਖਿਆ ਸੀ। ਬੇਸ਼ਕ ਪਾਰਕਿੰਗ ਦਾ ਵਧੀਆਂ ਪ੍ਰਬੰਧ ਸੀ ਪਰ ਗੱਡੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਉਤਰ ਉਤਰ ਲੋਕ ਪੈਦਲ ਤੁਰੇ ਆ ਰਹੇ ਸਨ ਕਿਉਂਕਿ ਪੈਦਲਾਂ ਦੀ ਰਫਤਾਰ ਵਧੀਕ ਸੀ। ਮੈਂ ਸਟੇਜ ਦੇ ਨੇੜੇ ਹੀ ਬੈਠਾ ਸਾਂ। ਸਿਰੋਪੇ ਅਤੇ ਦਸਤਾਰਾਂ ਭੇਟ ਕਰਨ ਦੀ ਰਸਮ ਆਰੰਭ ਹੋਈ। ਕਿੰਨੀਆਂ ਸਿੰਘ-ਸਭਾਵਾਂ,ਕਿੰਨੀਆਂ ਟਕਸਾਲਾਂ, ਡੇਰਿਆਂ ਅਤੇ ਮੱਠਾਂ ਦੇ ਮੁਖੀ ਪੁੱਜੇ, ਹਿੰਦੂ ਅਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਧਾਰਮਿਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਵਲੋਂ ਦਸਤਾਰਾਂ ਆਈਆਂ - ਇਹ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਅਲੌਕਿਕ ਸੀ। ਉਦੋਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਅਕਾਲੀਆਂ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਸੀ। ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਹਾਰ ਹੋਈ ਸੀ ਤੇ ਐਮਰਜੈਂਸੀ ਬਾਦ ਕੇਂਦਰ ਵਿਚ

ਜਨਤਾ ਪਾਰਟੀ ਦੀ ਹਕੂਮਤ ਬਣੀ ਸੀ। ਸ੍. ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਸਿੰਘ ਬਾਦਲ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਸਮੇਤ ਸਾਰੀ ਪੰਜਾਬ ਕੈਬਨਿਟ ਹਾਜ਼ਰ ਸੀ। ਬਾਦਲ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਸੰਤਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਰਧਾਂਜਲੀ ਦਿੰਦਿਆਂ ਕਿਹਾ, "ਮੇਰੇ ਮਨ ਵਿਚ ਟਕਸਾਲ ਦੀ ਬਹੁਤ ਕਦਰ ਹੈ। ਇਹ ਤਾਂ ਤੁਰਦੀ ਫਿਰਦੀ ਸਿੱਖ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਕਤ ਸੰਤ ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਉਪਰ ਬੜੀ ਵੱਡੀ ਸੰਸਥਾ ਨੂੰ ਚਲਾਉਣ ਦੀ ਜ਼ਿਮੇਵਾਰੀ ਆਈ ਹੈ। ਮੇਰੀ ਕਾਮਨਾ ਹੈ ਇਹ ਜ਼ਿਮੇਵਾਰੀ ਉਹ ਸਫਲਤਾ ਨਾਲ ਨਿਭਾਉਣਗੇ। ਟਕਸਾਲ ਦੀ ਹਰ ਮੰਗ ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਪੂਰੀ ਕਰੇਗੀ। ਸੰਤ ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਮ ਤੇ ਕਿਸੇ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਿਚ ਚੇਅਰ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨੀ ਹੋਏ ਜਾਂ ਜਿਵੇਂ ਸੰਤ ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਸ਼ੁੱਧ ਕੀਰਤਨ ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ ਵੱਲ ਬਹੁਤ ਤੱਵਜੋ ਦਿੰਦੇ ਸਨ, ਕੋਈ ਸੰਗੀਤ ਦਾ ਵਿਦਿਆਲਾ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨਾ ਹੋਵੇ- ਸੰਤ ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਆਖਣ, ਮੈਂ ਮਨਜ਼ੂਰੀ ਦਿਆਂਗਾ। ਜੋ ਕੁਝ ਮੰਗਣਾ ਹੋਵੇ ਉਹ ਹੁਣੇ ਮੰਗਣ- ਮੈਂ ਉਸ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਦਾ ਐਲਾਨ ਇਥੇ ਹੀ ਕਰਕੇ ਜਾਵਾਂਗਾ। ਹੁਣੇ।" ਦਸ ਕੁ ਮਿੰਟ ਦੀ ਸ਼ਰਧਾਂਜਲੀ ਹੋਵੇਗੀ ਇਹ। ਮੈਨੂੰ ਇੰਨੇ ਕੁ ਸ਼ਬਦ ਯਾਦ ਹਨ।

ਅਖੀਰ ਵਿਚ ਸੰਤ ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਉਠੇ। ਮਹਾਰਾਜ ਅੱਗੇ ਮੱਥਾ ਟੇਕਿਆ ਤੇ ਮਾਈਕ ਅੱਗੇ ਆਏ। ਹੱਥ ਜੋੜ ਕੇ ਫਤਿਹ ਬੁਲਾਈ। ਸ਼ੁਕਰਾਨੇ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਕਹੇ... ਸੰਗਤ ਦੀਆਂ ਅਸੀਸਾਂ ਦੀ ਕਾਮਨਾ ਕੀਤੀ। ਇਕ ਇਕ ਸ਼ਬਦ ਕੌਡੀਆਂ ਦੀ ਟੁਣਕਾਰ ਵਾਂਗ ਸਪਸ਼ਟ ਸੀ ਤੇ ਸਾਦਾ ਸੀ। ਕਿਸੇ ਇੱਕ ਵਾਕ ਦੀ ਬਣਤਰ ਨਹੀਂ ਵਿਗੜੀ, ਕੋਈ ਵਾਕ ਦੁਹਰਾਇਆ ਨਹੀਂ, ਹੱਥ ਵਿਚ ਕੋਈ ਲਿਸਟ ਨਹੀਂ ਲਈ ਜਿਸਦਾ ਸਹਾਰਾ ਲੈਕੇ ਹਰ ਮੁੱਦੇ/ਹਰ ਵਿਅਕਤੀ/ ਹਰ ਸੰਸਥਾ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕੇ ਪਰ ਕੋਈ ਸੰਸਥਾ ਅਜਿਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਿਸਦਾ ਧੰਨਵਾਦ ਨਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੋਵੇ। ਅਖੀਰ ਵਿਚ ਜ਼ਿਕਰ ਆ ਗਿਆ ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਦਾ। ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਦਾ ਸ਼ੁਕਰਾਨਾ ਤਾਂ ਕੀਤਾ ਪਰ ਅਜਿਹਾ ਕਰਦਿਆਂ, ਹੋਇਆਂ ਕਿਹਾ, "ਬਾਦਲ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਨੇ ਫੁਰਮਾਇਆ ਹੈ ਕਿ ਟਕਸਾਲ ਜੋ ਮੰਗੇਗੀ ਦਿਆਂਗੇ। ਇਸ ਬਾਰੇ ਮੈਂ ਇਹ ਅਰਜ਼ ਕਰਨੀ ਹੈ ਕਿ ਦਮਦਮੀ ਟਕਸਾਲ ਮੰਗਤਿਆਂ ਦੀ ਸੰਸਥਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਹ ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਦਸ਼ਮੇਸ਼ ਪਿਤਾ ਜੀ ਦੀ ਟਕਸਾਲ ਹੈ ਜਿਸ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਨ ਲਈ ਸਾਡੇ ਵਰਗੇ ਅਨੇਕ ਆਏ ਤੇ ਆਉਂਦੇ ਰਹਿਣਗੇ। ਪਰ ਸਾਡਾ ਦਾਤਾ ਉਹੀ ਹੈ ਤੇ ਇਕੋ ਹੈ। ਸਾਨੂੰ ਮਹਾਰਾਜ ਨੇ ਇੰਨਾ ਕੁਝ ਦਿਤਾ ਹੈ ਕਿ ਬੋਲਾਂ ਰਾਹੀਂ ਦੱਸ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਸਾਡੇ ਪਿਤਾ ਨੇ ਕੁਝ ਮੁਸ਼ਕਲਾਂ,ਕੁਝ ਸੰਕਟ ਤਾਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਸਾਡੇ ਤੋਂ ਛੁਪਾ ਕੇ ਆਪਣੇ ਪਾਸ ਰੱਖ ਲਏ ਹੋਣ, ਅਨੰਤ ਸ਼ਾਨਾਂ ਦੇ ਮਾਲਕ ਬਣਾਇਆ ਹੈ ਉਸਨੇ ਸਾਨੂੰ। ਬਾਦਲ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਵਸਤੂ ਦੀ ਲੋੜ ਪਵੇ, ਉਹ ਇਥੋਂ ਟਕਸਾਲ ਪਾਸੋਂ ਮੰਗਣ, ਮੈਂ ਹੁਣੇ ਪੂਰਤੀ ਕਰਨ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕਰਾਂਗਾ।"

ਸੰਗਤ ਵਿਚੋਂ ਦੀ ਕੋਈ ਲਹਿਰ ਜਿਹੀ ਲੰਘਦੀ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੋਈ, ਪੱਤਰਕਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਕਲਮਾਂ ਨੇ ਤੇਜ਼ੀ ਫੜੀ ਤੇ ਕੈਮਰਿਆਂ ਵਾਲੇ ਹਰਕਤ ਵਿਚ ਆਏ। ਅਰਦਾਸ ਉਪਰੰਤ ਲੰਗਰ ਪ੍ਰਸਾਦ ਛਕਦੇ ਹੋਏ ਸਾਰਿਆਂ ਸਿਖਾਂ ਨੂੰ ਅਹਿਸਾਸ ਹੋਣ ਲੱਗਾ ਕਿ ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਨਾਮ ਦਾ ਇਹ ਜੁਆਨ ਆਮ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਦੋ ਵਡੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ, ਇਕ ਸਰਕਾਰ ਦੂਜੀ ਟਕਸਾਲ-ਵਿਚਕਾਰ ਹੁਣੇ ਹੋਇਆ ਸੰਵਾਦ ਕਿਤੇ ਕੋਈ ਕਸ਼ਮਕਸ ਪੈਦਾ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਕਰੇਗਾ? ਇਹ ਗੱਲਾਂ ਹਰ ਪਾਸੇ ਹੋ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਸ਼ਾਮੀ ਇਹ ਵੀ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਬਾਦਲ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਸੰਤ ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਇਕੱਲਿਆਂ ਮਿਲਣ ਦੀ ਇੱਛਾ ਪ੍ਰਗਟਾਈ ਸੀ ਪਰ ਸੰਤਾਂ ਨੇ ਇਹ ਕਹਿਕੇ ਮਿਲਣ ਤੋਂ ਟਾਲਮਟੋਲ ਕਰ ਦਿਤੀ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਸਿਖਿਆ ਮੰਤਰੀ ਸੁਖਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਟਾਈਮ ਦੇ ਰੱਖਿਆ ਹੈ ਇਸ ਕਰਕੇ ਅੱਜ ਵਕਤ ਨਹੀਂ । ਇਕ ਮੰਤਰੀ ਨੂੰ ਜਿੰਨਾਂ ਚਾਹੇ ਟਾਈਮ ਦੇਣਾ ਹੈ ਤੇ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਲਈ ਟਾਈਮ ਨਹੀਂ-ਅਜਿਹਾ ਕਿਉਂ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਲਗਦਾ ਸੀ। ਕੁਝ ਲੋਕ ਆਖ ਰਹੇ ਸਨ ਕਿ ਸੰਗਤ ਵਾਸਤੇ ਬਾਦਲ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਕੁਝ ਬੱਸਾਂ ਦਾ ਇੰਤਜਾਮ ਕਰਨ ਲਈ ਆਖਿਆ ਸੀ ਪਰ ਉਹਨਾ ਨੇ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਪੱਕਾ ਥਹੁ ਪਤਾ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਲਗਦਾ ਸੀ। ਸ੍. ਸੁਖਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ, ਟੌਹੜਾ ਸਾਹਿਬ ਵਾਲੇ ਕੋਟੇ ਦੇ ਮੰਤਰੀ ਸਨ, ਤੇ ਟੌਹੜਾ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸੁਰ ਬਾਦਲ ਸਾਹਿਬ ਨਾਲ ਰਲਦੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਤਾਂ ਸਾਨੂੰ ਸਭ ਨੂੰ ਪਤਾ ਸੀ ਪਰ ਸੰਤਾਂ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੱਲਾਂ ਨਾਲ ਕੀ ਲੈਣ ਦੇਣ? ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਤਾਂ ਬਾਦਲ ਟੌਹੜਾ ਇਕੋ ਜਿਹੇ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਸਨ ਉਹ ਵੀ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਉਸ ਦਿਨ, ਉਸ ਪਹਿਲੇ ਦਿਨ ਜਦੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਟਕਸਾਲ ਦਾ ਮੁਖੀ ਹੋਣ ਦੀ ਜ਼ਿਮੇਵਾਰੀ ਸੰਭਾਲੀ। ਪਿਛਲੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਟਕਸਾਲ ਦੀ ਸੁਰ ਬਾਦਲਕਿਆਂ ਨਾਲ ਨਾਂ ਰਲੀ ਹੋਵੇ ਕਦੀ, ਮੈਨੂੰ ਜਾਂ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਬੰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਜਾਣਕਾਰੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। 1978 ਦੀ ਵਿਸਾਖੀ ਨੂੰ ਵਾਪਰਿਆ ਭਿਆਨਕ ਨਿਰੰਕਾਰੀ ਕਤਲਕਾਂਡ ਤਾਂ ਅਗਲੇ ਸਾਲ ਵਾਪਰਿਆ ਜਿਸ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਉਪਰ ਦੋਸ਼ ਲੱਗਾ ਕਿ ਨਿਰੰਕਾਰੀ ਮੁਖੀ ਗੁਰਬਚਨ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਕਰਨ ਦੀ ਥਾਂ ਸਰਕਾਰੀ ਗੱਡੀ ਵਿਚ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਦਿੱਲੀ ਪੁਚਾਇਆ ਗਿਆ। ਕੀ ਸੰਤ ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਪਾਸ ਕੋਈ ਅਜਿਹੀ ਸ਼ਕਤੀ ਸੀ ਜਿਸ ਸਦਕਾ ਉਸ ਨੂੰ ਸੰਭਾਵੀ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੀਆਂ ਕਨਸੋਆਂ ਮਿਲਣ ਲੱਗੀਆਂ ਸਨ ਕਿ ਕੋਈ ਹੋਰ ਕਾਰਨ ਸੀ, ਇਸ ਦੀ ਮੈਨੂੰ ਕੋਈ ਜਾਣਕਾਰੀ ਨਹੀਂ। ਜਿਸ ਗੱਲ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਹੈ ਉਹ ਇਹੋ ਹੈ ਕਿ ਦਸਤਾਰਬੰਦੀ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਆਪ੍ਰੇਸ਼ਨ ਬਲੂਸਟਾਰ ਵਕਤ ਸ਼ਹਾਦਤ ਤੱਕ, ਬਾਦਲ-ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਦੂਰ ਹਟਦੇ ਗਏ ਅਤੇ ਟੌਹੜਾ ਸਾਹਿਬ ਵਾਲਾ ਧੜਾ ਨੇੜੇ ਖਿਸਕਦਾ ਆਇਆ ।

ਭਾਈ ਅਮਰੀਕ ਸਿੰਘ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਰੋਸ ਸੀ ਕਿ ਪਿਤਾ ਜੀ ਦਾ ਵਾਰਸ ਸੰਤ ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਕਿਉ ਥਾਪਿਆ ਗਿਆ । ਰਹਿੰਦੇ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਗੁਰਦਰਸ਼ਨ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਵਿਖੇ ਚੋਕ ਮਹਿਤੇ ਸਨ, ਪਰ ਆਪਸ ਵਿਚਲੀ ਕਸ਼ਮਕਸ਼ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ । ਭਾਈ ਅਮਰੀਕ ਸਿੰਘ ਟਕਸਾਲ ਦੀਆਂ ਗੱਡੀਆਂ ਲੈ ਕੇ ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰ ਲਈ ਨਿਕਲ ਜਾਂਦੇ ਤੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਦੇ । ਸੰਤਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਵਾਹ ਘੱਟ ਹੀ ਕਰਦੇ । ਜੇ ਸੰਤ ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਦਾ ਸਤਿਕਾਰ ਟਕਸਾਲ ਦੇ ਮੁਖੀ ਵਜੋਂ ਚੰਗਾ ਬਣਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤਾਂ ਸੰਤ ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਬੇਟੇ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਸੰਗਤ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਵੀ ਆਦਰ ਦਿੰਦੀ । ਪਰ ਦੋਵਾਂ ਦਾ ਆਪਸੀ ਮੇਲ ਘਟਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਇਉਂ ਛੇ ਕੁ ਮਹੀਨੇ ਲੰਘੇ ਹੋਣਗੇ ਕਿ ਇਕ ਦਿਨ ਸੰਤਾਂ ਨੇ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪਾਸ ਸੱਦ ਲਿਆ । ਸਤਿਕਾਰ ਨਾਲ ਬਿਠਾ ਕੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ । "ਤੁਸੀਂ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਇਕੱਲੇ ਹੀ ਦੌਰਿਆਂ ਉਪਰ ਚਲੇ ਜਾਂਦੇ ਹੋ , ਜੇ ਇਕੱਠੇ ਚਲੇ ਜਾਇਆ ਕਰੀਏ ਤਾਂ ਕੀ ਹਰਜ ਹੋਵੇਗਾ?" ਭਾਈ ਅਮਰੀਕ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਕੋਈ ਗਲਤ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦਾ। ਚੰਗੇ ਕੰਮ ਜਾਣ ਦੀ ਵੀ ਮਨਾਹੀ ਹੈ?" ਸੰਤ ਬੋਲੇ, "ਚੰਗਾ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹੋ ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਤਾਂ ਕਹਿ ਰਿਹਾ ਹਾਂ ਕਿ ਇਕੱਠੇ ਜਾਇਆ ਕਰੀਏ। ਮਾੜੇ ਕੰਮ ਇਕੱਲਿਆਂ ਛੁਪ ਛੁਪਾ ਕੇ ਕਰੀਦੇ ਹਨ ਧਰਮ ਦਾ ਕੰਮ ਤਾਂ ਰਲ ਮਿਲ ਕੇ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।" ਭਾਈ ਅਮਰੀਕ ਸਿੰਘ ਚੁੱਪ ਹੋ ਗਏ। ਫਿਰ ਸੰਤਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ,"ਪਿਤਾ ਜੀ (ਸੰਤ ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਵੀ ਪਿਤਾ ਜੀ ਕਿਹਾ ਕਰਦੇ ਸਨ) ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਉਨਾਂ ਪਿਆਰ ਕਰਦੇ ਸਨ ਜਿੰਨਾ ਤੁਹਾਨੂੰ। ਇਹ ਤਾਂ ਸੰਗਤ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਸੀ ਕਿ ਮੇਰੇ ਵਰਗੇ ਸਧਾਰਨ ਬੰਦੇ ਦੇ ਸਿਰ ਦਸਤਾਰ ਬੰਨ੍ਹ ਦਿਤੀ। ਮੈਂ ਕਦੋਂ ਮੰਗ ਕੀਤੀ ਸੀ? ਪਰ ਇਹ ਫੈਸਲੇ ਤਾਂ ਹੋ ਗਏ ਹੋਏ ਹਨ ਹੁਣ। ਜੇ ਤੁਸੀਂ ਵੱਖ ਚੱਲਣਾ ਹੈ ਤਾਂ ਜਿਹੜੀਆਂ ਮਰਜ਼ੀ ਗੱਡੀਆਂ ਲੈ ਜਾਓ। ਟਕਸਾਲ ਪਾਸ ਜਿੰਨਾਂ ਧਨ ਹੈ ਸਭ ਤੁਹਾਡਾ ਹੈ ਉਹ ਲੈ ਜਾਉ। ਕਹੋ ਤਾਂ ਮੈਂ ਤੁਹਾਡੇ ਲਈ ਜ਼ਮੀਨ ਖਰੀਦ ਕੇ ਦੇ ਦਿੰਦਾ ਹਾ। ਤੁਸੀਂ ਉਥੇ ਬੈਠ ਕੇ ਪੰਥ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਦੇ

ਰਹਿਣਾ ਮਨਇਛਿਤ ਢੰਗ ਨਾਲ। ਮੈਂ ਇਥੇ ਜੋ ਹੋਇਆ ਕਰਦਾ ਰਹਾਂਗਾ।" ਫਿਰ ਸੰਤ ਉਠੇ। ਭਾਈ ਅਮਰੀਕ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਜੱਫੀ ਵਿਚ ਲੈ ਲਿਆ ਤੇ ਨਮ ਅੱਖਾਂ ਨਾਲ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ ,"ਮੇਰੀ ਅਰਦਾਸ ਹੈ ਤੇਰੇ ਅੱਗੇ ਇਕ। ਮੇਰੇ ਤੋਂ ਵੱਖ ਨਾ ਹੋਹੁ। ਤੇਰੇ ਬਿਨ ਮੇਰੀ ਸ਼ਾਨ ਅੱਧੀ ਵੀ ਨਹੀਂ ਰਹੇਗੀ । ਮੇਰਾ ਕੋਈ ਜੋਰ ਨਹੀਂ ਹੈ ਤੇਰੇ ਉਪਰ ਕਿ ਜਬਰਦਸਤੀ ਰੋਕ ਸਕਾਂ। ਮੈਂ ਤਾਂ ਮਿੰਨਤ ਕਰਨ ਜੋਗਾ ਹਾਂ ਤੇਰੇ ਅੱਗੇ ਕੇਵਲ। ਆਪਾਂ ਨੂੰ ਇਕੱਠਿਆਂ ਦੇਖਕੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਦੀ ਆਤਮਾ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੋਵੇਗੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਤੇਰੇ ਮੇਰੇ ਵਿਚ ਕਦੀ ਭੇਦ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਸੀ।"

ਭਾਈ ਅਮਰੀਕ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚੋ ਹੰਝੂ ਕਿਰਨ ਲੱਗੇ । ਕੁਝ ਸਮਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ । ਸਹਿਜੇ ਸੰਤ ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਦੇ ਚਰਨ ਛੂਹ ਕੇ ਕਿਹਾ,"ਤੁਸੀਂ ਮੇਰੇ ਤੋਂ ਵੱਡੇ ਸਥਾਨ ਉਪਰ ਹੋ । ਅੱਗੇ ਤੋਂ ਕੋਈ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਨਹੀਂ ਆਵੇਗੀ । ਆਪਾਂ ਇਕੱਠੇ ਰਹਾਂਗੇ ਤੇ ਮੈਂ ਤੁਹਾਡੇ ਤੋਂ ਪੁੱਛਿਆਂ ਬਗੈਰ ਕੁੱਝ ਨਹੀਂ ਕਰਾਂਗਾ।" ਦੋਵਾਂ ਨੇ ਫਿਰ ਗਲਵਕੜੀ ਪਾਈ ਤੇ ਇਹ ਮਿਲਾਪ ਸ਼ਹਾਦਤਾਂ ਤੱਕ ਨਿਭਿਆ। ਉਪਰੰਤ ਭਾਈ ਅਮਰੀਕ ਸਿੰਘ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਦਿਲ ਤੋਂ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਵੱਡਾ ਸਤਿਕਾਰ ਦਿਤਾ। ਫਿਰ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦਾ ਵੇਗ ਤਿੱਖੀਆਂ ਹਨੇਰੀਆਂ ਵਾਂਗ ਵਗਣ ਲੱਗਾ। ਅਰੰਭ ਵਿਚ ਦੋ ਘਟਨਾਵਾਂ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀਆਂ ਵਾਪਰੀਆਂ। ਇੱਕ ਵਿਸਾਖੀ 1978 ਵਿਚ ਨਿਰੰਕਾਰੀਆਂ ਵੱਲੋਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਕਤਲੇਆਮ ਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਭਾਈ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਵਲੋਂ ਨਿਰੰਕਾਰੀ ਮਹੰਤ ਗੁਰਬਚਨ ਸਿੰਘ ਦਾ ਕਤਲ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਧਰਤੀ ਨੂੰ ਕਾਂਬਾ ਛੇੜ ਦਿੱਤਾ। ਅਕਾਲੀਆਂ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਹੋਵੇ ਤੇ ਤੇਰਾਂ ਸਿੱਖ ਦਿਨ ਦਿਹਾੜੇ ਕਤਲ ਕਰਕੇ ਗੁਰਬਚਨ ਸਿੰਘ ਸਰਕਾਰੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਲੈ ਕੇ ਦਿੱਲੀ ਪੁੱਜ ਜਾਵੇ, ਸਿੱਖਾਂ ਅੰਦਰੋਂ ਅਜੇ ਇਹ ਰੋਸ ਖ਼ਤਮ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਸੀ ਕਿ ਕਤਲ ਕੇਸ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੀ ਥਾਂ ਕਰਨਾਲ ਦੀ ਅਦਾਲਤ ਵਿਚ ਬਦਲ ਕੇ ਸਾਰੇ ਨਿਰੰਕਾਰੀ ਹਤਿਆਰੇ ਬਾਇੱਜ਼ਤ ਬਰੀ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ । ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਪੂਰੀ ਸ਼ਹਿ ਨਾਲ ਅਜਿਹੀ ਬੇਇਨਸਾਫੀ ਨਾ ਹੁੰਦੀ ਤਦ ਸੰਭਵ ਹੈ ਸਿੱਖ ਇੰਨੇ ਕਰੋਧਵਾਨ ਨਾ ਹੁੰਦੇ ਕਿ ਗੁਰਬਚਨ ਸਿੰਘ ਦਾ ਕਤਲ ਕਰਨ ਦੀ ਠਾਣਦੇ। ਪਰ ਆਪਣੀ ਸ਼ਤਰੰਜ ਦੀਆਂ ਚਾਲਾਂ ਹੋਣੀ ਬਹੁਤ ਗੰਭੀਰਤਾ ਨਾਲ ਚੱਲ ਰਹੀ ਸੀ।

ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਸਾਰੇ ਘਟਨਾ ਕ੍ਰਮ ਨੂੰ ਸਹਿਜੇ ਸਹਿਜੇ ਸਿਖਰ ਵੱਲ ਵਧਦਾ ਦੇਖ ਰਹੀ ਸੀ, ਸਗੋਂ ਕਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸਦੀ ਸਿਆਸਤ ਵਾਸਤੇ ਇਹ ਲਾਭਕਾਰੀ ਸੀ ਕਿ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਕੰਪਲੈਕਸ ਵਿਚ ਵੱਡੀ ਮਾਤਰਾ ਵਿਚ ਹਥਿਆਰਾਂ ਦਾ ਜ਼ਖੀਰਾ ਜਮ੍ਹਾਂ ਹੁੰਦਾ ਰਹੇ ਤੇ ਇਕ ਦਿਨ ਸਭ ਕੁਝ ਦਾ ਭੋਗ ਪਾ ਕੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਨੂੰ ਬਚਾ ਲੈਣ ਵਾਲੀ ਪ੍ਰਚੰਡ ਦੇਵੀ-ਮਾਤਾ ਦਾ ਰੁਤਬਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰੇ । ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਅਕਾਲੀਦਲ ਨੂੰ ਉਸਨੇ ਕਦੀ ਵਧੀਕ ਅਹਿਮੀਅਤ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ ਸੀ । ਜਿਸ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਵਿਚ ਉਸ ਸਮੇਂ ਬਾਦਲ, ਲੌਂਗੋਵਾਲ, ਬਰਨਾਲਾ, ਟੌਹੜਾ, ਤਲਵੰਡੀ ਅਤੇ ਬਲਵੰਤ ਸਿੰਘ ਪੂਰੇ ਅਸਰ ਅੰਦਾਜ਼ ਸਨ, ਉਸ ਬਾਰੇ ਉਸ ਨੂੰ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਕੋਈ ਵੀ ਸੌਦਾ ਸਿਰੇ ਚੜ੍ਹ ਸਕਦਾ ਹੈ । ਇਹ ਮਾੜੀ ਮੋਟੀ ਫੇਸ ਸੇਵਿੰਗ ਦੇ ਇੱਛੁਕ ਸਨ ਪੰਥ ਦੀ ਪਰਵਾਹ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਕਿਸੇ ਨੂੰ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਤਲਵੰਡੀ ਦੀ ਸੰਤ ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਕੁਝ ਕੁ ਸਾਂਝ ਕਦੀ ਕਦਾਈ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਤਲਵੰਡੀ ਦਾ ਆਪਣਾ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਢਾਈ ਟੋਟਰੂਆਂ ਦਾ ਇਕੱਠ ਸੀ ਤੇ ਉਸਦਾ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਲਾਇਆ ਮੋਰਚਾ ਠੁੱਸ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ । ਟੌਹੜਾ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਸੰਤ ਕੋਲ ਵਧੀਕ ਆਉਣ ਜਾਣ ਇਸ ਕਰਕੇ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਸੰਤ ਮਜ਼ਬੂਤ ਆਦਮੀ ਸੀ ਜਿਸਦੀ ਚੰਗੀ ਸ਼ਾਖ ਬਣ ਗਈ ਸੀ ਤੇ ਇਸ ਡੰਡੇ ਨਾਲ ਜਿਸਦਾ ਨਾਮ ਭਿੰਡਰਾਵਾਲਾ ਸੀ, ਬਾਦਲ ਨੂੰ ਕੁਟਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ । ਮੇਰੇ ਪਾਸ ਪਿਛਲੇ ਤੀਹ ਸਾਲਾਂ (1972 ਤੋਂ ਹੁਣ 2002 ਤੱਕ) ਦੇ ਅਜਿਹੇ ਅਨੁਭਵ ਇੱਕ ਨਹੀਂ ਅਨੇਕ ਹਨ ਕਿ ਟੌਹੜਾ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਇਕੋ ਇਕ ਅਭਿਲਾਸ਼ਾ ਬਾਦਲ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਮੂੰਹ ਭਾਰ ਡੇਗ ਕੇ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਦਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਬਣਕੇ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਦੀ ਕੁਰਸੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨੀ ਸੀ।

ਹੁਣ ਜਰਾ ਅਕਾਲੀਆਂ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦੇਖੋ। ਨਿਰੰਕਾਰੀ ਮਹੰਤ ਦਾ ਕਤਲ ਹੋ ਗਿਆ ਤਦ ਭਾਈ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਛੁਪਣ ਲਈ ਸ਼ਰਨ ਚਾਹੀਦੀ ਹੀ ਸੀ। ਤੇ ਦਮਦਮੀ ਟਕਸਾਲ, ਜਿਸ ਦੀ ਨਿਰੰਕਾਰੀਆਂ ਵਿਰੁੱਧ ਟੱਕਰ ਸੰਤ ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਛੇੜ ਦਿੱਤੀ ਸੀ ਤੋਂ ਵਧੀਕ ਭਰੋਸੇਯੋਗ ਹੋਰ ਕਿਹੜੀ ਥਾਂ ਹੋ ਸਕਦੀ ਸੀ? ਸੰਤ ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਨੇ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਸੁਰੱਖਿਆ ਪਰਦਾਨ ਕੀਤੀ। ਸਟੇਜਾਂ ਤੋਂ ਉਸਦੀ ਸਿਫਤ ਸਲਾਹ ਪੂਰੇ ਦਿਲ ਜਿਗਰ ਨਾਲ ਕੀਤੀ। ਜਦੋਂ ਦਰਬਾਰਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਭਾਈ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਭਗੌੜਾ ਕਰਾਰ ਦੇ ਕੇ ਉਸ ਦੇ ਸਿਰ ਦਾ ਮੁੱਲ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਭਾਈ ਦਾ ਥਹੁ ਠਿਕਾਣਾ ਦੱਸਣ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਭਾਰੀ ਇਨਾਮ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇਗਾ, ਤਦ ਸੰਤ ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਨੇ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ,"ਜੇ ਕਿਤੇ ਮੇਰੇ ਪਾਸ ਕੋਈ ਭਾਈ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਆਵੇ ਤਦ ਮੈਂ ਭਾਈ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਵਜਨ ਦਾ ਸੋਨਾ ਉਸ ਨੂੰ ਇਨਾਮ ਵਿਚ ਦੇਵਾਂਗਾ।" ਪ੍ਰੈੱਸ ਰਿਪੋਰਟਰ ਪੁਛਣ ਲੱਗੇ, "ਬਾਬਾ ਜੀ ਤੁਹਾਡੇ ਪਾਸ ਏਨਾ ਸੋਨਾ ਹੈ?" ਸੰਤ ਬੋਲੇ, "ਤੁਸੀਂ ਆਪਣੀ ਗੱਲ ਕਰੋ। ਤੁਸੀਂ ਦਸੋ ਤੁਹਾਡੇ ਪਾਸ ਭਾਈ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਹੈ?"

ਜਿਵੇਂ ਇਸ ਘਟਨਾਸਥਲ ਵਿਚੋਂ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਸਿਆਸਤ ਲਾਹੇਵੰਦੀ ਲੱਗ ਰਹੀ ਸੀ ਉਵੇਂ ਹੀ ਪੰਜਾਬ ਕੇਸਰੀ ਅਖਬਾਰ ਸਮੂਹ ਦੀ ਦੁਕਾਨਦਾਰੀ ਬਹੁਤ ਵਧੀ। ਲਾਲਾ ਜਗਤ ਨਾਰਾਇਣ ਦੀ ਲਿਖਤ, ਉਸਦਾ ਖਬਰਾਂ ਦੇਣ ਦਾ ਢੰਗ ਤੇ ਡ੍ਰਾਫਟ-ਸ਼ੈਲੀ ਇੰਨੀ ਘਟੀਆ ਤੇ ਏਨੀ ਫਿਰਕੂ ਢੰਗ ਦੀ ਸੀ ਕਿ ਜੱਗਬਾਣੀ ਅਖਬਾਰ ਨੂੰ ਸਿੱਖ,ਅੱਗ-ਲਾਣੀ ਕਹਿਣ ਲੱਗ ਪਏ ਸਨ।

ਮੈਂ ਗੱਲ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸਾਂ ਅਕਾਲੀਆਂ ਦੀ। ਬੰਦਾ ਬੇਸ਼ਕ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਬੰਦ ਹੋਵੇ ਬੇਸ਼ਕ ਅੰਡਰ ਗਰਾਊਂਡ ਹੋਕੇ ਦਿਨ ਕਟੀ ਕਰਦਾ ਹੋਵੇ ਉਸਦਾ ਮਿਜਾਜ਼ ਸ਼ੱਕੀ ਅਤੇ ਚਿੜਚਿੜਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਹਾਲਾਤ ਵਿਚ ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਡਰਾਇਆ ਵੀ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਤੇ ਚੁਗਲੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਕਿਸੇ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਵੀ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਅਜਿਹੇ ਬੰਦੇ ਪਾਸ ਸੰਚਾਰ ਦੀ ਆਪਣੀ ਸੁਵਿਧਾ ਬਹੁਤ ਥੋਹੜੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸੰਤ ਹਰਚੰਦ ਸਿੰਘ ਲੌਂਗੋਵਾਲ ਹਰ ਸਮੇਂ ਤਾਕ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਸੰਤ ਭਿੰਡਰਾਂ ਵਾਲੇ ਦੀ ਚੜ੍ਹਤ ਨੂੰ ਸੱਟ ਕਿਵੇਂ ਲੱਗੇ।ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗ ਗਿਆ ਕਿ ਕੁਝ ਕਾਰਨਾ ਕਰਕੇ ਭਾਈ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸੰਤ ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਨਾਰਾਜ਼ ਚੱਲ ਰਹੇ ਹਨ। ਅਜਿਹੀਆਂ ਮਾਮੂਲੀ ਗੱਲਾਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮੰਨਣ ਦਾ ਕਿਸੇ ਹੋਸ਼ਵੰਦ ਬੰਦੇ ਦਾ ਮਨ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ, ਵੱਡੀਆਂ ਬਣ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਭਾਈ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਆਪਣੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਵੱਖ ਰਹਿੰਦੇ ਹੋਏ ਦਾਲ ਸਬਜ਼ੀ ਨੂੰ ਇਛਿਤ ਤੜਕਾ ਆਦਿਕ ਲਾਇਆ ਕਰਕੇ ਸਨ ਕਿ ਗੰਢੇ ਖਤਮ ਹੋ ਗਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸੰਤਾਂ ਪਾਸ ਸੁਨੇਹਾ ਭੇਜਿਆ ਕਿ ਗੰਢੇ ਭੇਜੋ। ਹੋਇਆ ਇਹ ਕਿ ਕਈ ਦਿਨ ਇਵੇਂ ਲੰਘ ਗਏ। ਭਾਈ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਗਿਲਾ ਕਰਦਿਆਂ ਸਿੰਘਾਂ ਪਾਸ ਕਹਿ ਦਿਤਾ, "ਇਹ ਸਾਧ ਗੱਲਾਂ ਤਾਂ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਸੋਨੇ ਨਾਲ ਤੋਲੇਗਾ। ਤੋਲਦਾ ਗੰਢਿਆਂ ਬਰਾਬਰ ਵੀ ਨਹੀਂ।" ਆਪਸੀ ਨਾਰਾਜ਼ਗੀ ਦਾ ਕਾਰਨ ਕੇਵਲ ਪਿਆਜ ਹੋਵੇ, ਇਹ ਗੱਲ ਮੰਨਣਯੋਗ ਨਹੀਂ, ਪਰ ਇਸ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗ ਗਿਆ ਕਿ ਦੋਵਾਂ ਦੇ ਸਬੰਧਾਂ ਵਿਚ ਫਰਕ ਪੈ ਗਿਆ ਹੈ।

ਸੰਤ ਲੌਂਗੋਵਾਲ ਨੇ ਆਪਣੇ ਬੰਦੇ ਲਗਾਤਾਰ ਭਾਈ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਪਾਸ ਭੇਜਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੇ। ਭਾਈ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਵੀ ਇਉਂ ਲੱਗਾ ਕਿ ਕਾਰਨਾਵਾਂ ਮੈਂ ਵੱਡਾ ਕੀਤਾ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਨਾਲ ਚੜ੍ਹਤ ਸੰਤ ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਦੀ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ। ਲੌਂਗੋਵਾਲ ਕਿਆਂ ਨੇ ਇਹ ਕਹਿਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿਤਾ ਕਿ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘਾ ਇਹ ਸਾਧ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲਾ ਸਿਰੇ ਦਾ ਬੁਜ਼ਦਿਲ ਹੈ। ਜੇ ਦਲੇਰ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਉਸ ਜੱਥੇ ਵਿਚ ਨਾ ਚਲਾ ਜਾਂਦਾ

ਜਿਹੜਾ ਨਿਰੰਕਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਸਮਝਾਉਣ ਗਿਆ ਵਿਸਾਖੀ ਨੂੰ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ ਸੀ? ਹੁਣ ਤੂੰ ਸਾਡੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਮੰਨ। ਤੈਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਵਾ ਦਿੰਦੇ ਹਾਂ। ਜਲਦੀ ਜ਼ਮਾਨਤ ਹੋ ਜਾਵੇਗੀ। ਹੁਣ ਤੂੰ ਲੁਕਿਆ ਫਿਰਦਾ ਹੈਂ। ਫਿਰ ਪੰਥ ਵਿਚ ਖੁਲ੍ਹੇਆਮ ਵਿਚੇਰਂਗਾ ਤਾਂ ਲੋਕ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਨੂੰ ਭੁੱਲ ਜਾਣਗੇ ਤੇ ਤੇਰੀ ਥਾਂ ਥਾਂ ਜੈ ਜੈਕਾਰ ਹੋਵੇਗੀ। ਇਸ ਸਾਧ ਤੋਂ ਖਹਿੜਾ ਛੁਟੇਗਾ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸਲਾਹਾਂ ਮੰਨ ਗਏ। ਸ੍ਰ. ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਬਰਨਾਲਾ ਦੀ ਨਿਗਰਾਨੀ ਵਿਚ ਭਾਈ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਸੀ.ਬੀ.ਆਈ. ਦੇ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਬਾਵਾ ਜੀ ਪਾਸ ਆਤਮ ਸਮਰਪਣ ਕਰਵਾਇਆ ਗਿਆ। ਸਮਰਪਣ ਕਰਨ ਵੇਲੇ ਇਹ ਭਰੋਸਾ ਲਿਆ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਉਪਰ ਤਸ਼ੱਦਦ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ।

ਮੇਰੇ ਮਨ ਵਿਚ ਦੋ ਜਥੇਦਾਰਾਂ ਦਾ ਸਤਿਕਾਰ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਕਾਇਮ ਰਹੇਗਾ। ਇਕ ਜਥੇਦਾਰ ਹਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਮਹਾਲੋਂ ਜਥੇਦਾਰ ਤਖ਼ਤ ਕੇਸਗੜ੍ਹ ਸਾਹਿਬ ਤੇ ਦੂਜੇ ਜਥੇਦਾਰ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਭਾਈ ਗੁਰਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਅਜਨੋਹਾ। ਰਹਿਤ ਮਰਿਆਦਾ ਅਤੇ ਪੰਥਕ ਰਵਾਇਤਾਂ ਉਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਜਥੇਦਾਰਾਂ ਨੇ ਬੇਗ਼ਰਜ਼ ਤੇ ਬੇਲਿਹਾਜ਼ ਹੋਕੇ ਪਹਿਰਾ ਦਿੱਤਾ। ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਜਥੇਦਾਰ ਉੱਤਮ ਇਖਲਾਕ ਦੇ ਮਾਲਕ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਵਾਂ ਦੀ ਸੰਤ ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਬੜੀ ਸੁਰ ਰਲਦੀ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਦੇਖਿਆ ਕਿ ਉਥੇ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਜਥੇਦਾਰ ਅਜਨੋਹਾ ਆਉਂਦੇ ਅਤੇ ਸੰਤਾਂ ਪਾਸ ਬੈਠ ਕੇ ਆਖਦੇ, "ਬਾਬਿਓ ਅਸੀਂ ਵੀ ਅਖੰਡ ਪਾਠ ਕਰਵਾਉਣਾ ਹੈ ਪਿੰਡ। ਉਦੋਂ ਕਰਾਵਾਂਗੇ ਜਦੋਂ ਤੁਸੀਂ ਭੋਗ ਮੌਕੇ ਪੁੱਜੋਗੇ।" ਸੰਤ ਨਾਂਹ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ ਕਿਉਂਕਿ ਸਰਕਾਰ ਦਾ, ਪੁਲੀਸ ਦਾ ਭਰੋਸਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਦੋਂ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਕਰ ਲੈਣ। ਅਜਨੋਹਾ ਸਾਹਿਬ ਜ਼ਿੱਦ ਕਰਨ ਲੱਗੇ ਤਾਂ ਆਖਰ ਸੰਤਾਂ ਨੇ ਪੁੱਛ ਲਿਆ, "ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਕੀ ਫਰਕ ਪਵੇਗਾ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬ? ਮੇਰੇ ਲਈ ਇਥੇ ਹੀ ਦੇਗ਼ ਲੈ ਆਇਓ। ਜਾਂ ਅਜਿਹਾ ਕਾਰਨ ਦੱਸੋ ਕਿ ਮੇਰਾ ਜਾਣਾ ਕਿਉਂ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।" ਜਥੇਦਾਰ ਸਾਹਿਬ ਬੋਲੇ, "ਤੁਹਾਡਾ ਜਾਣਾ ਇਸ ਕਰਕੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਮੈਂ ਪਿੰਡ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਦੱਸਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਮੇਰਾ ਯਾਰ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਵਧੀਕ ਸ਼ਾਨ ਹੋਰ ਕਿਸ ਗੱਲ ਵਿਚ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ?" ਸੰਤ ਮੰਨ ਗਏ ਤੇ ਦਿਨ ਤੈਅ ਹੋ ਗਿਆ।

ਪਾਠਕ ਸ੍ਰ. ਦਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਕਿਤਾਬ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹ ਚੁਕੇ ਹਨ ਕਿ ਜਥੇਦਾਰ ਜੀ ਨੇ ਮਹਾਰਾਜ ਅੱਗੇ ਅਰਦਾਸ ਖੁਦ ਕਰਦਿਆਂ ਕਿਹਾ, "ਸੱਚੇ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਭਾਈ ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਮੇਰੇ ਨਾਲੋਂ ਵਧੀਕ ਕੀਮਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਹੱਥ ਦੇ ਕੇ ਰੱਖਣਾ ਤੇ ਇਸਦੀ ਥਾਂ ਮੈਨੂੰ ਬੁਲਾ ਲੈਣਾ।" ਸੰਤਾਂ ਨੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦ ਲਿਆ ਤੇ ਖਾਮੋਸ਼ ਵਾਪਸ ਪਰਤ ਆਏ। ਜੱਥੇਦਾਰ ਅਜਨੋਹਾ ਜੀ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਮੈਂ ਕੱਲ੍ਹ ਨੂੰ ਆਵਾਂਗਾ। ਅੱਜ ਰਾਤ ਪਿੰਡ ਰਹਾਂਗਾ। ਇਸੇ ਰਾਤ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦਾ ਦੇਹਾਂਤ ਹੋ ਗਿਆ।

ਗਿਆਨੀ ਜ਼ੈਲ ਸਿੰਘ ਕੇਂਦਰੀ ਗ੍ਰਹਿ ਮੰਤਰੀ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਦੋਹਤਰੇ ਦਾ ਆਨੰਦ ਕਾਰਜ ਤਖ਼ਤ ਸ੍ਰੀ ਕੇਸਗੜ੍ਹ ਸਾਹਿਬ ਆਨੰਦਪੁਰ ਵਿਖੇ ਕਰਨ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ। ਜਥੇਦਾਰ ਮੁਹਾਲੋਂ ਪਾਸ ਸਕੱਤਰ ਆਇਆ ਤੇ ਆਨੰਦ ਕਾਰਜ ਦੀ ਰਸਮ ਨਿਭਾਉਣ ਦਾ ਸੁਨੇਹਾ ਦਿੱਤਾ। ਜਥੇਦਾਰ ਜੀ ਨੇ ਕਿਹਾ "ਤਖ਼ਤ ਸਾਹਿਬ ਉਪਰ ਆਨੰਦ ਕਾਰਜ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਈ ਮਰਿਆਦਾ ਨਹੀਂ ਹੈ ਤੇ ਫਿਰ ਕਾਕਾ ਕਲੀਨ ਸ਼ੇਵਨ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਆਨੰਦ ਕਾਰਜ ਮੈਂ ਕਰਾਂ, ਸਵਾਲ ਹੀ ਪੈਦਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ।"

ਜਥੇਦਾਰ ਜੀ ਨੂੰ ਮਿਥੇ ਦਿਨ ਪੁਲੀਸ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਘਰ ਦੁਆਲੇ ਘੇਰਾ ਪਾਕੇ ਇਕਤਰਾਂ ਨਜ਼ਰਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਤਾਂ ਕਿ ਵਿਘਨ ਨਾ ਪਾ ਸਕਣ। ਆਨੰਦ ਕਾਰਜ ਦੀ ਰਸਮ ਭਾਈ ਅਰਦੱਮਨ ਸਿੰਘ ਬਾਗੜੀਆਂ ਨੇ ਨਿਭਾਈ। ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਗੁਰਮਤਿ ਕਾਲਜ ਨੇ ਭਾਈ ਅਰਦੱਮਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ ਕਾਲਜ ਵਿਚ ਲੈਕਚਰ ਕਰਨ ਲਈ ਬੁਲਾ ਲਿਆ ਤਦ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਕੀਤਾ, " ਤੁਸੀਂ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਉਥੇ ਆਨੰਦ ਕਾਰਜ ਕਿਉਂ ਕਾਰਵਾਏ ਜਦੋਂ ਕਿ ਅਜਿਹੀ ਮਰਿਆਦਾ ਨਹੀਂ ਹੈ?" ਭਾਈ ਬਾਗੜੀਆਂ ਬੋਲੇ, "ਮਰਯਾਦਾ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ? ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ ਆਨੰਦ ਕਾਰਜ ਉਥੇ।" ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਬੋਲੇ, "ਤਖ਼ਤ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਮਰਿਆਦਾ ਬਾਰੇ ਤਖ਼ਤ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਜਥੇਦਾਰ ਨੂੰ ਵਧੀਕ ਪਤਾ ਹੈ ਕਿ ਤੁਹਾਨੂੰ? ਤੇ ਜਿਹੜੀ ਜ਼ਿਮੇਵਾਰੀ ਤਖ਼ਤ-ਜਥੇਦਾਰ ਨੇ ਨਿਭਾਉਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕੀਤਾ ਤੁਹਾਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਅਧਿਕਾਰ ਕਿਵੇਂ ਮਿਲ ਗਿਆ? ਤੁਸੀਂ ਜਾਣਦੇ ਸੀ ਕਿ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬ ਪੁਲੀਸ ਦੇ ਘੇਰੇ ਵਿਚ ਹਨ।" ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਪਾਸ ਕੋਈ ਉਤਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸਾਰੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਭਾਸ਼ਨ ਵਿਚੋਂ ਇਹ ਕਹਿਕੇ ਵਾਕ ਆਊਟ ਕੀਤਾ ਕਿ ਜਦੋਂ ਤਕ ਤੁਹਾਡੇ ਇਸ ਕੰਮ ਨੂੰ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬ ਮੁਆਫ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ, ਤੁਹਾਨੂੰ ਗੁਰਮਤਿ ਕਾਲਜ ਵਿਚ ਦਾਖਲ ਹੋਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਨਹੀਂ ਹੈ।" ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਸਾਹਿਬ ਭਾਰੀ ਨਾਰਾਜ਼ ਹੋਏ/ਹੁੰਦੇ ਫਿਰਨ।

ਇਸੇ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ ਇਕ ਦੌਰ ਇਹ ਵੀ ਚੱਲਿਆ ਕਿ ਨਿਰੰਕਾਰੀਆਂ ਨਾਲ ਰਾਜ਼ੀਨਾਵਾਂ ਕਰ ਲਿਆ ਜਾਵੇ। ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਸੰਤਾ ਦਾ ਸੁਨੇਹਾ ਮਿਲਿਆ ਕਿ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਪੁੱਜੋ। ਅਸੀਂ ਪੁੱਜ ਗਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਨਿਰੰਕਾਰੀ ਮਹੰਤ ਹਰਦੇਵ ਸਿੰਘ ਦਾ ਸੁਨੇਹਾ ਆਇਆ ਹੈ ਕਿ ਅਸੀਂ ਰਾਜ਼ੀਨਾਵਾਂ ਕਰਨ ਦੇ ਇਛੁੱਕ ਹਾਂ। ਅਵਤਾਰ-ਬਾਣੀ ਕਿਤਾਬ ਵਿਚੋਂ ਜਿਹੜੇ ਇਤਰਾਜ਼ਯੋਗ ਵਰਕੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਤੁਸੀਂ ਕੱਢਣ ਲਈ ਕਹੋਗੇ ਕੱਢ ਦਿਆਂਗੇ। ਜਥੇਦਾਰ ਅਜਨੋਹਾ ਵੀ ਮੌਜੂਦ ਸਨ ਉਥੇ। ਮੈਂ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ, " ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਸਾਹਿਬ ਖਿਮਾ ਕਰਨ ਦਾ ਤੇ ਸ਼ਰਣ ਆਏ ਉਪਰ ਰਹਿਮ ਕਰਨ ਦਾ ਸਥਾਨ ਤਾਂ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਰਾਜ਼ੀਨਾਵਾਂ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਪੰਥ ਲਈ ਇਹ ਤਖ਼ਤ ਸੁਪਰੀਮ ਹੈ। ਤੁਸੀਂ ਨਿਰੰਕਾਰੀਆ ਨੂੰ ਖਿਮਾਂ ਕਰਨੀ ਚਾਹੋ ਤਾਂ ਉਹ ਤੁਹਾਡੀ ਮਰਜ਼ੀ ਪਰ ਰਾਜ਼ੀਨਾਵਾਂ ਸ਼ਬਦ ਨਾ ਵਰਤੋਂ।"

"ਠੀਕ ਹੈ", ਜਥੇਦਾਰ ਜੀ ਬੋਲੇ, "ਉਹ ਆਕੇ ਜੇ ਖਿਮਾ ਦੀ ਜਾਚਨਾ ਕਰਨ ਤੇ ਬੇਨਤੀ ਕਰਨ ਕਿ ਇਤਰਾਜ਼ਯੋਗ ਹਿੱਸੇ ਦੱਸੋ, ਕੱਟ ਦਿੰਦੇ ਹਾਂ, ਫਿਰ ਕੀ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ?" ਮੈਂ ਕਿਹਾ, "ਮੇਰੇ ਖਿਆਲ ਵਿਚ ਅਜਿਹਾ ਕਰਨਾ ਵੀ ਉਚਿਤ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ। ਜੇ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਦੇ ਹੁਕਮ ਅਨੁਸਾਰ ਕੁਝ ਹਿਸੇ ਕੱਟ ਦਿੱਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤਦ ਸਮਝਿਆ ਇਹ ਜਾਵੇਗਾ ਕਿ ਬਾਕੀ ਰਹਿ ਗਈ ਅਵਤਾਰਬਾਣੀ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਵਲੋਂ ਪ੍ਰਵਾਨ ਹੈ। ਇਸ ਕਿਤਾਬ ਵਿਚ ਕੀ ਗਲਤ ਹੈ ਕੀ ਠੀਕ, ਆਪਣੀ ਅਖੌਤੀ ਬਾਣੀ ਨਾਲ ਆਪ ਜਿਵੇਂ ਸਿਝਣਾ ਹੈ ਉਹ ਸਿਝ ਲੈਣ ਆਪਾਂ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਲੈਣਾ ਦੇਣਾ ਇਸ ਮਸਲੇ ਵਿਚ।" ਇਹ ਗੱਲ ਮੰਨ ਲਈ ਗਈ।

ਕੈਪਟਨ ਅਮਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਅਕਸਰ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਆਉਂਦੇ। ਉਹ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਦੂਤ ਵਜੋਂ ਆਇਆ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਮੇਰੀ ਨਹੀਂ ਜਾਣਕਾਰੀ ਕਿ ਕਿਸੇ ਨੇ ਕਦੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਿਰਾਦਰ ਕੀਤਾ ਹੋਵੇ ਜਦੋਂ ਕਿ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਵਿਰੁੱਧ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਮਨਾਂ ਵਿਚ ਗੁੱਸਾ ਸੀ। ਇਕ ਵਾਰ ਜਥੇਦਾਰ ਅਜਨੋਹਾ ਨੇ ਏਨਾ ਜ਼ਰੂਰ ਕਿਹਾ ਸੀ, "ਕੈਪਟਨ ਸਾਹਿਬ ਅਸੀਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਆਪਣਾਂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਮੰਨਦੇ ਹਾਂ ਤੇ ਤੁਸੀਂ ਆਪਣਾ ਰੁਤਬਾ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਡਾਕੀਏ ਦਾ ਬਣਾ ਲਿਆ ਹੈ। ਤੁਹਾਨੂੰ ਠੀਕ ਲਗਦਾ ਹੈ ਇਹ?" ਕੈਪਟਨ ਸਾਹਿਬ ਹੱਸ ਪਏ। ਸ. ਅਮਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਦਾ ਬੁਰਾ ਨਹੀਂ ਮਨਾਇਆ ਕਿਉਂਕਿ ਜਥੇਦਾਰ ਜੀ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਸਵੱਛ ਸੀ।

ਅਸੀਂ ਇਕ ਪੰਜ ਮੈਂਬਰੀ ਸਲਾਹਕਾਰ ਕਮੇਟੀ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ ਜਿਹੜੀ ਜਥੇਦਾਰ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਅਤੇ ਸੰਤ ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਨਾਲ

ਸਿਧਾਂਤਕ ਮਸਲਿਆਂ ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਵਟਾਂਦਰਾ ਕਰ ਸਕੇ, ਪਰ ਸੱਚ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਜਥੇਦਾਰ ਨੂੰ ਅਤੇ ਸੰਤ ਨੂੰ ਇਸ ਕਮੇਟੀ ਦੀ ਕਦੀ ਵਧੀਕ ਜਰੂਰਤ ਮਹਿਸੂਸ ਨਹੀਂ ਹੋਈ। ਇਸ ਦੀ ਵਜਾ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਸ਼ਖਸੀਅਤਾਂ ਈਮਾਨਦਾਰ ਵੀ ਸਨ ਤੇ ਦੂਰ ਦਰਸ਼ੀ ਵੀ। ਈਮਾਨਦਾਰ ਆਦਮੀ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਤਿਕੜਮ ਦੀ ਮੁਥਾਜਗੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਪਰ ਸੰਤ ਜੀ ਨੇ ਹੁਕਮ ਦਿਤਾ, "ਤੁਹਾਡੇ ਨਾਲ ਗੱਲਾਂ ਕਰਨ ਨੂੰ ਜੀਅ ਕਰਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮਨ ਤਾਂ ਇਹ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਦੋ ਵਾਰ ਆ ਜਾਇਆ ਕਰੋ ਪਰ ਸਫਰ ਆਦਿਕ ਦੀ ਮੁਸ਼ਕਲ ਲਗੇ ਤਾਂ ਇਕ ਵਾਰ ਮਹੀਨੇ ਵਿਚ ਹਰ ਹਾਲਤ ਮਿਲਣਾ ਹੈ। ਕੀ ਪਤਾ ਕਿੰਨਾ ਕੁ ਚਿਰ ਸਾਹਾਂ ਦੀ ਲੜੀ ਚੱਲੇਗੀ। ਇਹ ਕਹਿਕੇ ਸੰਤ ਚੁਪ ਕਰ ਜਾਂਦੇ ਤੇ ਅਸੀਂ ਬਾਹਰ ਆਕੇ ਕਦੀ ਕਦਾਈ ਹੱਸਦੇ ਕਿ ਮਰਨ ਮੁਰਨ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਫਜ਼ੂਲ ਕਰਦਾ ਹੈ ਇਹ ਸਾਧ। ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਦੀ ਮੂਰਖਤਾ ਕੌਣ ਕਰੇਗਾ?"

1981 ਵਿਚ ਜਰਮਨ ਤੋਂ ਇਕ ਸਕਾਲਰ ਕੁੜੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਆਈ। ਉਸਦਾ ਨਾਮ ਸੀ ਏਂਜਲਾ ਡੀਥਰਿਸ਼। ਉਹ ਸਿਖ ਧਰਮ ਉਪਰ ਡਾਕਟਰੇਟ ਕਰ ਰਹੀ ਸੀ। ਸਾਡੇ ਡਿਪਾਰਟਮੈਂਟ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਭਵਨ ਵਿਚ ਆ ਗਈ। ਕਈਆਂ ਨੂੰ ਮਿਲੀ ਤੇ ਨੋਟਸ ਲਏ। ਵਿਚਾਰ ਵਟਾਂਦਰਾ ਕੀਤਾ। ਇਕ ਦਿਨ ਮੈਨੂੰ ਕਹਿਣ ਲੱਗੀ "ਮੈਂ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਰਿਸਾਲਿਆਂ ਵਿਚ ਸੰਤ ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਦਾ ਨਾਮ ਸੁਣਿਆਂ ਹੈ। ਕੀ ਮੈਂ ਕਿਸੇ ਸਮੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇੰਟਰਵਿਊ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹਾਂ"? ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਮਿਲਾਣ ਲਈ ਚੌਕ ਮਹਿਤੇ ਲੈ ਗਿਆ। ਉਸ ਨਾਲ ਸੰਤਾਂ ਦੀ ਮੀਟਿੰਗ ਹੋਈ। ਦਰਜਣਾ ਸਵਾਲ ਪੁਛੇ। ਉਹ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਹੋਈ। ਸੰਤ ਜੀ ਦੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਟੰਗੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਉਹ ਬੋਲੀ, "ਮੈਂ ਸੁਣਿਆਂ ਹੈ ਕਿ ਸਿਖ ਬੁੱਤਪੂਜ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਫਿਰ ਤੁਸੀਂ ਇਹ ਤਸਵੀਰ ਕਿਉਂ ਲਟਕਾਈ ਹੈ?" ਸੰਤ ਜੀ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਮੈਂ ਪੂਜਾ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਇਸ ਤਸਵੀਰ ਦੀ। ਇਸ ਦਾ ਸਿਰਫ ਸਤਿਕਾਰ ਕਰਦਾ ਹਾਂ।" ਉਹ ਬੋਲੀ "ਕਿਰਪਾ ਕਰਕੇ ਦੱਸਣਾ ਸਤਿਕਾਰ ਦੀ ਹੱਦ ਕਿਥੇ ਕੁ ਤੱਕ ਖਤਮ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਫਿਰ ਪੂਜਾ ਕਿਥੋਂ ਕੁ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਜਾਇਆ ਕਰਦੀ ਹੈ?" ਸੰਤ ਹੱਸ ਪਏ ਤੇ ਕਿਹਾ, "ਮੁੰਡਿਓ ਇਹਨਾ ਆਪਣੇ ਮਹਿਮਾਨਾ ਲਈ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦ ਪਾਣੀ ਤੇ ਰਿਹਾਇਸ਼ ਦਾ ਇੰਤਜ਼ਾਮ ਕਰੋ। ਇਹ ਦੂਰੋਂ ਆਏ ਹਨ। ਕੋਈ ਘਾਟ ਨਾ ਰਹੇ ਕਿਸੇ ਵਸਤੂ ਦੀ।"

ਰਾਤ ਪੈ ਗਈ। ਸਾਨੂੰ ਖਾਣਾ ਖੁਆਣਾ ਪਿਛੋਂ ਸਰਾਂ ਵਿਚ ਕਮਰਾ ਦੇ ਦਿੱਤਾ। ਗਰਮੀਆਂ ਦੀ ਰੁੱਤ ਸੀ। ਅੰਦਰ ਪੱਖਾ ਸੀ। ਪਰ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਮੰਜੀ ਖਿੱਚ ਕੇ ਬਾਹਰ ਵਰਾਂਡੇ ਵਿਚ ਲਿਜਾਣ ਲਈ ਧੂਹਣ ਲੱਗਾ ਤਾਂ ਉਹ ਕੁੜੀ ਬੋਲੀ, "ਬਾਹਰ ਗਰਮੀ ਹੈ। ਉਥੇ ਪੱਖਾ ਨਹੀਂ। ਤੂੰ ਇਥੇ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਸੌਂਦਾ" ਮੈਂ ਕਿਹਾ ਨਹੀਂ, ਮੈਂ ਬਾਹਰ ਪਵਾਂਗਾ। ਸਾਡਾ ਦੋਵਾਂ ਦਾ ਇਕੋ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਸੌਣਾ ਚੰਗਾ ਨਹੀਂ। ਉਹ ਭੜਕ ਪਈ। ਲੜਨੋ ਨਾ ਹਟੇ। ਆਖੀ ਜਾਵੇ, "ਤੂੰ ਇਸ ਦਾ ਮਤਲਬ ਹੈ ਕਿ ਪਖੰਡੀ ਹੈਂ। ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਖਾ ਨਹੀਂ ਜਾਵਾਂਗੀ। ਪਰ ਤੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਉਤੇ ਇਤਬਾਰ ਨਹੀਂ। ਕਿਹੋ ਜਿਹੇ ਹੋ ਤੁਸੀਂ ਸਿੱਖ?" ਉਸ ਨੇ ਮੇਰੇ ਵਿਰੁੱਧ ਮੇਰੇ ਸਾਹਮਣੇ ਜਿਹੜੇ ਘਟੀਆ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣ ਲਾਏ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕਈਆਂ ਦੇ ਅਰਥ ਮੈਨੂੰ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੇ ਸਨ। ਬਾਦ ਵਿਚ ਵੀ ਮੈਂ ਨਾ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਰਥ ਪੁੱਛੇ ਨਾ ਡਿਕਸ਼ਨਰੀ ਵਿਚੋਂ ਦੇਖੇ। ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਗਾਲਾਂ ਦਾ ਅਰਥ ਕਿਉਂ ਜਾਣਾਂ ਜਿਹੜੀਆਂ ਮੈਨੂੰ ਕੱਢੀਆਂ ਗਈਆਂ? ਗੁੰਗੜ ਵੱਟਾ ਜਿਹਾ ਬਣ ਕੇ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਮੰਜੀ ਬਾਹਰ ਘਸੀਟ ਲਿਆਇਆ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਬਾਹਰੋਂ ਕੁੰਡਾ ਮਾਰ ਕੇ ਗਰਮੀਂ ਵਿਚ ਸੌਂ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਸ਼ੁਕਰ ਕੀਤਾ ਕਿ ਟਕਸਾਲ ਦੇ ਕਾਰਿੰਦਿਆਂ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸੁਣਿਆ ਨਹੀਂ, ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਇਸ ਦਾ ਅਰਥ ਇਹ ਕੱਢਣਾ ਸੀ ਕਿ ਸ਼ਾਇਦ ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਛੇੜ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਕਿਸੇ ਨੂ ਆਉਂਦੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਉਥੇ।

ਇਕ ਦਿਨ ਉਹ ਕਹਿਣ ਲੱਗੀ, "ਮੈਂ ਸੁਣਿਆ ਹੈ ਸਮਾਣੇ ਬੜੇ ਵਡੇ ਪੁਰਾਣੇ ਥੇਹ ਹਨ। ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਜਦੋਂ ਸਮਾਣਾ ਤਬਾਹ ਕੀਤਾ ਸੀ ਉਦੋਂ ਦੇ ਹਨ। ਤੂੰ ਦਿਖਾ ਲਿਆਏਂਗਾ ਮੈਨੂੰ?" ਅਸੀਂ ਚੱਲ ਪਏ। ਸਭ ਥਾਵਾਂ ਦੇਖੀਆਂ । ਗਰਮੀ ਦਾ ਮੌਸਮ ਸੀ। ਛਾਂ ਵਿਚ ਕੁਝ ਆਰਾਮ ਕਰਨ ਲਈ ਇਕ ਖੋਖੇ ਵਿਚ ਬੈਠ ਗਏ। ਉਥੇ 12-13 ਸਾਲ ਦਾ ਮੁੰਡਾ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਚਾਹ ਪਿਲਾਉਣ ਲਈ ਕਿਹਾ, ਚਾਹ ਤਿਆਰ ਹੋ ਗਈ। ਅਸੀਂ ਅਜੇ ਇਕ ਅੱਧ ਘੁੱਟ ਹੀ ਭਰਿਆ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਸਾਈਕਲ ਉਪਰ ਇਕ ਬੰਦਾ ਆਇਆ ਤੇ ਹੌਲੀ ਦੇ ਕੇ ਕੋਈ ਗੱਲ ਮੁੰਡੇ ਦੇ ਕੰਨ ਵਿਚ ਆਖਕੇ ਤੁਰਤ ਵਾਪਸ ਪਰਤ ਗਿਆ। ਇਹ ਮੁੰਡਾ, ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਬਾਣੀਆਂ ਲਗਦਾ ਸੀ, ਰੋਈ ਵੀ ਗਿਆ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਤੇ ਸਾਮਾਨ ਬਾਹਰੋਂ ਚੁਕ ਚੁਕ ਅੰਦਰ ਵੀ ਰੱਖਣ ਲੱਗਾ। ਥੋੜਾ ਕੁ ਸਾਮਾਨ ਸੀ। ਸਾਰਾ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਤਾਂ ਉਹ ਖਲੋ ਕੇ ਉਡੀਕ ਕਰਨ ਲੱਗਾ ਕਿ ਅਸੀਂ ਚਾਹ ਮੁਕਾ ਕੇ ਕਦੋਂ ਜਾਂਦੇ ਹਾਂ। ਨੀਵੀਂ ਪਾਈਂ ਖਲੋਤੇ ਰੋਂਦੇ ਬਚੇ ਨੂੰ ਦੇਖਕੇ ਸਾਡੇ ਤੋਂ ਕਿਹੜੀ ਚਾਹ ਪੀ ਹੋਣੀ ਸੀ, ਅਸੀਂ ਵਿਚੇ ਛਡ ਛਡਾ ਕੇ ਬਣਦੇ ਪੈਸੇ ਉਸ ਨੂੰ ਫੜਾਏ ਤੇ ਬਾਹਰ ਹੋ ਗਏ। ਉਸ ਨੇ ਸਾਡੇ ਵਾਲੀਆਂ ਪਿਆਲੀਆਂ ਧੋਈਆਂ, ਦੁਕਾਨ ਨੂੰ ਜਿੰਦਾ ਮਾਰਿਆ ਤੇ ਦੌੜ ਗਿਆ। ਜਾਣਨ ਲਈ ਕਿ ਕੀ ਸੁਨੇਹਾ ਦੇ ਕੇ ਗਿਆ ਸੀ ਸਾਈਕਲ ਸਵਾਰ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਇਹ ਮੁੰਡਾ ਰੋਣ ਲੱਗ ਪਿਆ, ਮੈਂ ਗਵਾਂਢੀ ਦੁਕਾਨਦਾਰ ਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ। ਉਸਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਚਾਰ ਪੰਜ ਮਹੀਨਿਆਂ ਤੋਂ ਇਸ ਦਾ ਪਿਤਾ ਬਿਮਾਰ ਸੀ। ਸਾਈਕਲ ਵਾਲਾ ਦੱਸ ਕੇ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ, ਤੂੰ ਘਰ ਚਲਾ ਜਾ।

ਮੈਥੋਂ ਅਨੁਵਾਦਿਤ ਇਹ ਗੱਲ ਸੁਣਨ ਪਿਛੋਂ ਏਂਜਲਾ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਇਹ ਮੁੰਡਾ ਮੈਨੂੰ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਸਵੱਛ ਸਿੱਖ ਲੱਗਿਆ ਹੈ।" ਮੈਂ ਪੁੱਛਿਆਂ, ਉਹ ਕਿਵੇਂ, ਕਹਿਣ ਲੱਗੀ, "ਦੇਖੋ, ਇਸ ਛੋਟੀ ਉਮਰ ਦੇ ਮੁੰਡੇ ਨੇ ਵੱਡੀ ਦੁਖਦਾਈ ਖਬਰ ਸੁਣੀ। ਉਹ ਦੁਕਾਨ ਇਵੇਂ ਛੱਡ ਕੇ ਵੀ ਦੌੜ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਗਵਾਂਢੀ ਆਪੇ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੰਦੇ। ਇਸ ਮੁੰਡੇ ਨੇ ਤਾਂ ਸਾਨੂੰ ਵੀ ਇਹ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਜਾਓ ਮੈਂ ਦੁਕਾਨ ਬੰਦ ਕਰਨੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਸਿਖਾਂ ਨੂੰ ਇਹੋ ਤਾਂ ਸਿਖਾਇਆ ਹੈ ਕਿ ਘੋਰ ਸੰਕਟ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਵੀ ਆਪਣੀ ਜ਼ਿਮੇਵਾਰੀ ਨਹੀਂ ਭੁੱਲਣੀ। ਇਸ ਸੱਟ ਤੋਂ ਬਾਦ ਵੀ ਦੁਕਾਨ ਪ੍ਰਤੀ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਗਾਹਕ ਪ੍ਰਤੀ ਫਰਜ਼ ਨੂੰ ਭੁੱਲਿਆ ਨਹੀਂ ਇਹ ਮੁੰਡਾ। ਇਹੋ ਤਾਂ ਹੈ ਆਰਨਲਡ ਟਾਇਨਬੀ ਦਾ "ਚੈਲੈਂਜ ਐਂਡ ਰਿਸਪਾਂਸ" ਸਿਧਾਂਤ। ਟਾਇਨਬੀ ਅਖਦਾ ਹੈ ਚਾਹੇ ਕਿਸੇ ਕੌਮ ਨੂੰ ਪਰਖਣਾ ਹੋਏ, ਚਾਹੇ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਚਾਹੇ ਇਕ ਬੰਦੇ ਨੂੰ। ਇਹ ਦੇਖੋ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਚੈਲੈਂਜ ਕਿਹੋ ਜਿਹਾ ਮਿਲਿਆ ਤੇ ਫਿਰ ਉਸ ਨੇ ਚੈਲੈਂਜ ਕਬੂਲ ਕਰਕੇ ਕੀ ਵਿਹਾਰ ਕੀਤਾ। ਕੂੜ ਕਬਾੜ ਅੱਗ ਵਿਚ ਜਲ ਕੇ ਸੁਆਹ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਸੋਨਾ ਅੱਗ ਵਿਚੋਂ ਹੋਰ ਨਿਖਰ ਕੇ ਨਿਕਲਦਾ ਹੈ। ਸਿੱਖ ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਸਮਝਿਆ ਤੂੰ?"

ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਬਾਬੇ ਪਟਿਆਲੇ ਪੁਜ ਗਏ ਹਨ। ਦੂਖ ਨਿਵਾਰਨ ਸਾਹਿਬ ਡੇਰੇ ਲਾਏ ਹਨ। ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਕਥਾ ਕਰਦੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਏਨੀ ਸੰਗਤ ਹੁੰਦੀ ਕਿ ਬੈਠਣ ਨੂੰ ਥਾਂ ਨਾ ਲੱਭਦੀ। ਮੇਰੇ ਮਿਤਰ ਰਸ਼ਪਾਲ ਸਿੰਘ ਗਿੱਲ ਪਰਿਕਰਮਾਂ ਵਿਚ, ਜਿਥੇ ਬੈਠੇ ਸਨ ਮੈਂ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਜ਼ਦੀਕ ਜਾ ਬੈਠਾ ਤੇ ਕਥਾ ਸੁਣਨ ਲੱਗਾ। ਸਮਾਪਤੀ ਹੋਈ ਤਾਂ ਸੰਤ ਜੀ ਸਰਾਂ ਵਲ ਜਾਣ ਲੱਗੇ। ਕਾਫੀ ਸਾਰੇ ਹੋਰ ਲੋਕਾਂ ਵਾਂਗ ਮੈਂ ਤੇ ਗਿੱਲ ਵੀ ਪਿਛੇ ਪਿਛੇ ਤੁਰ ਪਏ। ਸਾਹਮਣਿਓਂ ਇਕ ਮਾਈ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਆਈ ਤੇ ਉਸ ਨੇ ਸੰਤਾਂ ਦੇ ਚਰਨ ਛੁਹਣੇ ਚਾਹੇ। ਬਾਬੇ ਰੁਕ ਗਏ। ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਬੰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ, "ਖਾਲਸਾ ਜੀ ਜਰਾ ਰੁਕੋ ਤੇ ਕੁੱਝ ਪਿਛੇ ਹਟੋ।" ਫਿਰ ਮਾਈ ਨੂੰ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ, "ਬੀਬੀ ਆਰਾਮ ਨਾਲ ਪੈਰਾਂ ਨੂੰ ਹੱਥ ਲਾ। ਕਾਹਲੀ ਨਾ ਕਰ। ਇਥੋਂ ਜੋ ਕੁਝ ਕੱਢ ਕੇ ਲਿਜਾਏਂਗੀ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਦਿਖਾ ਜਾਈਂ। ਇਹ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਖਲੋਤੇ ਲੋਕ ਵੀ

ਦੇਖ ਲੈਣਗੇ-ਕਿ ਕਿਹੜੀ ਦੁਰਲਭ ਵਸਤੂ ਤੂੰ ਲੈ ਕੇ ਗਈ ਹੈਂ। ਇਹ ਵੀ ਲੈ ਜਾਣਗੇ।" ਉਸ ਬੀਬੀ ਨੇ ਖਿਮਾ ਮੰਗੀ ਤੇ ਚਲੀ ਗਈ। ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਖਲੋਤਾ ਗਿੱਲ ਹੱਸ ਪਿਆ ਤੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ, "ਕਦੀ ਕਦੀ ਲਗਦਾ ਹੈ ਇਹ ਸਾਧ ਜਿਆਦਤੀ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ ਲੋਕਾਂ ਤੇ। ਤੂੰ ਆਪ ਦੇਖ ਇਹਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਸਿਧਾ ਖੜ੍ਹੇ ਰਹਿਣ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਦਾ ਦਿਲ ਕਰਦਾ ਹੈ? ਇਉਂ ਨਹੀਂ ਲਗਦਾ ਕਿ ਇਹਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਝੁਕਣ ਵਿਚ ਇੱਜਤ ਹੈ?"

ਪਰ ਉਹ ਗੋਡੀਂ ਹੱਥ ਲੁਆਉਣ ਦੇ ਸਖ਼ਤ ਖਿਲਾਫ ਸਨ ਤੇ ਉਲੰਘਣਾ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆ ਨੂੰ ਸਖਤ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਕੋੜੇ ਖਾਣੇ ਪੈਂਦੇ। ਮੈਂ ਢੀਠ ਜਿਹਾ ਬੰਦਾ ਹਾਂ। ਜਦੋਂ ਪਟਿਆਲੇ ਤੋਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਮਿਲਣ ਜਾਂਦਾ ਤਾਂ ਮੈ ਫਤਿਹ ਵੀ ਬੁਲਾਉਂਦਾ ਤੇ ਨਾਲ ਬੈਠ ਕੇ ਗੋਡਾ ਛੁਹ ਲੈਂਦਾ। ਉਹ ਕੁਝ ਨਾ ਕਹਿੰਦੇ। ਇਕ ਦਿਨ ਮੈਂ ਪੁੱਛ ਲਿਆ,"ਬਾਬਾ ਜੀ ਤੁਸੀਂ ਗੋਡੇ ਹੱਥ ਲੁਆਉਣ ਦੇ ਸਖਤ ਖਿਲਾਫ ਹੋ। ਮੈਂ ਹੁਣ ਤੁਹਾਡਾ ਗੋਡਾ ਫੜੀ ਬੈਠਾਂ ਹਾਂ। ਮੈਨੂੰ ਕੁੱਝ ਨਹੀਂ ਆਖਦੇ ਤੁਸੀਂ।" ਉਹ ਬੋਲੇ, "ਤੂੰ ਕਿਹੜਾ ਕਿਸੇ ਸ਼ਰਧਾਵਸ ਅਜਿਹਾ ਕਰਦਾ ਹੈਂ? ਤੂੰ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਛੇੜਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈਂ। ਮੈਂ ਤੇਰੇ ਤੋਂ ਨਾ ਛਿੜਨ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕਰ ਰੱਖਿਆ ਹੈ। ਗੋਡੇ ਹੱਥ ਲਾਉਣ ਦੀ ਗੱਲ ਛੱਡ, ਤੂੰ ਤਾਂ ਲੱਤਾਂ ਘੁੱਟ ਜਾਇਆ ਕਰ ਚਾਹੇ।"

ਸੁਖਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ (ਅਕਾਲੀ ਸਿਖਿਆ ਮੰਤਰੀ) ਕਈ ਵਾਰ ਸੰਤਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਆਉਂਦਾ ਤੇ ਦੇਰ ਤਕ ਬੈਠਾ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦਾ ਸੁਣਦਾ। ਕਿਸੇ ਨੇ ਸੰਤਾਂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ, "ਇਹ ਚੰਗਾ ਬੰਦਾ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਨੂੰ ਵਧੀਕ ਮੂੰਹ ਨਾ ਲਾਇਆ ਕਰੋ ਬਾਬਾ ਜੀ।" ਸੰਤ ਬੋਲੇ, "ਆਉਂਦਾ ਜਾਂਦਾ ਕੁੱਝ ਦੇ ਕੇ ਹੀ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਇਹ। ਆਪਣੇ ਕੋਲੋਂ ਕੀ ਲੈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ? ਜਦੋਂ ਕੁੱਝ ਲੈ ਕੇ ਜਾਣ ਲੱਗਾ ਫਿਰ ਗੱਲ ਕਰਿਓ।"

ਸੰਗਤਾਂ ਆਉਂਦੀਆਂ ਤਦ ਮਾਇਆ ਅਰਪਣ ਕਰਦੀਆਂ। ਫਸਲ ਆਉਣ ਵੇਲੇ ਪੈਸੇ ਵੱਧ ਆਉਂਦੇ । ਉਹ ਫੜਦੇ, ਥੈਲੇ ਵਿਚ ਪਾ ਲੈਂਦੇ। ਮੈਂ ਕਿਹਾ, "ਬਾਬਿਓ ਸੀਜ਼ਨ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ ਸ਼ੁਰੂ। ਥੈਲੇ ਡੇਢ ਡੇਢ ਗਜ਼ ਦੇ ਲੁਆਓ ਤਾਂ ਕੰਮ ਚੱਲੇਗਾ।" ਉਹ ਬੋਲੇ, "ਮੈਂ ਕੋਈ ਨਾਲ ਲੈ ਜਾਣੇ ਹਨ ਇਹ ਨੋਟ? ਤੁਹਾਡੀ ਹੀ ਸੇਵਾ ਕਰਦਾ ਹਾਂ ਲੰਗਰ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦੇ ਦੀ। ਲਿਆ ਬਈ, ਰਸ਼ਪਾਲ ਸਿੰਘ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਿੰਘਾਂ ਨੂੰ ਖੀਰ ਖੁਆ।"

ਰਸ਼ਪਾਲ ਸਿੰਘ (ਸੰਤਾਂ ਦਾ ਗੜਵਈ) ਬੀ.ਐਸਸੀ. ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਹਾਜਰ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਹ ਖੀਰ ਦੇ ਕੌਲੇ ਭਰ ਲਿਆਇਆ। ਠੰਢੀ ਠਾਰ ਖੀਰ ਵਿਚ ਅੰਗੂਰ ਪਾਏ ਹੋਏ ਸਨ। ਖੀਰ ਦੀ ਸਿਫਤ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਸੰਤ ਬੋਲੇ, "ਜਿਹੜੇ ਜਿਹੜੇ ਇਸ ਖੀਰ ਦਾ ਆਨੰਦ ਲੈ ਰਹੇ ਹਨ ਕੁੱਟ ਬੜੀ ਪਏਗੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ। ਮਾਰ ਖਾਣ ਵੇਲੇ ਸੋਚੋਗੇ ਨਾ ਖੀਰ ਖਾਂਦੇ ਸੌਖੇ ਰਹਿੰਦੇ।" ਇਹ ਕਹਿਣ ਪਿਛੋਂ ਖੂਬ ਹੱਸੇ। ਅਸੀਂ ਤੇ ਬਾਕੀ ਮੌਜੂਦ ਸਾਰੇ ਜਣੇ ਹੱਸੇ।

1982 ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਵਿਦਵਾਨਾ ਦੀ ਇਕ ਸਭਾ ਬੁਲਾਈ। ਮੈਨੂੰ ਕਈ ਸੱਦਾ-ਪੱਤਰ ਕਾਰਡ ਪਟਿਆਲੇ ਭੇਜ ਕੇ ਸੁਨੇਹਾ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਪਟਿਆਲੇ ਅਤੇ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਦੇ ਮਿੱਤਰਾਂ ਪਿਆਰਿਆਂ ਨੂੰ ਕਾਰਡ ਤੂੰ ਦੇ ਕੇ ਪੁੱਜਣ ਦੀ ਬੇਨਤੀ ਕਰੀਂ। ਕਾਰਡ ਵੰਡ ਦਿੱਤੇ ਗਏ। ਸੰਤਾਂ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, "ਸਭ ਆ ਜਾਣਗੇ?" ਮੈਂ ਕਿਹਾ, "ਜੀ ਸਭ ਨੇ ਹਾਂ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਕ ਗੁਰਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਗਰੇਵਾਲ (ਪਿਛੋਂ ਐਡਵੋਕੇਟ ਜਨਰਲ ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਬਣੇ) ਨੇ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਆ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ ਕਿਉਂਕਿ ਅਦਾਲਤ ਦੇ ਕੰਮਾਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਰੁਝੇ ਹੋਏ ਹਨ।" ਸੰਤ ਬੋਲੇ ਗਰੇਵਾਲ ਸਿਆਣੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਸਿਆਣੇ ਬੰਦੇ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਆ ਕੇ ਰਾਜ਼ੀ ਨਹੀਂ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਤਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਸਾਧ ਕਰਕੇ ਕੋਈ ਰੱਫੜ ਛਿੜੇਗਾ ਹੀ ਛਿੜੇਗਾ। ਜਿਹੜੇ ਮੈਥੋਂ ਦੂਰ ਦੂਰ ਰਹਿਣਗੇ ਉਹ ਸੁਖੀ ਰਹਿਣਗੇ।

ਪੰਜਾਬ ਵਿਚੋਂ ਦੋ ਕੁ ਸੌ ਦੇ ਕਰੀਬ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ, ਵਕੀਲ ਅਤੇ ਪੱਤਰਕਾਰ ਆਦਿਕ ਪੁੱਜੇ। ਹਰੇਕ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਅਜਿਹੇ ਭਾਵ ਸਨ ਕਿ ਕੇਂਦਰ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਸਿਖਾਂ ਨਾਲ ਬੇਇਨਸਾਫੀ ਨਹੀਂ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ। ਸਤਲੁਜ-ਯਮਾਨਾ ਲਿੰਕ ਲਹਿਰ ਰਾਹੀਂ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਪਾਣੀ ਹਰਿਆਣੇ ਨੂੰ ਦੇਣ ਵਾਸਤੇ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਕਪੂਰੀ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਕਹੀ ਦਾ ਟੱਕ ਲਾ ਕੇ ਉਦਘਾਟਨੀ ਰਸਮ ਕਰ ਗਈ ਸੀ ਤੇ ਬਾਕੀ ਕੰਮ ਕਰੇਨਾ ਨੇ ਸੰਭਾਲ ਲਿਆ ਸੀ। ਅਕਾਲੀਆਂ ਦਾ ਇਸ ਐਸ.ਵਾਈ.ਐਲ.ਵਿਰੁੱਧ ਲਾਇਆ ਮੋਰਚਾ ਦਮ ਤੋੜ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਹੁਣ ਕੀ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ? ਸਭ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਮੈਨੂੰ ਵਧੀਕ ਕੁੱਝ ਤਾਂ ਯਾਦ ਨਹੀਂ ਪਰ ਏਨਾ ਯਾਦ ਹੈ ਕਿ ਸ੍ਰ. ਗੁਰਤੇਜ ਸਿੰਤ ਸਿੱਧੂ ਆਈ.ਏ.ਐਸ. ਵੀ ਪੁੱਜੇ ਹੋਏ ਸਨ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ 9 ਇੰਚ ਦੀ ਕਿਰਪਾਨ ਕਮੀਜ ਦੇ ਉਪਰ ਦੀ ਪਹਿਨੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਕਿਰਪਾਨ ਦਾ ਮਿਆਨ ਪਿੱਤਲ ਦਾ ਬੜੀ ਸੁਹਣੀ ਲਿਸ਼ਕ ਵਾਲਾ ਸੀ। ਉਹ ਦਸ ਕੁ ਮਿੰਟ ਜਿੰਨਾਂ ਸਮਾਂ ਬੋਲੇ, ਕਿਰਪਾਨ ਦੀ ਸਾਂਭ ਸੰਭਾਲ ਵਿਚ ਉਲਝਦੇ ਰਹੇ। ਕਦੀ ਥੋੜੀ ਅਗੇ ਸਰਕਾ ਲੈਂਦੇ ਕਦੀ ਕਾਫੀ ਪਿੱਛੇ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਤੇ ਫਿਰ ਵੱਖੀ ਬਰਾਬਰ ਲੈ ਆਉਂਦੇ। ਕਦੀ ਦੋਹਾਂ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਪਕੜ ਲੈਂਦੇ। ਮੇਰੇ ਲਾਗੇ ਬੈਠਾ ਵਕੀਲ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ, "ਕਦੀ ਕਦਾਈ ਪੰਗਾ ਲੈਣ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਇਹੋ ਨਿਕਲਦਾ ਹੈ। ਰੋਜ ਪਾਈ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਔਕਲਕਾਨੀ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ ਹੁਣ ਬਾਈ ਤੋਂ ਨਾ ਭਾਸ਼ਣ ਸੰਭਲਦਾ ਹੈ ਨਾ ਕਿਰਪਾਨ।

ਬਾਬਾ ਠਾਰਾ ਸਿੰਘ ਤੇ ਭਾਈ ਅਮਰੀਕ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਕਰ ਲਿਆ ਗਿਆ। ਸਿੱਖ ਸਟੂਡੈਂਟਸ ਫੈਡਰੇਸ਼ਨ ਦਾ ਜਨਰਲ ਸਕੱਤਰ ਹਰਮਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਸੰਧੂ, ਰਾਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਮਹਿਤਾ ਅਤੇ ਅਮਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਚਾਵਲਾ ਤਾਂ ਕਈ ਵਾਰ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਹੋਏ। ਸੰਤ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਦੇ ਦੁਆਲੇ ਅਦਿੱਖ ਨਾਗ ਵਲ ਮਾਰ ਰਿਹਾ ਸੀ ਜਿਹੜਾ ਸਾਨੂੰ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਦਿਸਦਾ ਸੀ ਪਰ ਸੰਤ ਨੂੰ ਸਾਫ ਦਿੱਸ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਜਥੇਦਾਰਾਂ ਨੇ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਕਿ ਅਕਾਲੀ ਇਕੋ ਥਾਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਤੋਂ ਮੋਰਚਾ ਚਲਾਉਣ, ਵਖ ਵਖ ਡਫਲੀ ਵਜਾਉਣ ਦਾ ਨੁਕਸਾਨ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਤਲਵੰਡੀ ਦਾ ਆਨੰਦਪੁਰ ਮਤੇ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਮੋਰਚਾ ਦਿੱਲੀ ਚੱਲ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤੇ ਹਰ ਰੋਜ ਪੰਜ ਸਿੱਖ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰੀ ਲਈ ਮਿਲਣੋ ਹਟ ਗਏ ਸਨ। ਲੌਗੋਵਾਲ ਦੇ ਕਪੂਰੀ ਮੋਰਚੇ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਹੀ ਕਾਮਰੇਡਾਂ ਕਾਰਨ ਵਿਗੜ ਗਈ ਸੀ। ਹੋਇਆ ਇਹ ਕਿ ਕਮਿਉਨਿਸਟਾਂ ਦਾ ਐਸ.ਵਾਈ.ਐਲ. ਵਿਰੁੱਧ ਇਕ ਬਿਆਨ ਅਖਬਾਰਾਂ ਵਿਚ ਆਇਆ ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਧਰਮ ਯੁੱਧ ਮੋਰਚਿਆਂ ਦਾ ਕੋਈ ਫਾਇਦਾ ਨਹੀਂ। ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਆਰਥਿਕਤਾ ਤਬਾਹ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ। ਜੇ ਅਕਾਲੀ ਆਰਥਿਕ ਪੱਖ ਲੈ ਕੇ ਐਸ.ਵਾਈ. ਐਲ. ਵਿਰੁੱਧ ਮੋਰਚਾ ਲਾਉਣ ਤਾਂ ਇਸ ਮੁੱਦੇ ਤੇ ਅਸੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹਮਾਇਤ ਕਰਾਂਗੇ। ਅਕਾਲੀਆਂ ਨੇ ਇਹ ਗੱਲ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰ ਲਈ। ਲਾਲ ਝੰਡੇ ਅਤੇ ਕੇਸਰੀ ਝੰਡੇ ਲਹਿਰਾਏ... ਨਾਲ ਨਾਲ ਚਲੇ...ਬੋਲੇ ਸੋ ਨਿਹਾਲ ਅਤੇ ਇਨਕਲਾਬ ਜ਼ਿੰਦਾਬਾਦ ਦੇ ਨਾਅਰੇ ਲੱਗੇ ਤੇ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਨੂੰ ਟੱਕ ਨਹੀਂ ਲਾਉਣ ਦਿੱਤਾ ਜਾਏਗਾ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕਰਕੇ ਇਹ ਫੌਜਾਂ ਕਪੂਰੀ ਵੱਲ ਮਾਰਚ ਕਰਨ ਲੱਗੀਆਂ। ਬੇਸ਼ਕ ਅਕਾਲੀਆਂ ਤੇ ਕਾਮਰੇਡਾਂ ਦਾ ਮੋਰਚਾ ਸ਼ਾਂਤਮਈ ਸੀ ਪਰ ਪੁਲੀਸ ਨੇ ਉਹ ਲਾਠੀ ਵਰ੍ਹਾਈ ਕਿ ਰਹੇ ਰੱਬ ਦਾ ਨਾਮ। ਅਥਰੂ ਗੈਸ, ਪਾਣੀ ਦੀਆਂ ਬੁਛਾੜਾਂ ਤੇ ਡਾਂਗਾਂ...ਸਭ ਕਾਮਰੇਡ ਲਾਠੀ ਚਾਰਜ ਤੋਂ ਪਹਿਲੋਂ ਹੀ ਲਾਲ ਫਰੇਰੇ ਸੁੱਟ ਕੇ ਹਰਨ ਹੋ ਗਏ ਤੇ ਅਕਾਲੀਆਂ ਨੂੰ ਇਉਂ ਕੁੱਟਿਆ ਗਿਆ ਜਿਵੇਂ ਛੱਲੀਆਂ ਕੁੱਟੀਂਦੀਆ ਹਨ। ਤਾਂ ਵੀ, ਅਕਾਲੀ ਮੋਰਚਾ ਛੱਡ ਕੇ ਭੱਜੇ ਨਹੀਂ। ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਹੋਏ। ਮੁੜਕੇ ਨਾ ਕਾਮਰੇਡਾਂ ਨੇ ਅਕਾਲੀਆਂ ਨਾਲ ਰਲ ਕੇ ਮੋਰਚਾ ਲਾਇਆ ਨਾ ਅਕਾਲੀਆਂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਇਨਕਲਾਬੀ ਝੰਡੇ ਉਪਰ ਇਤਬਾਰ ਕੀਤਾ।

ਜਦੋਂ ਸਾਰੇ ਅਕਾਲੀ ਦਲਾਂ ਨੇ ਰਲਕੇ ਮੋਰਚੇ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਕਰਨੀ ਸੀ ਮੈਂ ਉਥੇ ਮੌਜੂਦ ਸਾਂ। ਬੜੇ ਭਾਸ਼ਣ ਹੋਏ।

ਕਿਉਂਕਿ ਮੋਰਚੇ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਸੰਤ ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਬਣਦੇ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ ਇਸ ਕਰਕੇ ਲੀਡਰਾਂ ਦੇ ਭਾਸ਼ਣ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਲ ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ ਸੇਧਤ ਸਨ। ਜਥੇਦਾਰ ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਟੌਹੜਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁ.ਪ੍ਰ.ਕਮੇਟੀ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਸੰਤ ਜੀ ਮੋਰਚਾ ਕਾਮਯਾਬ ਤਦ ਹੋਵੇਗਾ ਜੇ ਹਰੇਕ ਸਿੱਖ ਦੇ ਘਰੋਂ ਘੱਟੋ ਘੱਟ ਇਕ ਬੰਦਾ ਮੋਰਚੇ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਕੇ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰੀ ਦਏਗਾ।" ਬੀਬੀ ਰਾਜਿੰਦਰ ਕੌਰ ਬੋਲੇ, "ਮੋਰਚਾ ਕੁਰਬਾਨੀ ਮੰਗਦਾ ਹੈ ਸੰਤ ਜੀ। ਜੇ ਲੀਡਰ ਕੁਰਬਾਨੀਆਂ ਦੇਣਗੇ, ਤਦ ਮੋਰਚਾ ਕਾਮਯਾਬ ਹੋਵੇਗਾ। ਮੂੰਹ ਜ਼ਬਾਨੀ ਕਾਰਜ ਨਹੀਂ ਸੰਵਰਨ ਲਗੇ।" ਹੋਰ ਲੀਡਰਾਂ ਨੇ ਬਥੇਰਾ ਕੁੱਝ ਕਿਹਾ ਪਰ ਹੁਣ ਏਨਾ ਕੁ ਯਾਦ ਹੈ ਕਿ ਸੰਤ ਅਖੀਰ ਵਿਚ ਬੋਲੇ ਤੇ ਕਿਹਾ, "ਟੌਹੜਾ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਇਕ ਇਕ ਘਰ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਇਕ ਸਿੱਖ ਘੱਟੋ ਘੱਟ ਆਉਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਤਦ ਮੋਰਚਾ ਸਫਲ ਹੋਵੇਗਾ। ਪ੍ਰਧਾਨ ਜੀ ਜੇ ਈਮਾਨਦਾਰੀ ਨਾਲ ਚੱਲੋਗੇ ਤਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਘਰੋਂ ਇਕ ਇਕ ਨਹੀਂ, ਇਕ ਨੂੰ ਤਾਂ ਕਹਿਣਾ ਪਵੇਗਾ ਤੂੰ ਘਰ ਰਹਿ, ਸਾਰੇ ਆਉਣਗੇ, ਜੇਲ੍ਹੀਂ ਜਾਣ ਲਈ ਨਹੀਂ ਮਰਨ ਲਈ ਵੀ। ਪਰ ਠੱਗੀ ਨਹੀਂ ਚੱਲੇਗੀ। ਰਹੀ ਗੱਲ ਬੀਬੀ ਜੀ ਰਾਜਿੰਦਰ ਕੌਰ ਦੀ। ਸਹੀ ਹੈ ਕਿ ਮੋਰਚਾ ਲੀਡਰ ਦੀ ਕੁਰਬਾਨੀ ਮੰਗਦਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਤਾਂ ਲੀਡਰ ਨਹੀਂ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਤਾਂ ਮਹਿਤੇ ਚੌਕ ਦਾ ਸਾਧ ਹਾਂ। ਲੀਡਰ ਬੈਠੇ ਹਨ ਇਥੇ। ਬਾਦਲ ਸਾਹਿਬ, ਤਲਵੰਡੀ ਸਾਹਿਬ, ਟੌਹੜਾ ਸਾਹਿਬ, ਬਰਨਾਲਾ ਸਾਹਿਬ ਤੇ ਲੌਂਗੋਵਾਲ ਸਾਹਿਬ। ਦੇਣਗੇ ਕੁਰਬਾਨੀਆਂ ਇਹ ਵਕਤ ਆਉਣ ਤੇ। ਅਜਿਹਾ ਦਾਅਵਾ ਕਰਨੋ ਮੈਂ ਤਾਂ ਝਿਜਕਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਜਾਨ ਦੇ ਦਿਆਂਗਾ ਪੰਥ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿਚ। ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਹੈ ਇਥੇ,ਗੁਰੂ ਰੂਪ ਸਾਧ ਸੰਗਤ ਮੌਜੂਦ ਹੈ। ਮੈਂ ਝੂਠ ਨਹੀਂ ਬੋਲ ਸਕਦਾ ਖਾਲਸਾ ਜੀ। ਮਰਨਾ ਕੋਈ ਸੌਖੀ ਗੱਲ ਥੋੜੀ ਹੈ। ਕੁਝ ਲੋਕ ਮੈਨੂੰ ਆਕੇ ਆਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਆਨੰਦਪੁਰ ਦੇ ਮਤੇ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਜਥੇਦਾਰਾਂ ਨੇ ਜੋ ਸਹੁੰਆਂ ਖਾਧੀਆਂ ਹਨ ਉਹ ਸਭ ਤੋੜ ਤੁੜ ਦੇਣਗੇ। ਭਾਈਓ ਜੇ ਇਹ ਲੀਡਰ ਪਿੱਠ ਦੇ ਗਏ ਤਾਂ ਤੁਹਾਥੋਂ ਭੱਜ ਕੇ ਕਿਥੇ ਜਾਣਗੇ? ਇਹ ਕਿੰਨੇ ਕੁ ਹਨ? ਪੰਜ ਸੱਤ। ਤੇ ਤੁਸੀਂ ? ਕਰੋੜਾਂ। ਕਿਉਂ ਭੱਜਣ ਦਿਉਗੇ ਤੁਸੀਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ? ਕਿਥੇ ਜਾਣਗੇ ਭੱਜ ਕੇ ਇਹ? ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਤੁਸੀਂ ਰਾਜ ਗੱਦੀਆਂ ਤੇ ਬਿਠਾਇਆ ਉਹ ਗੁਰੂ ਦੀ ਹਾਜਰੀ ਵਿਚ ਖਾਧੀਆਂ ਸਹੁੰਆਂ ਕਿਵੇਂ ਤੋੜ ਦੇਣਗੇ?"

ਇਹ ਗੱਲਾਂ ਸੁਣਕੇ ਕਰਮਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਸੁਣਿਆ ਕੁੱਝ? ਖਰਾ ਆਦਮੀ ਇਉਂ ਬੋਲਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਫਰਜ਼ ਕਰ ਲਵੋ ਕਿ ਅਜਿਹਾ ਵਕਤ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮੌਤ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਦ ਇਹ ਇਕੱਲਾ ਸਾਧ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰੇਗਾ ਬਾਕੀ ਦੇ ਗਿੱਦੜ ਲੂੰਬੜ ਸਭ ਭੱਜਣਗੇ,ਦੇਖ ਲਵੀਂ।"

ਮਾਨਾਵਾਲਾ ਪਿੰਡ ਦੇ ਲਾਗੇ ਪੁਲੀਸ ਨੇ ਘਾਤ ਲਾਕੇ ਜੀਪ ਵਿਚ ਸਵਾਰ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਜਥੇ ਦੇ ਸਿੰਘ ਰਾਤ ਨੂੰ ਮਾਰ ਦਿਤੇ। ਪੰਜਾਬ ਕੇਸਰੀ ਅਖਬਾਰ ਸਮੂਹ ਮਿਰਚ ਮਸਾਲਾ ਤਿੱਖਾ ਲਾ ਕੇ ਖਬਰਾਂ ਛਾਪਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਖਬਰ ਲਈ, "ਸਾਥੀਓ ਕੇ ਮਰਨੇ ਕੀ ਖਬਰ ਸੁਨ ਕਰ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲਾ ਫੂਟ ਫੂਟ ਕਰ ਰੋਯਾ।" ਖਬਰ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਸੰਤ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਜਿਸ ਬੰਦੇ ਨਾਲ ਤੁਸੀਂ ਸ਼ਾਮੀ ਇਕ ਥਾਲੀ ਵਿਚੋਂ ਖਾਣਾ ਖਾਧਾ ਸਵੇਰੇ ਉਸਦੀ ਮੌਤ ਦੀ ਖਬਰ ਸੁਣ ਕੇ ਕਿਸ ਨੂੰ ਦੁਖ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ? ਲਾਲੇ ਨੂੰ ਅਜਿਹੀ ਸੁਰ ਵਿਚ ਮੌਤ ਦੀਆਂ ਤੇ ਮੌਤ ਦੇ ਦੁਖ ਦੀਆਂ ਖਬਰਾਂ ਨਹੀਂ ਛਾਪਣੀਆਂ ਚਾਹੀਦੀਆਂ।" ਜਦੋਂ ਸਿਖ ਸਟੂਡੈਂਟਸ ਫੈਡਰੇਸ਼ਨ ਨੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਨੂੰ ਪਵਿਤਰ ਸ਼ਹਿਰ ਦਾ ਦਰਜਾ ਦਿਵਾਉਣ ਵਾਸਤੇ ਇਕ ਜਲੂਸ ਕੱਢਿਆ ਤੇ ਸਰਕਾਰ ਪਾਸੋਂ ਮੰਗ ਕੀਤੀ ਕਿ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਬਨਾਰਸ ਦੀ ਤਰਜ਼ ਤੇ ਮੀਟ, ਸ਼ਰਾਬ ਤੇ ਤਬਾਕੂ ਦੀ ਵਿਕਰੀ ਤੇ ਪਾਬੰਦੀ ਹੋਵੇ ਤਦ ਇਸ ਜਲੂਸ ਦੀ ਖਬਰ ਦੀ ਸੁਰਖੀ ਲਾਲਾ ਅਖਬਾਰ ਗਰੁੱਪ ਨੇ ਇਉਂ ਛਾਪੀ, "ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਸ਼ਹਿਰ ਮੇਂ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਕੇ ਗੁੰਡੋਂ ਕਾ ਨੰਗਾ ਨਾਚ।" ਵੈਸੇ ਇਸੇ ਸੁਰਖੀ ਹੇਠ ਖਬਰ ਵਿਚ ਇਹ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਜਲੂਸ ਨੇ ਨਾ ਕੋਈ ਦੁਕਾਨ ਜਬਰਦਸਤੀ ਬੰਦ ਕਰਵਾਈ ਤੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਥਾਂ ਹਿੰਸਕ ਵਾਰਦਾਤ ਸੁਣਨ ਨੂੰ ਮਿਲੀ।

ਦਰਬਾਰਾ ਸਿੰਘ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਜਥੇ ਦੇ ਹਥਿਆਰਾਂ ਦੇ ਲਾਇਸੰਸ ਰੱਦ ਕਰਨ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਆਪਣੇ ਹਥਿਆਰ ਥਾਣੇ ਜਮ੍ਹਾਂ ਕਰਵਾ ਦਿਉ। ਸੰਤ ਨੇ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ, "ਸਾਡਾ ਜਥਾ ਮੀਟ ਮਾਸ ਦੇ ਨੇੜਿਓਂ ਨਹੀਂ ਲੰਘਦਾ। ਬੰਦਾ ਤਾਂ ਕੀ ਮਾਰਨਾ ਅਸੀਂ ਚਿੜੀ ਮਾਰਨ ਨੂੰ ਪਾਪ ਸਮਝਦੇ ਹਾਂ। ਪਰ ਸਾਡੇ ਪਾਸ ਸਬੂਤ ਹਨ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਪੁਲੀਸ ਹਿੰਸਕ ਹੈ ਤੇ ਝੂਠੇ ਪੁਲੀਸ-ਮੁਕਾਬਲੇ ਬਣਾ ਕੇ ਹਿਰਾਸਤ ਵਿਚ ਲਏ ਸਿੰਘਾਂ ਨੂੰ ਕਤਲ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਪੁਲੀਸ ਨੂੰ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਹਥਿਆਰ ਸਾਡੇ ਪਾਸ ਚੌਕ ਮਹਿਤੇ ਜਮ੍ਹਾਂ ਕਰਵਾ ਜਾਣ। ਅਸੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹਰਗਿਜ਼ ਦੁਰਵਰਤੋਂ ਨਹੀਂ ਹੋਣ ਦਿਆਂਗੇ।"

ਬਦਨਾਮ ਕਰਨ ਲਈ ਇਹੋ ਜਿਹੀਆਂ ਅਫਵਾਹਾਂ ਘੜੀਆਂ ਗਈਆਂ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਕ ਘੜਾ ਰੱਖਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਜਿਸ ਜਿਸ ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਮਾਰਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਉਸਦੇ ਨਾਮ ਪਰਚੀ ਤੇ ਲਿਖ ਲਿਖ ਘੜੇ ਵਿਚ ਪਾਈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਫਿਰ ਜਿਹੜੀ ਪਰਚੀ ਹੱਥ ਵਿਚ ਆਏ ਉਹ ਕਿੱਲਰ-ਸਕੁਐਡ ਨੂੰ ਫੜਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਇਕ ਸਿੱਖ ਵਲੋਂ ਪੈਂਤੀ ਪੈਂਤੀ ਹਿੰਦੂ ਮਾਰਨ ਦੀ ਖਬਰ ਮੀਡੀਏ ਨੇ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਕੋਨੇ ਕੋਨੇ ਵਿਚ ਪੁਚਾਈ। ਉਹ ਖਬਰ ਛਪਾਈ ਗਈ ਜਿਸਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕਰਮ ਵਜੋਂ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਨੇ ਉਕਤ ਬਿਆਨ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਹੋਇਆ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਬਾਲ ਠਾਕਰੇ ਨੇ ਬਿਆਨ ਦਾਗਿਆ ਸੀ, ਜੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦਾ ਨੁਕਸਾਨ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਤਾ ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਦਾ ਕੋਈ ਸਿੱਖ ਜਿਉਂਦਾ ਨਹੀਂ ਛੱਡਾਂਗੇ। ਫਿਰ ਵੀ, ਅਸੀਂ ਕਈ ਜਣਿਆਂ ਨੇ ਮਿਲਕੇ ਸੰਤ ਜੀ ਨੂੰ ਆਖਿਆ ਕਿ ਆਪਾਂ ਨੂੰ ਅਜਿਹੇ ਬਿਆਨ ਦੇਣੇ ਸ਼ੋਭਾ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੇ। ਇਹ ਬਿਆਨ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਵਧੀਕ ਨੁਕਸਾਨ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਸੰਤ ਬੋਲੇ, "ਤੁਸੀਂ ਭਾਈ ਅਮਰੀਕ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਹਰਮਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਸੰਧੂ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕਰੋ। ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਪੜ੍ਹਿਆ ਲਿਖਿਆਂ ਦੀ ਸਲਾਹ ਲੈ ਕੇ ਬਿਆਨ ਦਿੰਦਾ ਹਾਂ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਉਲਾਂਭੇ ਮਿਲਦੇ ਹਨ।"

ਪੱਤਰਕਾਰਾਂ ਨੇ ਇਕ ਦਿਨ ਪੁੱਛਿਆ, "ਸੰਤ ਜੀ ਅਕਾਲੀ ਲੀਡਰ ਤੁਹਾਡੇ ਉਪਰ ਇਹ ਦੋਸ਼ ਲਾਉਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਤੁਹਾਡੀ ਕਾਂਗਰਸ ਪਾਰਟੀ ਨਾਲ ਗੰਢ ਤੁਪ ਹੈ। ਹਵਾਲੇ ਵਜੋਂ ਜਥੇਦਾਰ ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ ਦਿੱਲੀ ਵਾਲਿਆਂ ਦਾ ਨਾਮ ਲੈਂਦੇ ਹਨ।" "ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮੇਰੇ ਉਪਰ ਤਾਂ ਕੇਵਲ ਸ਼ੱਕ ਹੈ ਨਾ ਕਿ ਮੇਰੀ ਕਾਂਗਰਸ ਨਾਲ ਕੋਈ ਸਾਂਝ ਹੈ ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਜਥੇਦਾਰਾਂ ਉਪਰ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ, ਪੱਕਾ ਪਤਾ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਭਾਰਤੀ ਜਨਤਾ ਪਾਰਟੀ ਨਾਲ ਐਲਾਨੀਆਂ ਸਾਂਝ ਹੈ। ਇਹ ਬੀ.ਜੇ.ਪੀ ਪੰਥ ਦੀ ਜਿੰਨੀ ਕੁ ਸੇਵਾ ਲਾਲਾ ਜਗਤ ਨਾਰਾਇਣ ਰਾਹੀਂ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ ਤੁਹਾਨੂੰ ਵੀ ਪਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਵਿਰਕਾਪ੍ਰਸਤ ਕੱਟੜ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨਾਲ ਦਿਨਰਾਤ ਭਿਆਲੀ ਪਾਕੇ ਰੱਖਣ ਤਦ ਬਿਲਕੁਲ ਸਹੀ, ਪਰ ਮੈਂ ਜੇ ਇਕ ਅੰਮ੍ਰਿਤਧਾਰੀ ਸਿੱਖ ਜੱਥੇਦਾਰ ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਸਬੰਧ ਰੱਖਾਂ ਤਾਂ ਮੈਂ ਬੁਰਾ ਹਾਂ ਤੇ ਕਾਂਗਰਸੀਆ ਹੋ ਗਿਆ ਹਾਂ।"

ਬੈਠਿਆਂ ਬੈਠਿਆਂ ਇਕ ਦਿਨ ਸਾਨੂੰ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ, "ਪ੍ਰੋਫੈਸਰੋ ਨਿਤੱਨੇਮ ਕਰਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹੋ ਕਿ ਨਹੀਂ?" ਮੈਂ ਕਿਹਾ, "ਚਾਰ ਬਾਣੀਆਂ ਜ਼ਬਾਨੀ ਯਾਦ ਹਨ ਉਹ ਤਾਂ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹਾਂ ਪਰ ਜਾਪ ਸਾਹਿਬ ਯਾਦ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਗੁਟਕਾ ਚੁੱਕੋ, ਬੈਠੋ ਪਾਠ ਕਰੋ - ਕਈ ਵਾਰ ਅਜਿਹਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਾਪ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਪਾਠ ਖੁੰਝ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।" ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ, "ਜਿਹੜੇ ਨਿਤਨੇਮ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮੈਂ ਡੰਡ ਬੈਠਕਾਂ ਕਢਵਾਉਂਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹਾਂ।" ਮੈਂ ਕਿਹਾ- ਇਹ ਤਾਂ ਸੌਖਾ ਕੰਮ ਹੋ ਗਿਆ ਫਿਰ। ਆਇਆ ਕਰਾਂਗੇ ਤਾਂ ਬੈਠਕਾਂ ਕੱਢ ਜਾਇਆ ਕਰਾਂਗੇ। ਨਿੱਤਨੇਮ ਤੋਂ ਤਾਂ ਮੁਕਤੀ ਮਿਲੇਗੀ ਫਿਰ ਬਾਬਿਓ? ਉਹ ਹੱਸ ਪਏ ਤੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ, "ਮੇਰਾ ਮਤਲਬ ਤੁਸੀਂ ਆਪਣੀ ਸੌਖ ਵਾਸਤੇ ਹੋਰ ਕੱਢ ਲਿਆ ਹੈ।"

ਪਤਨੀ ਬੀਬੀ ਪ੍ਰੀਤਮ ਕੌਰ, ਬੱਚਿਆਂ ਸਮੇਤ ਜਦੋਂ ਮਿਲਣ ਆਉਂਦੇ ਤਾਂ ਸੰਗਤ ਵਿਚ ਮਿਲਦੇ। ਵੱਖ ਨਹੀਂ। ਇਵੇਂ ਹੀ ਬਾਪੂ ਜੋਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਭਰਾ। ਇੱਕ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਭਰਾ ਜੀ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਬਾਕੀਆਂ/ਦੇ ਵਿਹਾਰ ਨੂੰ ਉਹ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਸਨ।

ਦਸਮਗ੍ਰੰਥ ਬਾਬਤ ਸੰਤ ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਸਿੱਖੀ ਦਾ ਮਹਿਲ ਹੈ ਜਿਸਦੇ ਦੁਆਲੇ ਸ੍ਰੀ ਦਸਮਗ੍ਰੰਥ ਦਾ ਕਿਲ੍ਹਾ ਉਸਾਰਿਆ ਗਿਆ। ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ ਸੂਰਮਿਆਂ ਸੰਗਰਾਮੀਆਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਹੈ। ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ ਹਰੇਕ ਅੰਕ ਉਪਰ ਤੁਹਾਨੂੰ ਟਕਰਾਉਂਦੀਆਂ ਤੇਗਾਂ ਦੀ ਛੰਕਾਰ, ਹਾਥੀਆਂ ਦੀਆਂ ਚੰਘਿਆੜਾਂ, ਸ਼ੇਰਾਂ ਦੀਆਂ ਗਰਜਾਂ ਅਤੇ ਤੇਜ਼ ਦੌੜਦੇ ਘੋੜਿਆਂ ਦੀਆਂ ਟਾਪਾਂ ਸੁਣਾਈ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਬੁਜ਼ਦਿਲ ਬੰਦੇ ਤਾਂ ਇਸ ਦਾ ਪਾਠ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ।" ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇਹ ਟਿੱਪਣੀ ਪ੍ਰੋ. ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਪਦਮ ਨੇ ਨੋਟ ਕਰ ਲਈ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਾਸੋਂ ਪ੍ਰਵਾਨਗੀ ਲੈ ਕੇ 'ਦਸਮ-ਗ੍ਰੰਥ ਦਰਸ਼ਨ' ਕਿਤਾਬ ਦੇ ਟਾਈਟਲ ਪੰਨੇ ਉੱਪਰ ਛਾਪੀ।

ਮੈਂ ਮਾਨਸਾ ਆਪਣੇ ਸਹੁਰੇ ਪਰਿਵਾਰ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਗਿਆ ਹੋਇਆ ਸਾਂ ਤਾਂ ਕੰਧਾਂ ਉਪਰ ਇਸ਼ਤਿਹਾਰ ਲੱਗੇ ਦੇਖੇ ਕਿ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਕਥਾ ਕਰਨ ਲਈ ਸੰਤ ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਆ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਹ 1982 ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ। ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਪਤਨੀ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਚਲੋ ਨਾਲੇ ਕਥਾ ਸੁਣ ਆਈਏ ਨਾਲੇ ਸੰਤਾਂ ਨੂੰ ਫਤਿਹ ਬੁਲਾ ਆਈਏ। ਅਸੀਂ ਕਥਾ ਸੁਣ ਕੇ ਸਤਿ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਕਹਿਣ ਤੁਰ ਪਏ। ਮੇਰੀ ਪਤਨੀ ਨੇ ਇਕ ਸਾਲ ਦਾ ਬੇਟਾ ਗੋਦ ਚੁੱਕਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਕਹਿਣ ਲੱਗੀ, "ਬਾਬਾ ਜੀ ਇਸ ਮੁੰਡੇ ਨੂੰ ਵੀ ਅਸੀਸ ਦਿਉ।" ਸੰਤਾਂ ਨੇ ਉਸ ਦੇ ਸਿਰ ਉਪਰ ਦੋ ਤਿੰਨ ਵਾਰ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਤੀਰ ਦੀ ਠੋਹਕਰ ਮਾਰੀ ਤਾਂ ਕਾਕਾ ਹੱਸ ਪਿਆ ਖਿੜ ਖਿੜਾ ਕੇ। ਸੰਤ ਵੀ ਹੱਸ ਪਏ ਤੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ-"ਇਸ ਦੀ ਟੱਲੀ ਵਿਚ ਮਣਕਾ ਦੇਖਣਾ ਸੀ ਹੈ ਕਿ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਚੰਗੀ ਵਜਦੀ ਹੈ ਟੱਲੀ ਇਸਦੀ। ਕਈ ਟੱਲੀਆਂ ਬਿਨ੍ਹਾਂ ਮਣਕੇ ਤੋਂ ਤੁਰੀਆਂ ਫਿਰਦੀਆਂ ਹਨ।"

ਸਨ 1984 ਚੜ੍ਹਿਆ। ਮਾਰਚ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਸਟੂਡੈਂਟਸ ਫੈਡਰੇਸ਼ਨ ਉਪਰ ਪਾਬੰਦੀ ਲੱਗ ਗਈ ਤਦ ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਕਰ ਲਿਆ ਗਿਆ। ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਖੁਫੀਆ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਅਫਸਰ ਆਏ ਤਾਂ ਸੁਪਰਡੈਂਟ ਦੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਮੈਨੂੰ ਸੱਦਿਆ ਗਿਆ। ਉਹ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਸਾਹਿਬ ਤੁਸੀਂ ਲਿਖ ਕੇ ਦੇ ਦਿਉ- ਕਿ ਮੈਂ ਸਿਖ ਸਟੂਡੈਂਟਸ ਫੈਡਰੇਸ਼ਨ ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਨਹੀਂ ਹਾਂ, ਤੁਹਾਨੂੰ ਰਿਹਾ ਕਰਵਾ ਦਿੰਦੇ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਮੈਂ ਸਟੂਡੈਂਟ ਹਾਂ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਮੈਂ ... ਅਧਿਆਪਕ ਜਥੇਬੰਦੀ ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਜਰੂਰ ਹਾਂ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਜਥੇਬੰਦੀ ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਹੋਣ ਦਾ ਕਿਥੋਂ ਸਵਾਲ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਿਆ? ਉਹ ਕਹਿਣ ਕਿ ਤੁਹਾਡੇ ਉਪਰ ਦੋਸ਼ ਇਹੋ ਹੈ। ਮੈਂ ਕਿਹਾ ਇਹ ਦੋਸ਼ ਤੁਸੀਂ ਲਾਇਆ ਹੈ ਤੁਸੀਂ ਜਾਣੋ,ਮੈਨੂੰ ਇਸਦਾ ਕੀ ਇਲਮ? ਖ਼ੈਰ ਜ਼ਮਾਨਤ ਉਪਰੰਤ ਰਿਹਾਈ ਮਹੀਨੇ ਕੁ ਬਾਦ ਹੋ ਗਈ ਤਾਂ ਮੈਂ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਚਲਾ ਗਿਆ।

ਮਾਹੌਲ ਤਣਾਉਪੂਰਨ ਵੀ ਸੀ-ਗਰਮੀ ਵੀ ਪੂਰੀ ਪੈਣ ਲੱਗੀ। ਅਸੀਂ ਕਈ ਜਣੇ ਸੰਤ ਜੀ ਦੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਬੈਠੇ ਗੱਲਾਂ ਕਰ ਸੁਣ ਰਹੇ ਸਾਂ। ਦੋ ਕੁ ਦਰਜਣ ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜੀ ਵਰਦੀਆਂ ਸਮੇਤ ਆਏ। ਫਤਿਹ ਬੁਲਾ ਕੇ ਬੈਠ ਗਏ। ਸੰਤਾਂ ਨੇ ਪੁਛਿਆ, "ਕਿਵੇਂ ਆਏ ਹੋ ਭਾਈ?" ਸੂਬੇਦਾਰ ਨੇ ਦਸਿਆ, "ਜੀ ਸਾਡੀ ਪਲਟਨ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਆਈ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਮੱਥਾ ਟੇਕਣ ਆਏ ਤਾਂ ਕਈ ਜੁਆਨ ਕਹਿਣ ਲਗੇ ਸੰਤ ਜੀ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਵੀ ਕਰ ਚੱਲੀਏ। ਤੁਹਾਡਾ ਜ਼ਿਕਰ ਅਖਬਾਰਾਂ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਿਆ ਹੈ ਅਸੀਂ।" ਸੰਤਾਂ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, "ਮੈਨੂੰ ਮਿਲਣ ਦੀ ਇੱਛਾ ਕਿਉਂ ਹੋਈ?" ਇਕ ਫੌਜੀ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਜੀ ਤੁਸੀਂ ਸਾਨੂੰ ਚੰਗੇ ਲਗਦੇ ਹੋ।" ਇਸ ਫੌਜੀ ਨੇ ਅਤੇ ਕਈਆਂ ਹੋਰਾਂ ਨੇ ਦਾਹੜੀਆਂ ਕੁਤਰੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ। ਸੰਤ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ, "ਜਿਹੜਾ ਚੰਗਾ ਲਗਦਾ ਹੋਵੇ ਉਸ ਵਰਗਾ ਬਣਨ ਨੂੰ ਮਨ ਕਰਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮੈਨੂੰ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਮਹਾਰਾਜ ਚੰਗੇ ਲਗਦੇ ਹਨ। ਉਹਨਾ ਵਰਗੇ ਤਾਂ ਆਪਾਂ ਬਣ ਨਹੀਂ ਸਕਦੇ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਜਿਹੀ ਸੂਰਤ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਵਿਚ ਤਾਂ ਕੋਈ ਮੁਸ਼ਕਲ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ। ਸੋ ਤੁਹਾਡੇ ਅਗੇ ਮੇਰੀ ਇਹ ਬੇਨਤੀ ਹੈ ਕਿ ਆਪਣੇ ਕੇਸਾਂ ਦੀ ਬੇਅਦਬੀ ਨਾ ਕਰਿਓ ਅਗੋਂ ਨੂੰ।" ਕੁਝ ਦੇਰ ਸੰਤ ਚੁਪ ਰਹੇ। ਫਿਰ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ, "ਥੋੜੇ ਸਮੇਂ ਬਾਦ ਤੁਸੀਂ ਮੇਰੇ ਉਪਰ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਆਉਗੇ। ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਆਪਣੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਹੋ ਜਾਣ।" ਫੌਜੀ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ, "ਨਹੀਂ ਬਾਬਾ ਜੀ। ਇਹ ਤੁਸੀਂ ਕੀ ਆਖਣ ਲੱਗੇ ਹੋ? ਇਹ ਕਿਵੇਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ? ਤੁਹਾਡੇ ਤੇ ਹਮਲਾ ਤਾਂ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਤੇ ਹਮਲਾ ਹੈ। ਇਹ ਕੀ ਆਖ ਰਹੇ ਹੋ?" ਸੰਤ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਤੁਹਾਡੇ ਵਸ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਕੁੱਝ। ਨਾਂ ਮੇਰੇ ਵਸ ਵਿਚ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਸ ਵਿਚ ਹੈ ਉਹ ਕਰੀ ਫਿਰਦੇ ਹਨ ਇਹ ਫੈਸਲਾ। ਚਲੋ। ਦੇਖੀ ਜਾਏਗੀ। ਗੁਰੂ ਜੋ ਕਰੇਗਾ ਭਲੀ ਕਰੇਗਾ। ਹਮਲੇ ਵੇਲੇ ਤੁਸੀਂ ਮਹਾਰਾਜ ਨੂੰ ਜ਼ਰੂਰ ਯਾਦ ਰੱਖਣਾ।"

ਫੌਜੀ ਚਲੇ ਗਏ। ਇਕ ਯਾਤਰੂ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ, "ਬਾਬਾ ਜੀ ਮੇਰੀ ਉਮਰ ਤੁਹਾਨੂੰ ਲੱਗ ਜਾਵੇ।" ਸੰਤ ਹੱਸ ਪਏ, "ਕਿਉਂ ਬਈ ਤੇਰੀ ਉਮਰ ਕਿਉਂ ਲੱਗੇ ਮੈਨੂੰ? ਜੇ ਗੁਰੂ ਬਾਬੇ ਮੈਨੂੰ ਪਿਆਰ ਕਰਦੇ ਹੋਣ ਤਦ ਮੈਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਬੁਲਾਣਗੇ ਆਪਣੇ ਪਾਸ। ਜੇ ਤੇਰੀ ਲੋੜ ਹੋਈ ਤੈਨੂੰ ਲੈ ਜਾਣਗੇ। ਪਰ ਆਪਾਂ ਥਾਵਾਂ ਨਹੀਂ ਬਦਲ ਸਕਦੇ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਮਰਜ਼ੀ ਅਨੁਸਾਰ।" ਮੈਂ ਕਿਹਾ "ਬਾਬਾ ਜੀ ਇਥੋਂ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲ ਕੇ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਥਾਂ ਚਲੇ ਜਾਓ ਤਾਂ ਚੰਗਾ ਨਾ ਹੋਵੇ ਭਲਾ?" ਉਨਾਂ ਕਿਹਾ, "ਮੈਂ ਘਿਰਿਆ ਹੋਇਆ ਹਾਂ। ਬਾਹਰ ਕਿਧਰੇ ਜਾ ਵੀ ਸਕਦਾ ਹਾਂ ਮੈਂ, ਕੋਈ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਨਹੀਂ, ਪਰ ਨਹੀਂ ਜਾਵਾਂਗਾ। ਇਸ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਓਟ ਕਿਥੇ ਮਿਲੇਗੀ ਮੈਨੂੰ? ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਨਾਲੋਂ ਦੱਸ ਕਿਹੜਾ ਹੋਰ ਥਾਂ ਚੰਗਾ ਹੈ ਮੇਰੇ ਲਈ।" ਮੈਂ ਕਿਹਾ, "ਹੋਏਗਾ ਇਹ ਕਿ ਇਕ ਜਹਾਜ ਤੁਹਾਡੇ ਉਪਰ ਬੰਬ ਸੁੱਟ ਜਾਏਗਾ। ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਐਲਾਨ ਕਰ ਦਏਗੀ ਕਿ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਜਹਾਜ ਨੇ ਇਹ ਕਾਰਾ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਆਖਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਟਲ ਜਾਓ।" ਸੰਤ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਮੇਰੇ ਅਤੇ ਇੰਦਰਾ ਬੀਬੀ ਦੇ ਆਪਸੀ ਸੰਬੰਧ ਏਨੇ ਨਿੱਖਰੇ ਹੋਏ ਹਨ ਕਿ ਜੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਬੰਬ ਸੁੱਟ ਜਾਵੇ ਇਸ ਵੇਲੇ, ਤਾਂ ਸਿੱਖ ਕਹਿਣਗੇ ਕਿ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਕਰਤੂਤ ਹੈ। ਸਾਡੇ ਬਾਰੇ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਕੋਈ ਗਲਤ ਫ਼ਹਿਮੀ ਨਹੀਂ ਹੈ ਹੁਣ।"

ਜਦੋਂ ਕਦੀ ਅਜਿਹਾ ਸੁਨੇਹਾ ਲੈ ਕੇ ਕੋਈ ਦੂਤ ਆਉਂਦਾ ਕਿ ਬੀਬੀ ਇੰਦਰਾ ਨੇ ਮਿਲਣਾ ਚਾਹਿਆ ਹੈ, ਦਿੱਲੀ ਜਾ ਕੇ ਮੀਟਿੰਗ ਕਰ ਲਵੋ ਤਦ ਉੱਤਰ ਹੁੰਦਾ, "ਇਥੋਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਤੋਂ ਦਿੱਲੀ ਜਿੰਨੀ ਦੂਰ ਹੈ ਉਨੀਂ ਹੀ ਦਿੱਲੀ ਤੋਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਬੀਬੀ ਇਥੇ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਆ ਜਾਵੇ?" ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੱਕਾ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਕੀ ਹੈ, ਬਿਲਕੁਲ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਿਵੇਂ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦੇ ਦਿਲ ਦੀ ਗੱਲ ਦਾ ਪਤਾ ਸੀ। ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਤੇ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪੱਤਰਕਾਰ ਆਉਂਦੇ, ਸਿਆਸਤਦਾਨ ਆਉਂਦੇ, ਸੰਤ ਨੂੰ ਸਵਾਲ ਕਰਦੇ, ਉਤਰ ਦੇਣ ਵੇਲੇ ਸੰਤ ਕਦੀ ਦੁਬਿਧਾ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ ਸਨ, ਕਦੀ ਲੇਪਵੀਂ ਪੋਚਵੀਂ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਸਨ ਤੇ ਬਿਆਨ ਦੇਣ ਉਪਰੰਤ ਬੇਚੈਨ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ ਸਨ।

ਨਾਗਸੈਨ ਨੇ ਇਕ ਦਿਨ ਦੱਸਿਆ ਸੀ ਕਿ ਕਾਤਲ ਅਤੇ ਮਕਤੂਲ ਵਿਚ, ਜ਼ਾਲਮ ਅਤੇ ਮਜ਼ਲੂਮ ਵਿਚ, ਸਰਕਾਰ ਅਤੇ ਉਸ ਹੱਥੋਂ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਬੰਦੇ ਵਿਚ ਇਕ ਗੁਪਤ ਸਮਝੌਤਾ ਹੋਇਆ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸਮਝੌਤੇ ਦਾ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਮਾਰਨ ਵਾਲੇ ਅਤੇ ਮਰਨ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਸਭ ਪਤਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਾਤਲ ਇਹ ਸਮਝਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਿਸ ਨੂੰ ਮੈਂ ਕਤਲ ਕਰਨ ਲੱਗਾ ਹਾਂ, ਉਸ ਦਾ ਖੂਨ ਕਰਨ ਉਪਰੰਤ ਮੈਨੂੰ ਭਾਰੀ ਲਾਭ ਹੋਵੇਗਾ। ਕਤਲ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਬੰਦੇ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮੇਰੀ ਅਤੇ ਮੇਰੇ ਮਿੱਤਰਾਂ ਪਿਆਰਿਆਂ ਦੀ ਭਲਾਈ ਮੇਰੀ ਮੌਤ ਵਿਚ

ਹੈ। ਇਹ ਗੱਲਾਂ ਆਮ ਕਤਲਾਂ ਬਾਬਤ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਜਿਸ ਸ਼ਖਸ ਨੂੰ ਸ਼ਹੀਦ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਇਹ ਉਸ ਬਾਬਤ ਹਨ। ਸ਼ਹੀਦ ਇਲਾਹੀ ਹੋਂਦ ਦੀ ਗਵਾਹੀ ਦੇਣ ਵਾਸਤੇਆਪਣੀ ਜਾਨ ਦੇਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਤਲ ਹੋਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮਨਸੂਰ ਦੇ ਬੋਲ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਦੇਖੋ। ਉਹ ਬਗਦਾਦ ਦੇ ਖਲੀਫੇ ਨੂੰ ਅਤੇ ਅਦਾਲਤ ਵਿਚ ਬੈਠੇ ਕਾਜ਼ੀ ਨੂੰ ਬਾਰ ਬਾਰ ਆਖਦਾ ਸੀ ਕਿ ਮੇਰੇ ਜਾਂ ਤੁਹਾਡੇ ਵਸ ਵਿਚ ਕੁੱਝ ਹੈ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਮੇਰੀ ਮੌਤ ਫਾਂਸੀ ਉਪਰ ਝੂਲ ਕੇ ਲਿਖੀ ਜਾ ਚੁੱਕੀ ਹੈ ਅੱਲਾਹ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ। ਕੌਣ ਰੋਕ ਸਕਦਾ ਹੈ ਇਸ ਨੂੰ? ਖਲੀਫ਼ੇ ਦੀ ਬੇਗਮ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਮਨਸੂਰ ਨਾਲ ਮੁਲਾਕਾਤ ਕਰਨ ਗਈ। ਚਰਨੀ ਹੱਥ ਲਾ ਕੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗੀ, "ਬਗਦਾਦ ਨੂੰ ਸਰਾਪ ਨਾ ਦੇਈਂ ਸਾਈਂ। ਇਹ ਅਰਜ ਕਰਨ ਆਈ ਹਾਂ।" ਮਨਸੂਰ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਫਕੀਰ ਸਰਾਪ ਦੇਣ ਲਈ ਧਰਤੀ ਤੇ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੇ। ਸਰਾਪ ਦੇਣਾ ਸ਼ੈਤਾਨ ਦਾ ਕੰਮ ਹੋਵੇਗਾ ਸਾਧਾਂ ਦਾ ਨਹੀਂ। ਮੈਂ ਸਰਾਪ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ ਸੱਚ ਬੋਲਦਾ ਹਾਂ, ਕਿ ਬਗਦਾਦ ਦੀ ਬਰਬਾਦੀ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਹੈ। ਪਹਿਲੋਂ ਮੈਂ ਖਤਮ ਹੋਵਾਂਗਾ, ਫਿਰ ਬਗਦਾਦ। ਬਸ ਪਹਿਲਾਂ ਪਿਛੋਂ ਦਾ ਫ਼ਰਕ ਹੈ ਕੇਵਲ। ਬਰਬਾਦੀ ਯਕੀਨੀ ਹੈ।" ਮਨਸੂਰ ਨੂੰ ਕਤਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਅੱਗਾਂ ਲੱਗੀਆਂ ਤੇ ਬਗਦਾਦ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀ ਥਾਂ ਰਾਖ ਦਾ ਢੇਰ ਬਾਕੀ ਬਚਿਆ।

ਜਰਨੈਲ ਸ਼ੁਬੇਗ ਸਿੰਘ ਦੀ ਨਿਗਰਾਨੀ ਵਿਚ ਮੋਰਚਾਬੰਦੀ ਹੋਣ ਲੱਗੀ ਤਦ ਮੈਨੂੰ ਥੋੜਾ ਕੁ ਡਰ ਲਗਿਆ ਕਿ ਕਿਤੇ ਕੁੱਝ ਗੜਬੜ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਹੋ ਜਾਵੇਗੀ? ਜੁਆਨ ਮੁੰਡੇ ਆਖ ਰਹੇ ਸਨ, "ਅਸੀਂ ਆਪਣੀ ਤੇ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਰਾਖੀ ਕਰਾਂਗੇ। ਜੇ ਕਿਤੇ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਫੌਜ ਤੋਂ ਹਮਲਾ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤਾ ਤਾਂ ਸਾਡੇ ਜਲਵੇ ਦੇਖਣ ਯੋਗ ਹੋਣਗੇ। ਮਾਈ (ਭਾਵ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ) ਯਾਦ ਰੱਖੇਗੀ। ਦੇਖ ਲੈਣਾ।" ਜਦੋਂ ਕਦੀ ਅਜਿਹੀ ਗੱਲ ਮੈਨੂੰ ਡਰਾਉਣੀ ਲੱਗਣ ਲੱਗਦੀ ਤਦ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਆਖਦਾ, "ਹੋ ਈ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ। ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਉਪਰ ਹੱਲੇ ਦਾ ਮਤਲਬ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਇਹ ਸਾਧ ਅਤੇ ਇੰਦਰ ਗਾਂਧੀ ਦੋਵੇਂ ਡਰਾਮਾ ਕਰਕੇ ਡਰਾ ਰਹੇ ਹਨ .... ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਖਿਆਲ ਹੈ ਲੋਕ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋ ਕੇ ਸਾਡੇ ਪਿੱਛੇ ਲੱਗ ਜਾਣਗੇ।

ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਦਾ ਜਥੇਦਾਰ ਨਿਯੁਕਤ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਪੰਦਰਾਂ ਵੀਹ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਇੱਕਠੇ ਹੋ ਕੇ ਦੁਖ ਨਿਵਾਰਨ ਸਾਹਿਬ ਅਸੀਂ ਟੌਹੜਾ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਮਿਲੇ ਤੇ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਕਿ ਸੰਤ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਨੂੰ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬ ਥਾਪੋ। ਉਹ ਪਹਿਲਾਂ ਚੁੱਪ ਕਰ ਗਏ, ਫਿਰ ਕਿਹਾ, "ਦੇਖ ਲਉ।" ਅਸੀਂ ਫਿਰ ਆਪਣੀ ਇਹੋ ਗੱਲ ਦੁਹਰਾਈ ਤਾਂ ਪ੍ਰਧਾਨ ਜੀ ਬੋਲੇ, "ਅਕਾਲ ਤਖਤ ਦੀ ਸੰਸਥਾ ਬਹੁਤ ਮਹਾਨ ਹੈ। ਡੇਰੇਦਾਰ ਸਾਧ ਨੂੰ ਉਥੇ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬ ਥਾਪ ਦਿਉਗੇ ਤਦ ਨੁਕਸਾਨ ਉਠਾਉਗੇ। ਉਹ ਡੇਰੇ ਦੀ ਮਰਿਆਦਾ ਪੰਥ ਉਪਰ ਥੋਪ ਦੇਵੇਗਾ ਤੇ ਫਿਰ ਕੋਈ ਕੁੱਝ ਕਰ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸਕੇਗਾ।" ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਪ੍ਰਧਾਨ ਜੀ ਦੀ ਗੱਲ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਹੋ ਗਏ। ਟੌਹੜਾ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਗੱਲ ਸਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸੰਤ ਨੂੰ ਭਲੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਟਕਸਾਲ ਅਤੇ ਤਖ਼ਤ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਮਰਿਆਦਾ ਵਿਚ ਭਿੰਨਤਾ ਹੈ ਤੇ ਕਦੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਹ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਟਕਸਾਲ ਦੀ ਮਰਿਆਦਾ ਵਧੀਕ ਸਹੀ ਹੈ। ਉਹ ਤਾਂ ਤਖਤ ਜਥੇਦਾਰ ਦਾ ਹੁਕਮ ਮੰਨਦੇ ਸਨ। ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਮਿੱਤਰਾਂ ਵਿਚ ਬੈਠ ਕੇ ਆਖ ਦਿੰਦੇ ਸਨ, "ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਇਹ ਫੈਸਲਾ ਗੁਰਮਤਿ ਦੇ ਅਸੂਲਾਂ ਮੁਤਾਬਕ ਨਹੀਂ ਸੁਣਾਇਆ, ਮੰਨਣਾ ਤਾਂ ਪਵੇਗਾ ਹੀ।" ਮੇਰੀ ਉਮਰ ਨਾਲੋਂ ਵਡੇਰੇ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਸਨ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵੀ ਵਧੀਕ ਸੀ, ਮੇਰੀ ਗੱਲ ਦੀ ਹਮਾਇਤ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਇਸ ਕਰਕੇ ਗੱਲ ਆਈ ਗਈ ਹੋ ਗਈ।

ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਨੇ ਸਾਬਕ ਫੌਜੀਆਂ ਦੀ ਕਾਨਫਰੰਸ ਸੱਦੀ। ਸਿਪਾਹੀ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਜਰਨੈਲਾਂ ਤੱਕ ਲਗਭਗ ਪੰਜਾਹ ਹਜ਼ਾਰ ਸਾਬਕ ਸੈਨਿਕ ਪੁੱਜੇ। ਜਨਰਲ ਸ਼ੁਬੇਗ ਸਿੰਘ ਦਾ ਤਾਂ ਟਿਕਾਣਾ ਹੀ ਉਥੇ ਸੀ। ਫੌਜੀਆਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਇਸ ਕਾਨਫਰੰਸ ਵਿਚ ਮਤਾ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਕਿ ਸੰਤ ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਦਾ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬ ਥਾਪਿਆ ਜਾਏ। ਜੈਕਾਰਿਆਂ ਦੀ ਗੁੰਜਾਰ ਵਿਚ ਮਤਾ ਪਾਸ ਹੋਇਆ। ਬਾਦਲ ਸਾਹਿਬ, ਟੌਹੜਾ ਸਾਹਿਬ ਤੇ ਲੌਂਗੋਵਾਲ ਸਾਹਿਬ ਸਮੇਤ ਸਾਰੀ ਅਕਾਲੀ ਲੀਡਰਸ਼ਿਪ ਉਥੇ ਸੀ। ਇਕ ਵਾਰ ਪੱਤਰਕਾਰਾਂ ਨੇ ਜਰਨੈਲ ਸੁਬੇਗ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ, "ਜੇ ਫੌਜ ਨੇ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਤੇ ਚੜ੍ਹਾਈ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਤਦ ਕੀ ਕਰੋਗੇ ਤੁਸੀਂ? ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਉੱਤਰ ਦਿੱਤਾ - "ਢੁਕਵਾਂ ਜਵਾਬ ਦਿਆਂਗੇ। ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰਾਂਗੇ।" ਅਖ਼ਬਾਰ-ਨਵੀਸ ਨੇ ਫਿਰ ਸਵਾਲ ਕੀਤਾ, "ਕਮਿਸ਼ਨ ਲੈਣ ਵੇਲੇ ਤੁਸੀਂ ਭਾਰਤੀ ਫੌਜ ਦੇ ਵਫਾਦਾਰ ਰਹੋਗੇ ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸਹੁੰ ਨਹੀਂ ਚੁੱਕੀ ਸੀ? ਸਹੁੰ ਤੋੜ ਦਿਓਗੇ?" ਜਰਨੈਲ ਨੇ ਕਿਹਾ - "ਜਿਸ ਭਾਰਤ ਦੀ ਵਫਾਦਾਰੀ ਨਿਭਾਉਣ ਲਈ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸਹੁੰ ਚੁੱਕੀ, ਉਹ ਗੁਰੂ ਵੱਡਾ ਹੈ ਨਾ ਦੇਸ ਨਾਲੋਂ। ਜਿਸਦੀ ਸਹੁੰ ਚੁੱਕੀ ਜਾਵੇ ਉਹ ਉਸ ਨਾਲੋਂ ਵੱਡਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਾਸਤੇ ਸਹੁੰ ਚੁੱਕੀ ਜਾਵੇ। ਜੇ ਭਾਰਤੀ ਫੌਜ ਗੁਰੂ ਬਾਬੇ ਵਿਰੁੱਧ ਹਥਿਆਰ ਚੁੱਕੇਗੀ ਤਾ ਮੈਂ ਫੌਜ ਵਿਰੁੱਧ ਹਥਿਆਰ ਚੁੱਕਾਂਗਾ।"

ਫਿਰ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਨੇ ਬੁੱਧੀਜੀਵੀਆਂ ਦੀ ਕਾਨਫਰੰਸ ਸੱਦੀ। ਇਸ ਨੂੰ ਵੀ ਭਰਵਾਂ ਹੁੰਗਾਰਾ ਮਿਲਿਆ। ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਪਟਿਆਲਾ ਦਾ ਸਿੱਖ ਬੁੱਧੀਜੀਵੀ ਫੋਰਮ 100 ਪ੍ਰੋਫੈਸਰਾਂ ਦੀਆਂ ਦੋ ਬੱਸਾਂ ਭਰ ਕੇ ਗਿਆ। ਉਥੇ ਜਾ ਕੇ ਜਦੋਂ ਟੌਹੜਾ ਸਾਹਿਬ ਅਤੇ ਸੰਤ ਲੌਂਗੋਵਾਲ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਲਈ ਗਏ ਤਦ ਮੈਂ ਫਿਰ ਆਪਣੀ ਗੱਲ ਦੁਹਰਾਈ ਕਿ ਬੁੱਧੀਜੀਵੀ ਫੋਰਮ ਨੂੰ ਵੀ ਮਤਾ ਪੇਸ਼ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸੰਤ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਨੂੰ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬ ਥਾਪਿਆ ਜਾਵੇ। ਮੇਰੀ ਗੱਲ ਮੰਨਣੀ ਤਾਂ ਦਰ ਕਿਨਾਰ ਮੈਨੂੰ ਮੀਟਿੰਗ ਵਿਚੋਂ ਭਜਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਸੋ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਮੇਰੇ ਹਕ ਵਿਚ ਕੇਵਲ ਇਕ ਬੰਦਾ ਸੀ, ਉਹ ਸੀ ਡਾ. ਹਰਕੀਰਤ ਸਿੰਘ। ਡਾਕਟਰ ਸਾਹਿਬ ਬਾਰੇ ਟਿੱਪਣੀ ਸੁਣਨ ਨੂੰ ਮਿਲੀ, "ਇਹ ਫੌਜੀ ਹੈ ਨਾ। ਦਿਮਾਗ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ।" ਸਾਰੇ ਹੱਸ ਪਏ। ਮੈਂ ਤੇ ਡਾ. ਹਰਕੀਰਤ ਸਿੰਘ ਸਰਾਂ ਵਲ, ਬਾਕੀ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਟੌਹੜਾ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਵਾਲੀ ਥਾਂ ਵੱਲ ਤੁਰ ਪਏ। ਅਸੀਂ ਸੰਤ ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਮਿਲੇ। ਹਾਲ ਚਾਲ ਪੁੱਛਿਆ ਤੇ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਹੋਈ ਤਾਜ਼ੀ ਦੁਰਗਤ ਬਾਰੇ ਦੱਸਿਆ ਤਾਂ ਉਹ ਹੱਸ ਪਏ, "ਤੁਹਾਡੇ ਨਾਲ ਤੇ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਹੋਣੀ ਵੀ ਇਵੇਂ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਕਦੀ ਕਦੀ ਆਪਾਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਰੱਬ ਸਮਝਣ ਲੱਗ ਪੈਂਦੇ ਹਾਂ। ਤਦ ਪੰਥ ਸਾਨੂੰ ਸਮਝਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਾਡੀ ਔਕਾਤ ਕੀ ਹੈ। ਲੰਗਰ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦਾ ਛੱਕੋ। ਫਿਰ ਗੱਲਾਂ ਕਰਾਂਗੇ।"

ਅਕਾਲ ਤਖਤ ਦੇ ਜਥੇਦਾਰ ਗਿਆਨੀ ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸਰਕੂਲਰ ਜਾਰੀ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਜਿਹੜਾ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਮੱਥਾ ਟੇਕਣ ਆਵੇ, ਬਗੈਰ ਹਥਿਆਰਾਂ ਤੋਂ ਆਵੇ। ਇਹ ਹੁਕਮ ਸੰਤ ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਵਾਸਤੇ ਹੀ ਕੱਢਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਸ਼ਾਇਦ ਟੌਹੜਾ ਸਾਹਿਬ ਉਪਰ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਦਬਾਉ ਹੋਵੇਗਾ। ਜਦੋਂ ਸੰਤ ਮੱਥਾ ਟੇਕਣ ਜਾਂਦੇ ਸਨ ਤਦ 10-15 ਜੁਆਨਾਂ ਦਾ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਜਥਾ ਅਤਿਆਧੁਨਿਕ ਹਥਿਆਰਾਂ ਨਾਲ ਲੈਸ ਹੋ ਕੇ ਨਾਲ ਜਾਇਆ ਕਰਦਾ ਸੀ ਤੇ ਸੰਤ ਆਪ ਵੀ ਰਿਵਾਲਵਰ ਪਹਿਨ ਕੇ ਰਖਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਜਥਾ ਧੀਮੀ ਚਾਲ ਨਹੀਂ ਚਲਦਾ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਪਰਿਕਰਮਾ ਵਿਚ ਆਮ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਚਲਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਤੇਜ਼ ਕਦਮੀ ਪਰਿਕਰਮਾ ਕਰਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਮੈਂ ਦੇਖਿਆ ਕਿ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਮਾਈ ਭਾਈ ਕੇਵਲ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੇਖਣ ਲਈ ਪਰਿਕਰਮਾ ਵਿਚ ਦੇਰ ਤੱਕ ਖਲੋਤੇ ਰਹਿੰਦੇ। ਪੱਤਰਕਾਰਾਂ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, "ਸੰਤ ਜੀ, ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਹਥਿਆਰ ਲਿਜਾਕੇ ਮੱਥਾ ਟੇਕਣ ਉਪਰ ਜਿਹੜੀ ਪਾਬੰਦੀ ਲਾਈ ਹੈ, ਕੀ ਇਹ ਠੀਕ ਹੈ?" ਸੰਤਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਮੈਂ ਇਹ ਹੁਕਮ ਮੰਨਾਂਗਾ।" ਰਿਪੋਰਟਰ ਨੇ ਫਿਰ ਪੁੱਛਿਆ, "ਪਰ ਕੀ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਇਹ ਹੁਕਮ ਸਹੀ ਹੈ?" "ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਦੇ ਜਥੇਦਾਰ ਦਾ ਹਰ ਹੁਕਮ ਮੇਰੇ

ਲਈ ਸਹੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਮੈਂ ਸਿੱਖ ਹਾਂ।" ਵਾਪਸ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨਿਵਾਸ ਉੱਪਰ ਆ ਕੇ ਬੈਠੇ। ਇਸ ਸਰਕੂਲਰ ਬਾਰੇ ਗੱਲਾਂ ਹੋਣ ਲੱਗੀਆਂ। ਸੰਤ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਅਜਿਹੇ ਹੁਕਮਨਾਮੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਮਹਾਰਾਜ ਜੀ ਨੇ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਆਉਣ ਵਾਲੀ ਸੰਗਤ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਹੋ ਕੇ ਘੋੜਿਆਂ ਤੇ ਸਵਾਰ ਹੋਕੇ ਆਏ ਤਦ ਮੇਰਾ ਹਿਰਦਾ ਵਧੀਕ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੋਵੇਗਾ। ਤੇ ਇਹ ਦਸੋ ਭਾਈਓ ਕਿ ਕੀ ਕਿਰਪਾਨ ਹਥਿਆਰ ਨਹੀਂ? ਇਹ ਹਥਿਆਰ ਸਾਡੀ ਪੰਜ ਕਕਾਰੀ ਰਹਿਤ ਦਾ ਅਟੁੱਟ ਹਿੱਸਾ ਹੈ। ਫਿਰ ਕਿਰਪਾਨ ਉਤਾਰ ਕੇ ਮੱਥਾ ਟੇਕਣ ਜਾਈਏ? ਪਰ ਉਹ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬ ਹਨ। ਸੋ ਮੰਨਣੀ ਹੀ ਮੰਨਣੀ ਹੈ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਹਦਾਇਤ।" ਸੰਤ ਨੂੰ ਪੱਕਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਸੀ ਕਿ ਗੁਰੂ ਜੀ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਸਿੱਖ ਉਪਰ ਬਹੁਤ ਮਿਹਰਬਾਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਜਥੇਦਾਰ ਦਾ ਹੁਕਮ ਮੰਨਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ। ਸੋ ਇਸ ਦਾ ਤਰੀਕਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਹ ਕੱਢਿਆ ਕਿ ਸਰਾਂ ਵਾਲੇ ਪਾਸਿਓਂ ਪਰਿਕਰਮਾ ਤੱਕ ਲਿਜਾਂਦੀ ਡਿਊਢੀ ਤੱਕ ਜਾਂਦੇ ਜਿੱਥੋਂ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਉਥੇ ਡਿਊਢੀ ਵਿਚੋਂ ਮੱਥਾ ਟੇਕ ਕੇ ਵਾਪਸ ਆ ਜਾਂਦੇ। ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤੇਜ਼ ਕਦਮੀਂ।

ਅਸੀਂ ਚਾਰ ਪੰਜ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਗਏ ਤਾਂ ਸੰਤ ਸਰਾਂ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਪਤਾ ਲੱਗਿਆ ਕਿ ਅਕਾਲ ਤਖਤ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਇਮਾਰਤ ਵਿਚ ਸ਼ਿਫਟ ਕਰ ਗਏ ਹਨ। ਉਥੇ ਗਏ ਤਾਂ ਪਹਿਲੀ ਮੰਜ਼ਲ ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਦੂਜੀ ਮੰਜ਼ਲ ਵਲ ਜਾਂਦੀਆਂ ਪੌੜੀਆਂ ਉੱਪਰ ਦੋ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਸਿੰਘ 18-20 ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਦੇ, ਬਤੌਰ ਸੰਤਰੀ ਖਲੋਤੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਾਨੂੰ ਰੋਕ ਲਿਆ। ਅਸੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਦੂਰੋਂ ਪਟਿਆਲਿਓਂ ਚੱਲ ਕੇ ਮਿਲਣ ਆਏ ਹਾਂ ਸੰਤਾਂ ਨੂੰ। ਉੱਪਰ ਜਾਣ ਦਿਉ। ਇੱਕ ਬੋਲਿਆ, "ਜੀ ਉਹ ਅਗਿਆਤਵਾਸ ਚਲੇ ਗਏ ਹਨ। ਮਿਲਦੇ ਨਹੀਂ ਕਿਸੇ ਨੂੰ। ਬੰਦਗੀ ਕਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਬੱਸ।" ਮੈਂ ਕਿਹਾ, "ਭਰਾ ਅਸੀਂ ਕੋਈ ਲੜਨ ਥੋੜਾ ਆਏ ਹਾਂ ਤੁਹਾਡੇ ਨਾਲ। ਤੁਸੀਂ ਭਾਈ ਰਸ਼ਪਾਲ ਸਿੰਘ ਪਾਸ ਜਾ ਕੇ ਮੇਰਾ ਨਾਮ ਦੱਸ ਦਿਉ। ਮਿਲਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਹੋ ਗਿਆ ਤਾਂ ਪਰਤ ਜਾਵਾਂਗੇ।" ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਉਥੇ ਚਲੋਤਾ ਰਿਹਾ, ਦੂਜਾ ਉੱਪਰ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਥੋੜੀ ਦੇਰ ਬਾਦ ਵਾਪਸ ਆ ਕੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ - ਚਲੇ ਜਾਓ ਜੀ ਉੱਪਰ।

ਅਸੀਂ ਪੌੜੀਆਂ ਚੜ੍ਹ ਗਏ। ਦਸ ਪੰਦਰਾਂ ਸਿੰਘ ਹੋਰ ਬੈਠੇ ਸਨ। ਕੋਈ ਪਾਠ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਕੋਈ ਇਕ ਕੋਨੇ ਵਿਚ ਬੈਠਾ ਕੀਰਤਨ ਦੀ ਰਿਆਜ਼ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤੇ ਦੋ ਤਿੰਨ ਜਣੇ ਬੰਦੂਕਾਂ ਦੀਆਂ ਬੈਰਲਾਂ ਸਾਫ਼ ਕਰਨ ਲੱਗੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਸੰਤ ਪਾਠ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਅਸੀਂ ਬੋਲੇ ਨਹੀਂ। ਹੱਥ ਜੋੜਕੇ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਫਤਿਹ ਅਰਜ਼ ਕੀਤੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਵੀ ਬੰਦ ਹੋਠਾਂ ਨਾਲ ਹੱਥ ਜੋੜਕੇ ਸਿਰ ਝੁਕਾਇਆ ਤੇ ਬੈਠਣ ਦਾ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕੀਤਾ। ਦਸ ਕੁ ਮਿੰਟ ਬੈਠੇ ਹੋਵਾਂਗੇ ਕਿ ਸੰਤਾਂ ਨੇ ਗੁਟਕਾ ਮੱਥੇ ਨੂੰ ਲਾ ਕੇ ਰੁਮਾਲ ਵਿਚ ਲਪੇਟਿਆ ਤੇ ਸਾਡਾ ਹਾਲ ਚਾਲ ਪੁੱਛਿਆ। ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ, "ਮੈਂ ਕਈ ਬੈਰੀਅਰ ਲਾਏ ਹੋਏ ਹਨ। ਤੁਸੀਂ ਤਕੜੇ ਰਹੇ ਤੋੜ ਤਾੜ ਕੇ ਆ ਗਏ। ਬਹੁਤਿਆਂ ਨੂੰ ਹੁਣ ਹੇਠੋਂ ਹੀ ਵਾਪਸ ਘੱਲ ਦੇਈਦਾ ਹੈ। ਬੰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਬੰਦੇ ਦਾ ਹੇਜ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਬਹੁਤਾ। ਮਹਾਰਾਜ ਨਾਲ ਲਾਇਆ ਨੇਹੁੰ ਹੀ ਨਿਭਦਾ ਹੈ ਬੰਦਾ ਕਿੱਥੇ ਨਿਭਿਆ ਹੈ ਭਲਾ।" ਆਪਣੇ ਗੋਡੇ ਤੇ ਉਂਗਲ ਧਰ ਕੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ, "ਇਹ ਮਾਸ ਬੇਕਾਰ ਹੈ ਬਿਲਕੁਲ। ਤਦੇ ਤਾਂ ਸਾਡੇ ਵਡੇਰੇ, ਮਾਸ ਨੂੰ ਮਿੱਟੀ ਆਖਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਤੁਸੀਂ ਵੀ ਕਿਤੇ ਇਸ ਮਾਸ ਨੂੰ ਦੇਖਣ ਲਈ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੇ?" ਅਸੀਂ ਕਿਹਾ, "ਸਿੱਖੀ ਦੇ ਦੀਦਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਤੁਹਾਡੇ ਪਾਸ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਦੀਦਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਮੱਥਾ ਟੇਕਣ ਲਈ ਆਉਂਦੇ ਹਾਂ।" ਉਹ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ, "ਸਭ ਕੁਝ ਉਥੇ ਹੀ ਹੈ - ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਹੀ ਹੈ ਸਭ ਕੁੱਝ। ਸਿੱਖੀ ਵੀ ਸਾਨੂੰ ਗੁਰੂ ਵਿਚੋਂ ਲੱਭੇਗੀ ਸਿੱਖ ਵਿਚੋਂ ਨਹੀਂ। ਗੁਰੂ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਪੂਰਾ ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਆਖਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਹਰ ਵਸਤ ਉਸ ਵਿਚ ਮੌਜੂਦ ਹੈ। ਪਿਤਾ ਜੀ ਕਿਹਾ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਜਿਹੜਾ ਸੰਬੰਧ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਅਰਥ ਨਾਲ ਹੈ ਉਹ ਗੁਰੂ ਦਾ ਸਿੱਖ ਨਾਲ ਹੈ। ਦੋਵੇਂ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਤੋਂ ਬਗੈਰ ਨਹੀਂ। ਉਹ ਜਿਹੜੇ ਬਾਲ ਨੀਂਹਾਂ ਵਿਚ ਚਿਣੇ ਗਏ ਸਨ ਨਾ, ਉਨਾਂ ਵਿਚਾਰਿਆਂ ਦੀ ਕੀ ਤਾਕਤ ਸੀ? ਗੁਰੂ ਮਿਹਰਬਾਨ ਹੋਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰ ਗਿਆ ਸੀ। ਜੱਲਾਦਾਂ ਨੇ ਆਪਾਂ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਹੈ ਨਾ, ਕਿ ਉਹ ਆਖਰੀ ਸਾਹ ਤੀਕ ਫੁੱਲਾਂ ਵਾਂਗ ਟਹਿਕਦੇ ਰਹੇ ਸਨ? ਜੇ ਉਹ ਇਕੱਲੇ ਹੁੰਦੇ ਤਦ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਦੁੱਖ ਦਰਦ ਹੋਣਾ ਹੀ ਹੋਣਾ ਸੀ। ਦੁਖ ਅਤੇ ਦਰਦ ਤਾਂ ਸੁਭਾਵਕ ਹਨ, ਪਰ ਕਿਸੇ ਕਿਸੇ ਕਰਮਾਂ ਵਾਲੇ ਸਿੱਖ ਦਾ ਦੁਖ ਗੁਰੂ ਆਪ ਜਰਨ ਵਾਸਤੇ ਪੁੱਜ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਿੱਖ ਨੇ ਗੁਰੂ ਅਗੇ ਆਤਮ ਸਮਰਪਣ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਜੇ ਆਤਮ ਸਮਰਪਣ ਕਰ ਦਿਤਾ ਫਿਰ ਸਿਖ ਕਿਥੇ ਰਿਹਾ? ਉਹ ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਵਿਚ ਅਭੇਦ ਹੋ ਗਿਆ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਸੀ - ਵਾਹੁ ਵਾਹੁ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਆਪੇ ਗੁਰ ਚੇਲਾ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਗਲਾਂ ਦਾ ਪਤਾ ਸੀ। ਸੋ ਅੱਵਲ ਤੇ ਆਖਰ ਗੁਰੂ ਹੀ ਗੁਰੂ ਹੈ ਭਾਈਓ ਹੋਰ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਮਾੜੇ ਆਦਮੀ ਨੂੰ ਤਾਂ ਕੁੱਤਾ ਗਲੀ ਪਾਰ ਨਹੀਂ ਕਰਨ ਦਿੰਦਾ ਤੇ ਜੰਗਲਾਂ ਵਿਚ ਤਪ ਕਰਦੇ ਨਿਹੱਥੇ ਸਾਧੂਆਂ ਕੋਲੋਂ ਦੀ ਸ਼ੇਰ, ਪੂਛਾਂ ਅਤੇ ਸਿਰ ਨੀਵਾਂ ਕਰਕੇ ਬਿਨਾਂ ਖੜਾਕ ਕੀਤਿਆਂ ਲੰਘ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਦੀ ਆਗਿਆ ਮੰਨ ਕੇ ਅੱਗ, ਪਾਣੀ, ਹਵਾ, ਧਰਤੀ ਤੇ ਅਕਾਸ਼ ਸਭ ਆਪਣਾ ਸੁਭਾਅ ਬਦਲ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਮੈਂ ਅੱਖੀਂ ਦੇਖੇ ਹਨ ਇਹ ਨਜ਼ਾਰੇ। ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਤੁਸੀਂ ਵੀ ਕਦੀ ਦੇਖੋ। ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਐਵੇਂ ਥੋੜਾ ਲਿਖ ਦਿੱਤੀਆਂ ਹਨ ਬਾਬਿਆਂ ਨੇ ਇਹ ਗੱਲਾਂ।"

ਉਹ ਕੁੱਝ ਰੁਕੇ ... ਫਿਰ ਬੋਲੇ, "ਓਹੋ ਮੈਂ ਵੀ ਕਮਲਾ ਹੀ ਹੋ ਗਿਆ ਹੋਇਆ ਹਾਂ ਬਸ। ਨਾ ਲੰਗਰ ਨਾ ਪਾਣੀ। ਕਥਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਖਾਹ ਮਖਾਹ, ਉਸ ਵੀ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰਾਂ ਸਾਹਮਣੇ। ਸਾਨੂੰ ਸਾਧਾਂ ਨੂੰ ਆਦਤ ਪੈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਉਪਦੇਸ਼ ਸੁਣਾਉਣ ਦੀ। ਤੁਹਾਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਭ ਗੱਲਾਂ ਦਾ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਪਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਦੱਸੋ ਕਿ ਸਭ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਵਿਚ ਖੈਰ ਸੁਖ ਹੈ? ਕੋਈ ਗੱਲ ਕਰਨੀ ਹੈ ਤਾਂ ਨਿੱਝਕ ਹੋ ਕੇ ਕਰੋ।"

ਹੁਣ ਤਾਂ ਮੈਂ ਕਦੀ ਕਦਾਈਂ ਇਹ ਸੋਚਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਮੈਂ ਇਹ ਗੱਲ ਉਥੇ ਕਿਉਂ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਦਾ ਬੁਰਾ ਵੀ ਮਨਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਪਰ ਥੋੜੇ ਕੁ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਮਾਹੌਲ ਸੁਭਾਵਤਨ ਕੁਝ ਅਜਿਹਾ ਬਣ ਗਿਆ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿਚੋਂ ਮੇਰੇ ਇਸ ਵਾਕ ਦਾ ਜਨਮ ਹੋਇਆ, "ਬਾਬਾ ਜੀ ਤੁਸੀਂ ਆਪਣਾ ਉੱਤਰ ਅਧਿਕਾਰੀ ਥਾਪ ਦਿਉ।" ਉਹ ਹੱਸ ਪਏ। ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ, "ਇਕ ਦੋ ਨੇ ਅੱਗੇ ਵੀ ਮੈਨੂੰ ਕਿਹਾ ਹੈ। ਮੇਰੇ ਨਹੀਂ ਦਿਲ ਲੱਗੀ ਇਹ ਗੱਲ। ਸੰਤ ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਉਤਰ ਅਧਿਕਾਰੀ ਨਹੀਂ ਥਾਪਿਆ ਸੀ, ਸੰਗਤ ਨੇ ਫੈਸਲਾ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ। ਮੈਂ ਵੀ ਅਤੇ ਬਾਕੀ ਜਥਾ ਵੀ ਸੰਤ ਜੀ ਦੇ ਅਚਾਨਕ ਅਕਾਲ ਚਲਾਣੇ ਉਪਰੰਤ ਇਹ ਸੋਚਣ ਲੱਗੇ ਸਾਂ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਲੈਣ ਵਾਲਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਰਗਾ ਕੋਈ ਹੋਰ ਨਹੀਂ। ਇਹ ਹੁੰਦਾ ਵੀ ਸੱਚ ਹੈ। ਕੋਈ ਕਿਸੇ ਵਰਗਾ ਕਦ ਹੋਇਆ ਕਰਦਾ ਹੈ? ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਕਿ ਤੂੰ ਕਰ ਉੱਦਮ ਕੁੱਝ। ਮੈਂ ਹੌਸਲਾ ਰੱਖਿਆ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਤੋਂ ਮੁਰਾਦਾਂ ਮੰਗੀਆਂ। ਮੇਰੇ ਕਰਮ ਚੰਗੇ ਸਨ। ਮੈਂ ਹੰਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ, ਸੰਗਤ ਦਾ ਇਹ ਖ਼ਿਆਲ ਹੈ ਕਿ ਸੰਤ ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਸੇਵਾ ਨੂੰ ਮੈਂ ਅੱਗੇ ਤੋਰਿਆ ਹੈ, ਪਿਛਾਂਹ ਨਹੀਂ ਰਹਿਣ ਦਿੱਤਾ। ਸ਼ਹੀਦੀ ਮੇਰੀ ਕਿਸਮਤ ਵਿਚ ਲਿਖੀ ਗਈ ਹੋਈ ਹੈ। ਮੈਂ ਉੱਤਰ ਅਧਿਕਾਰੀ ਹਰਗਿਜ਼ ਨਹੀਂ ਦਿਆਂਗਾ। ਮੇਰੇ ਤੋਂ ਬਾਦ ਸੰਗਤ ਟਕਸਾਲ ਦਾ ਮੁਖੀ ਅਜਿਹਾ ਚੁਣੇਗੀ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਭੁੱਲ ਜਾਓਗੇ।"

ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਾਸ ਇਕ ਬਾਟੇ ਵਿਚ ਬਦਾਮ ਅਤੇ ਮਖਾਣਿਆਂ ਦਾ ਮਿਸ਼ਰਣ ਪਿਆ ਸੀ। ਸਾਨੂੰ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਬੁੱਕ ਭਰ ਭਰ ਕੇ ਸਾਰਾ ਮੁਕਾ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਇਹ ਕਹਿਕੇ ਵਿਦਾ ਕੀਤਾ, "ਸੰਕਟ ਆਵੇਗਾ ਤਾਂ ਡੋਲਣਾ ਨਹੀਂ। ਕਿਸ ਨੂੰ ਪਤਾ ਹੈ ਇਹ ਧਰਤੀਆਂ ਕਿਥੋਂ ਆਈਆਂ ਹਨ? ਕੋਈ ਜਾਣਦਾ ਹੈ ਤੁਸੀਂ ਤੇ ਮੈਂ ਕਿੱਥੋਂ ਆਏ ਹਾਂ? ਕਿਉਂ ਆਏ ਹਾਂ? ਤੇ ਕਿਥੇ ਜਾਵਾਂਗੇ? ਅੰਦਾਜ਼ੇ ਲਾਈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਸਾਰਾ ਜਹਾਨ। ਕੇਵਲ ਮਹਾਰਾਜ

ਜਾਣਦਾ ਹੈ ਸਭ ਕੁੱਝ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਇਸ ਸਾਰੇ ਕਾਸੇ ਦਾ ਕਰਤਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਤੁਸੀਂ ਕਰਤੇ ਤੱਕ ਪੁੱਜ ਜਾਓਗੇ ਤਾਂ ਜਾਣੋਗੇ ਕਿ ਕਾਰਨ ਅਤੇ ਕਾਰਜ ਉਹੀ ਹੈ। ਕਰਤਾ ਅਤੇ ਕਿਰਤ ਉਹੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਵਿਚ ਭੇਦ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਕਦੀ ਕੋਈ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਉਪਰ ਹੱਲਾ ਬੋਲਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਕਰੋੜਾਂ ਦਿਲਾਂ ਵਿਚ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤੁਰੰਤ। ਇਹ ਮੈਂ ਜਾਂ ਤੁਸੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹੋ? ਚੰਗਾ ਫਿਰ। ਜਾਓ। ਮਹਾਰਾਜ ਅੰਗ ਸੰਗ ਹਨ। ਲੰਗਰ ਛਕੇ ਬਿਨਾਂ ਨਹੀਂ ਜਾਣਾ। ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜੀ ਕਾ ਖਾਲਸਾ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜੀ ਕੀ ਫ਼ਤਿਹ।"

ਇਹ ਗੱਲਾਂ ਮਈ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਹਫਤੇ ਹੋਈਆਂ 1984 ਨੂੰ। ਮੇਰੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਇਹ ਆਖਰੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਸੀ। ਜੂਨ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਹਫ਼ਤੇ ਭਾਰਤੀ ਫੌਜ ਨੇ ਪੂਰੀ ਵਿਉਂਤ ਨਾਲ ਗੋਲੇ ਦਾਗੇ ਤੇ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਰੂਪ ਵਿਚ 1 ਤੋਂ 7 ਜੂਨ ਤੱਕ ਗੋਲੀਬਾਰੀ ਹੋਈ। ਜਹਾਜ਼ਾਂ ਦੀ ਛਾਂ ਹੇਠ ਟੈਂਕ ਪਰਿਕਰਮਾ ਤਕ ਪੁੱਜੇ। ਲੈ. ਜਨਰਲ ਬਰਾੜ ਨੇ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ - "ਜਵਾਨੋ, ਦੁਸ਼ਮਣ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਅੰਦਰ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਉਸਨੂੰ ਮੁਕਾਉਣਾ ਹੈ।"

'ਦੁਸ਼ਮਣ' ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਅੰਦਰ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਰਾਖੀ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤੇ 'ਮਿੱਤਰ' ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਉੱਪਰ ਬਾਹਰੋਂ ਗੋਲੇ ਦਾਗਣ ਲੱਗਾ। ਬਿਜਲੀ ਬੰਦ। ਪਾਣੀ ਬੰਦ। ਜੂਨ ਦਾ ਅੱਗ ਉਗਲਦਾ ਮਹੀਨਾ। ਬਰਾੜ ਦੀ ਕਿਤਾਬ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਪੜ੍ਹਿਆ ਹੈ ਕਿ ਅੰਗਿਆਰਾਂ ਵਰਗੇ ਤਪਦੇ ਪਿੱਤਲ ਦੇ ਖਾਲੀ ਖੋਲ ਜਿਹੜੇ ਕਮਰਿਆਂ ਦੇ ਫਰਸ਼ ਉਪਰ ਗਿੱਠ ਗਿੱਠ ਉਚਾਈ ਤੱਕ ਵਿਛੇ ਪਏ ਸਨ ਉਪਰੋਂ ਲੰਘ ਕੇ ਫੌਜ ਲਾਸ਼ਾਂ ਤੱਕ ਪੁੱਜੀ।

ਪੁਲਿਸ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਨੇ ਵੀ ਵੈਸੇ ਲਾਸ਼ਾਂ ਦੀ ਸ਼ਨਾਖਤ ਆਪਣੇ ਤੌਰ ਉਪਰ ਕਰ ਲਈ ਸੀ ਪਰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਜਹਾਜ ਰਾਹੀਂ ਸੂਬੇਦਾਰ ਹਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਲਿਆ ਕੇ ਸੰਤ ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਦੀ ਲਾਸ਼ ਦੀ ਸ਼ਨਾਖ਼ਤ ਕਰਵਾਈ। ਸੂਬੇਦਾਰ ਸਾਹਿਬ ਸੰਤਾਂ ਦੇ ਭਰਾ ਹਨ ਜੋ ਪਿੱਛੋਂ ਆਨਰੇਰੀ ਕੈਪਟਨ ਵਜੋਂ ਪੈਨਸ਼ਨ ਆਏ ਤੇ ਹੁਣ ਤਕ ਕਹਿ ਰਹੇ ਹਨ ਕਿ ਸੰਤ ਚੜ੍ਹਦੀ ਕਲਾ ਵਿਚ ਹਨ।

ਕਰਫਿਊ ਲੱਗਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਪਰ ਪਤਾ ਲੱਗ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ 42 ਹੋਰ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਉਪਰ ਫੌਜ ਨੇ ਇਕੋ ਸਮੇਂ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਹਿੰਦੂ ਵਖਰੇ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਵਖਰੀਆਂ ਵਖਰੀਆਂ ਟੋਲੀਆਂ ਵਿਚ ਘੁੰਮਣ ਲੱਗ ਪਏ ਸਨ। ਸ਼ਹਿਰ ਤਾਂ ਪੂਰਾ ਬੰਦ ਸੀ ਪਰ ਅਰਬਨ ਐਸਟੇਟ ਸ਼ਹਿਰ ਤੋਂ ਕਟਿਆ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਅਤੇ ਆਬਾਦੀ ਘੱਟ ਹੋਣ ਕਰਕੇ, ਸੜਕਾਂ ਤੇ ਟਹਿਲ ਸਕਦੇ ਸਾਂ। ਘਰ ਦੇ ਅੰਦਰ ਕੋਈ ਕੋਈ ਬੈਠਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਕੜਕਦੀ ਧੁੱਪ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਸਭ ਸੜਕਾਂ ਉੱਪਰ ਤੁਰੇ ਫਿਰਦੇ ਸਾਂ, ਪਤਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਲਗਦਾ ਸੀ ਧੁਪੇ ਫਿਰ ਰਹੇ ਹਾਂ। ਪ੍ਰੋ. ਸੁਖਦਿਆਲ ਸਿੰਘ 8 ਜੂਨ ਨੂੰ ਸਵੇਰੇ 6 ਵਜੇ ਸਾਡੇ ਘਰ ਆਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਹੇ ਦੋ ਤਿੰਨ ਵਾਕ ਹੂਬਹੂ ਯਾਦ ਹਨ, "ਵੜ ਲੈ ਪੁਛ ਸੰਤ ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਦੀ ਹੁਣ। ਸਾਰੇ ਦਾ ਸਾਰਾ ਟੋਲਾ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਮਰ ਗਿਆ। ਅਕਲ ਦੇਖ ਲੈ ਉਸਦੀ। ਬੇਇਜ਼ਤੀ ਕਰਵਾ ਦਿਤੀ ਸਭ ਦੀ।"

ਕਿਸੇ ਨੇ ਉਸਦੀਆਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੱਲਾਂ ਦਾ ਨਾ ਨੋਟਿਸ ਲਿਆ ਨਾ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ। ਜਿਵੇਂ ਕਿਸੇ ਨੇ ਕੁੱਝ ਸੁਣਿਆ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਜਿਵੇਂ ਟੈਲੀਵਿਜ਼ਨ ਉਪਰ ਮਾੜਾ ਰਿਕਾਰਡ ਵਜਦਾ ਸੁਣਕੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਇਉਂ ਵਰਤਾਓ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਕੁਝ ਸੁਣ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ।

ਮਲਕੀਤ ਸਿੰਘ ਨਾਮ ਦਾ ਇਕ ਰਿਸਰਚ ਸਕਾਲਰ ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦਾ, ਜੋ ਸੀ ਤਾਂ ਮੇਰੇ ਤੋਂ ਜੂਨੀਅਰ ਪਰ ਮਿੱਤਰ ਸੀ,ਮੇਰੇ ਪਾਸ ਹੋਸਟਲ ਤੋਂ ਭੱਜ ਕੇ ਅਰਬਨ ਐਸਟੇਟ ਆ ਗਿਆ। ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ, ਕਿਤੇ ਭੱਜ ਚੱਲੀਏ, ਪੁਲੀਸ ਅਤੇ ਫੌਜ ਉਨ੍ਹਾਂ ਬੰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਫੜਦੀ ਫਿਰਦੀ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਦੀ ਸੰਤਾਂ ਪਾਸ ਗਏ ਆਏ ਸਨ।" ਮੈਨੂੰ ਉਸ ਦੀ ਗੱਲ ਠੀਕ ਲੱਗੀ। ਅਸੀਂ ਦੋਵੇਂ ਪੈਦਲ ਘਰੋਂ ਨਿਕਲ ਗਏ। ਖੇਤਾਂ ਦੀਆਂ ਪਗਡੰਡੀਆਂ ਉੱਪਰ ਤੁਰੇ ਜਾ ਰਹੇ ਸਾਂ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਕਿ ਮਲਕੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਤੇਜ਼ ਚੱਲੋ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਸਾਹਿਬ।" ਮੈਂ ਕਿਹਾ, "ਤੇਜ਼ ਚੱਲ ਕੇ ਕਿਸ ਪਾਸ ਜਾਏਂਗਾ। ਕੌਣ ਉਡੀਕ ਰਿਹਾ ਹੈ ਤੈਨੂੰ ਅੱਗੇ? ਕਾਹਲ ਕਿਸ ਗੱਲ ਦੀ?" ਉਹ ਵੀ ਧੀਮੀ ਚਾਲ ਚੱਲਣ ਲੱਗਾ। ਮੈਂ ਕਿਹਾ, ਬਿਨਾਂ ਇਹ ਜਾਣਨ ਦੇ ਕਿ ਕਿਥੇ ਪੁੱਜਣਾ ਹੈ ਸਿਖ ਬਹੁਤ ਤੇਜ਼ ਚਲਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਹੱਸ ਪਿਆ। ਜਿੱਥੇ ਕਿਤੇ ਜਾਂਦੇ - ਘਰ ਵਿਚ ਹਫੜਾ ਦਫੜੀ ਮਚ ਜਾਂਦੀ। ਘੁਸਰ ਮੁਸਰ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਜਾਂਦੀ। ਜਿਵੇਂ ਕੋਈ ਪ੍ਰੇਮ ਆਤਮਾ ਆ ਵੜੀ ਹੋਵੇ ਤੇ ਉਸਨੂੰ ਟਾਲਣ ਦਾ ਕੋਈ ਮੰਤਰ ਨਾ ਲੱਭਦਾ ਹੋਵੇ। ਅਸੀਂ ਜਲਦੀ ਜਲਦੀ ਘਰ ਬਦਲਦੇ। ਕੁੱਝ ਲੋਕ ਖੇਤਾਂ ਵਿੱਚ ਬੈਠੇ ਇਸ ਸਭ ਬਾਰੇ ਗੱਲਾਂ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਇਕ ਨੇ ਕਿਹਾ "ਨਾਲੇ ਉਹ ਸਾਧ ਆਪ ਮਰ ਗਿਆ ਨਾਲੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਮਰਵਾ ਗਿਆ।" ਸੁਣ ਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਵਾਲੇ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਅੱਜ ਇਹੋ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਜੋ ਤੂੰ ਕਿਹਾ ਹੈ। ਕੱਲ ਨੂੰ ਸ਼ਾਇਦ ਲੋਕ ਇਹ ਕਹਿਣ ਕਿ ਇਕ ਸਾਧ ਸੀ ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ। ਬਸ ਉਹੋ ਬਚਿਆ ਤੇ ਉਸੇ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਬਚਾਇਆ।"

ਇਕ ਦਿਨ ਤਾਂ ਕਮਾਲ ਹੋ ਗਈ। ਇਕ ਦੋਸਤ ਦਾ ਘਰ ਖੇਤ ਵਿਚ ਸੀ। ਸੋਚਿਆ ਉਸ ਕੋਲ ਕੁਝ ਦਿਨ ਕੱਟੀਏ। ਉਹ ਘਰ ਮਿਲ ਗਿਆ। ਬਾਕੀ ਮੈਂਬਰ ਵੀ ਮੌਜੂਦ ਸਨ। ਕਿਸੇ ਨੇ ਸੱਤ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਦਾ ਜਵਾਬ ਵੀ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ। ਮੇਰਾ ਦੋਸਤ ਨਾ ਬੈਠਣ ਲਈ ਆਖੇ ਨਾ ਜਾਣ ਲਈ। ਸੁੰਨ ਹੋਇਆ ਖਲੋਤਾ ਰਿਹਾ। ਤਰੇਹ ਲੱਗੀ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਮੈਂ ਕਿਹਾ, "ਮਾਤਾ ਪਾਣੀ ਪਿਲਾਈਂ।" ਮਾਤਾ ਪਾਣੀ ਲੈਣ ਗਈ ਤਾਂ ਮੈਂ ਕੰਧ ਨਾਲ ਖਲੋਤੀ ਮੰਜੀ ਨਿੰਮ ਹੇਠ ਡਾਹ ਲਈ ਤੇ ਅਸੀਂ ਦੋਵੇਂ ਜਣੇ ਬੈਠ ਗਏ। ਪਾਣੀ ਪਿਲਾ ਦਿਤਾ ਮਾਤਾ ਨੇ। ਅਸੀਂ ਘਰੋਂ ਵੀ-ਸ਼ੇਪ ਬਾਥਰੂਮ ਚੱਪਲਾਂ ਪਾਕੇ ਨਿਕਲ ਆਏ ਹੋਏ ਸਾਂ। ਗਰਮੀ ਸੀ ਤੇ ਖੇਤਾਂ ਦੀ ਧੂੜ ਪੈ ਪੈ ਕੇ ਪੈਰਾਂ ਵਿਚ ਚਿੱਕੜ ਹੋਇਆ ਪਿਆ ਸੀ। ਕਚਿਆਣ ਆ ਰਹੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਕਿਹਾ - ਮਾਤਾ ਜੇ ਬਾਲਟੀ ਪਾਣੀ ਦੀ ਮਿਲ ਜਾਏ ਤਾਂ ਪੈਰ ਵੀ ਧੋ ਲਈਏ। ਮਾਤਾ ਫਟਾ ਫਟ ਅੱਧੀ ਕੁ ਬਾਲਟੀ ਪਾਣੀ ਦੀ ਲੈ ਆਈ ਤੇ ਜਿਵੇਂ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਪੈਰ ਮਾਈਆਂ ਧੋਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਤੁਰਤ ਸਾਡੇ ਪੈਰ ਖ਼ੁਦ ਧੋਕੇ ਚੱਪਲਾਂ ਆਪੇ ਸਾਡੇ ਪੈਰਾਂ ਵਿਚ ਫਸਾ ਕੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗੀ - ਦੌੜ ਜਾਓ ਪੁੱਤਰੋ ਹੁਣ। ਇਥੇ ਤਾਂ ਸਾਡੇ ਖਤਰਾ ਬੜਾ ਹੈ।"

ਇਸ ਮਾਈ ਨੂੰ ਇਉਂ ਲੱਗਾ ਕਿ ਆਨੀ ਬਹਾਨੀ ਅਸੀਂ ਉਸ ਘਰ ਵਿਚ ਵਧੀਕ ਸਮਾਂ ਬਿਤਾ ਰਹੇ ਹਾਂ ਜੋ ਮੇਜ਼ਬਾਨ ਨੂੰ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੈਂ ਅਤੇ ਮਲਕੀਤ ਸਿੰਘ ਖੇਤਾਂ ਵਿਚ ਦੂਰ ਜਾਕੇ ਖੂਬ ਹੱਸੇ। ਸ਼ਾਮ ਪੈਣ ਲੱਗੀ। ਇਕ ਟਿਊਬਵੈਲ ਚਲਦਾ ਦੇਖਿਆ। ਸੋਚਿਆ ਇਸ਼ਨਾਨ ਹੀ ਕਰ ਲਈਏ। ਉਥੇ ਪੁੱਜੇ। ਇਕ ਜੁਆਨ ਮੰਜੀ ਉਪਰ ਪਿਆ ਸੀ। ਸਾਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਉਠ ਬੈਠਾ ਤੇ ਬੈਠਣ ਲਈ ਕਿਹਾ। ਪੁੱਛਣ ਲੱਗਾ, ਬੁਰੇ ਦਿਨ ਹਨ। ਤੁਸੀਂ ਕਿਧਰ ਜਾ ਰਹੇ ਹੋ ਇਸ ਵੇਲੇ? ਤੁਰਨ ਫਿਰਨ ਵਿਚ ਤਾਂ ਖਤਰਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਕਿਹਾ ਅਹੁ ਉਸ ਘਰ ਵਿਚ ਮੇਰਾ ਦੋਸਤ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਗਿੱਲ। ਉਸ ਪਾਸ ਗਏ ਸਾਂ। ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਕੰਮ ਸੀ ਕੋਈ। ਪਰ ਉਹ ਘਰ ਨਹੀਂ ਮਿਲਿਆ ਇਸ ਕਰਕੇ ਪਰਤ ਆਏ। ਉਹ ਮੁੰਡਾ ਹੱਸ ਪਿਆ। ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ, "ਹੁਣੇ ਤਾਂ ਇਥੋਂ ਥੋੜੀ ਦੇਰ ਪਹਿਲਾਂ ਗਿੱਲ ਮੇਰੀ ਬੰਬੀ ਤੋਂ ਉਠ ਕੇ ਘਰ ਗਿਆ ਹੈ। ਝੂਠ ਕਿਉਂ ਬੋਲਦੇ ਹੋ?" ਅਸੀਂ ਚੁੱਪ ਕਰ ਗਏ। ਉਸਨੂੰ ਸਹੀ ਗੱਲ ਦੱਸ ਦਿੱਤੀ। ਉਹ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ, "ਇਥੇ ਮੇਰੇ ਖੇਤ ਵਿਚ ਕੋਈ ਖਤਰਾ ਨਹੀਂ। ਮੋਟਰ ਵਾਲੇ ਕੋਠੇ ਵਿਚ ਆਰਾਮ ਨਾਲ ਰਹੋ।" ਉਹ ਗਾਂ ਦੀ ਧਾਰ ਚੋ ਲਿਆਇਆ। ਇੰਨੇ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਨਹਾ ਲਏ ਤੇ ਫਿਰ ਦੁੱਧ ਪੀਤਾ। ਫਿਰ ਉਹ ਪਿੰਡੋਂ ਹਨੇਰੇ ਪਏ ਰੋਟੀ ਲੈ ਆਇਆ ਤੇ ਅਸੀਂ ਇਵੇਂ ਹੀ ਕਈ ਦਿਨ ਉਥੇ ਟਿਕਾਣਾ ਕੀਤਾ। ਮੇਰਾ ਸਾਥੀ ਹੌਲੀ ਦੇ ਕੇ ਮੇਰੇ ਕੰਨ ਵਿਚ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ, "ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਮੁੰਡਾ ਸਾਡੀ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਲੱਗ ਗਿਆ ਹੈ ਜੇਹਲ ਇਹ ਵੀ ਜਾਏਗਾ ਲਾਜ਼ਮੀ।" ਅਸੀਂ ਹੱਸ ਪਏ। ਮੈਂ ਕਿਹਾ, "ਤੂੰ ਦੱਸੇਂਗਾ ਪੁਲਸ ਨੂੰ ਕਿ

ਇਸ ਪਾਸ ਰਹੇ ਸਾਂ?" ਮਲਕੀਤ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਮੈਂ ਜਾਂ ਤੁਸੀਂ ਨਹੀਂ ਦਸਾਂਗੇ। ਸਿਖਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਨ ਦਾ ਆਖਰ ਇਹੀ ਨਤੀਜਾ ਹੋਇਆ ਕਰਦਾ ਹੈ ਇਸ ਦੇਸ ਵਿਚ।"

ਦੋ ਕੁ ਹਫ਼ਤਿਆਂ ਦੀ ਇਧਰ ਉਧਰ ਝੱਖ ਮਾਰਕੇ ਮੈਂ ਥੱਕ ਗਿਆ। ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ, ਦੇਖੀ ਜਾਏਗੀ ਜੋ ਹੋਏਗੀ। ਆਪਾਂ ਕਿਹੜਾ ਖੂਨ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਹਨ ਜੋ ਲੁਕੇ ਫਿਰਦੇ ਹਾਂ? ਫੜਨਗੇ ਤਾਂ ਫੜ ਲੈਣ। ਮੇਰਾ ਸਾਥੀ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ, "ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਜਾਣਾ ਘਰ ਘੁਰ। ਕੋਈ ਘਰ ਹੈ ਈ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਜਾਈਏ ਕਿਥੇ। ਤੂਸੀ ਜਾਣਾ ਹੈ ਜਾਓ।" ਉਸ ਨੇ ਜੱਫੀ ਪਾਈ। ਵੱਖ ਦਿਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਤੁਰ ਗਿਆ। ਫਿਰ ਨਹੀਂ ਮਿਲਿਆ ਕਦੀ ਮੁੜਕੇ। ਮੈਂ ਘਰ ਆ ਗਿਆ। ਪਤਨੀ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਪੁਲਸ ਵਾਲੇ ਕਈ ਵਾਰ ਪੁਛ ਗਏ ਹਨ। ਇਕ ਦਿਨ ਸੁਖਦਿਆਲ ਆਇਆ ਸੀ। ਕਹਿੰਦਾ ਸੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਗੱਲ ਕਰਨੀ ਹੈ ਕੋਈ। ਮੈਂ ਪ੍ਰੋ. ਸੁਖਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਮੈਨੂੰ ਫੌਜੀ ਘਰੋਂ ਫੜ ਕੇ ਲੈ ਗਏ ਸਨ। ਤਿੰਨ ਚਾਰ ਘੰਟੇ ਪੁੱਛ ਗਿੱਛ ਕਰਕੇ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ। ਤੂੰ ਵੀ ਦੌੜ ਨਾ ਕਿਧਰੇ। ਮੈਂ ਤੇਰੀ ਗੱਲ ਵੀ ਕਰਕੇ ਆਇਆ ਹਾਂ। ਉਹ ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ ਪ੍ਰੋ. ਪੰਨੂ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਤਾਂ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਆਖਦੇ। ਜੋ ਪੁੱਛਣਗੇ ਦੱਸ ਦੇਈਂ। ਆਪਣੇ ਕੋਲ ਕਿਹੜਾ ਕੋਈ ਭੇਦ ਹਨ?" ਉਸਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਗੁ. ਦੁਖਨਿਵਾਰਨ ਲਾਗੇ ਸਕੂਲ ਹੈ। ਉਸ ਵਿਚ ਬ੍ਰਿਗੇਡੀਅਰ ਚੌਧਰੀ ਦਾ ਕੈਂਪ ਹੈ। ਚੌਧਰੀ ਪਟਿਆਲੇ ਜ਼ਿਲੇ ਦਾ ਕਮਾਂਡਰ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਮਿਲ ਆ। ਆਖੀਂ ਮੈਨੂੰ ਸੁਖਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਨੇ ਭੇਜਿਆ ਹੈ।"

ਬਹੁਤ ਸਖ਼ਤ ਪਹਿਰਿਆਂ ਅੰਦਰ ਉਸਦਾ ਦਫ਼ਤਰ ਸੀ। ਮੈਂ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਪੁੱਛ ਗਿੱਛ/ਤਲਾਸ਼ੀਆਂ ਆਦਿਕ ਤੋਂ ਬਾਦ ਅੰਦਰ ਲੈ ਗਏ ਤੇ ਕਿਹਾ ਹੱਥ ਪਿੱਛੇ ਰੱਖਣੇ ਹਨ ਜਿੰਨਾ ਸਮਾਂ ਗੱਲ ਕਰੋ। ਚੌਧਰੀ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਸੰਖੇਪ ਜੀਵਨ ਬਿਊਰਾ ਨੋਟ ਕੀਤਾ ਤੇ ਕਿਹਾ। "ਜਾਓ। ਘਰ ਹੀ ਰਹਿਣਾ। ਜੇ ਫੇਰ ਲੋੜ ਪਈ ਹੋਰ ਪੁੱਛ ਗਿੱਛ ਕਰ ਲਵਾਂਗੇ। ਟਲਿਓ ਨਾਂ।" ਮੈਂ ਘਰ ਆ ਗਿਆ ਤੇ ਬੇਚੈਨੀ ਘਟੀ। ਆਰਾਮ ਨਾਲ ਸੌਂ ਗਏ। ਅੱਧੀ ਰਾਤ ਜ਼ੋਰ ਜ਼ੋਰ ਦੀ ਬੂਹਾ ਖੜਕਿਆ। ਕਾਲ ਬੈੱਲ ਵੀ ਵਜੀ ਜਾਵੇ ਤੇ ਬੂਹੇ ਦੀ ਠੱਕ ਠੱਕ ਵੀ। ਮੈਂ ਤੇ ਮੇਰੀ ਪਤਨੀ ਉਠੇ। ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਸਰਚ ਲਾਈਟਾਂ ਨੇ ਅੱਖਾਂ ਚੁੰਧਿਆ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਚਾਰ ਟੈਂਕ ਘਰ ਦੇ ਚੁਫੇਰੇ ਲੋਡਡ ਤੈਨਾਤ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਲੋਹਟੋਪ ਪਾਈ ਫੌਜੀ ਕਾਰਬਾਈਨਾ/ਸਟੇਨਗੰਨਾਂ ਬੀੜੀ ਗਵਾਂਢੀਆਂ ਦੀਆਂ ਛੱਤਾਂ ਤੇ ਲੇਟੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਮੈਂ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਖੋਹਲਿਆ। ਚਾਰ ਜਵਾਨ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਅਗੇ ਵਧੇ ਤੇ ਮੇਰੀਆਂ ਦੋਵੇਂ ਬਾਹਵਾਂ ਕਸ ਕੇ ਪਿਛੇ ਬੰਨ੍ਹ ਦਿੱਤੀਆਂ ਤੇ ਅਣਦੱਸੀ ਥਾਂ ਲੈ ਗਏ। ਉਥੇ ਕੀ ਜ਼ੁਲਮ ਕਿਵੇਂ ਕਿਵੇਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ, ਉਸਦਾ ਵੇਰਵਾ ਤੇ ਵਿਸਥਾਰ ਇਥੇ ਲੋੜੀਂਦਾ ਨਹੀਂ। ਉਸ ਬਾਰੇ ਵੱਖਰੀ ਤਫਸੀਲ ਦਿਆਂਗਾ। ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਥਾਂ। ਫੌਜੀਆਂ ਨੂੰ ਸਾਡੇ ਵਿਚੋਂ ਕੋਈ ਅਪਰਾਧ ਨਹੀਂ ਲਭਦਾ ਸੀ ਪਰ ਉਹ ਦੋ ਕਾਰਨਾਂ ਕਰਕੇ ਅਣਮਨੁੱਖੀ ਤਸ਼ੱਦਦ ਕਰਦੇ ਰਹੇ, ਪਹਿਲਾ ਇਹ ਕਿ ਫੜੇ ਗਏ ਆਤੰਕਵਾਦੀ ਹੰਢੇ ਹੋਏ ਮੁਜਰਿਮ ਹਨ ਜੋ ਏਨੀ ਸਖਤੀ ਝੱਲ ਰਹੇ ਹਨ ਪਰ ਦੱਸਦੇ ਕੁੱਝ ਨਹੀਂ। ਦੂਜਾ ਕਾਰਨ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਉਪਰ ਹੋਏ ਹਮਲੇ ਵਿਚ ਫੌਜ ਦਾ ਭਾਰੀ ਨੁਕਸਾਨ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਸੈਂਕੜਿਆਂ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਹਜਾਰਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਜੁਆਨ ਮਾਰੇ ਗਏ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਬਦਲਾ ਸਾਡੇ ਤੋਂ ਲਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਦੋ ਮਹੀਨਿਆਂ ਦੀ ਇੰਟੈਰੋਗੇਸ਼ਨ ਤੋਂ ਬਾਦ ਸਾਨੂੰ 40 ਕੁ ਬੰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਅਧਮਰੇ ਜਿਹੇ ਕਰਕੇ ਸੁਰੱਖਿਆ ਜੇਲ੍ਹ ਨਾਭਾ ਵਿਚ ਸੁੱਟ ਆਏ।

ਕਿਹੜੀ ਗੰਦੀ ਗਾਲ ਅਜਿਹੀ ਹੋਵੇਗੀ ਜਿਹੜੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਨੂੰ ਨਾ ਦਿੱਤੀ ਹੋਵੇ। ਦੁਖ ਵਿਚ ਜ਼ਖਮੀ ਹੋਣ ਦੀ ਸੂਰਤ ਵਿਚ ਕੋਈ ਬੰਦੀ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਆਖ ਦਿੰਦਾ ਤਾਂ ਬੰਦੂਕਾਂ ਦੇ ਬੱਟ ਹੱਡੀਆਂ ਤੋੜ ਦਿੰਦੇ। ਚਾਰ ਪੰਜ ਮਹੀਨਿਆਂ ਬਾਦ ਸੈਂਟਰਲ ਜੇਲ੍ਹ ਪਟਿਆਲੇ ਬਦਲ ਦਿੱਤਾ ਜਿਥੇ ਬਹੁਤ ਸਿਖ ਜੁਆਨ ਅਤੇ ਜਥੇਦਾਰ ਨਜ਼ਰਬੰਦ ਸਨ। ਬੜੀ ਤੇਜ਼ ਅਫਵਾਹ ਚੱਲ ਰਹੀ ਸੀ ਕਿ ਸੰਤ ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਫਰਾਰ ਹੋ ਗਏ ਹਨ। ਚੜ੍ਹਦੀ ਕਲਾ ਵਿਚ ਹਨ। ਇਸ ਖਬਰ ਨੂੰ ਉਡਾਉਣ ਵਿਚ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਪੱਕਾ ਹੱਥ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਇੰਟੈਰੋਗੇਸ਼ਨ ਕਰਦੇ ਫੌਜੀ ਜੁਆਨ ਅਤੇ ਜੇਲ੍ਹ ਦੇ ਮੁਲਾਜ਼ਮ ਅਕਸਰ ਆਖਦੇ ਕਿ ਸੰਤ ਬਚ ਕੇ ਨਿਕਲ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਉਂ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਲਾਭ ਕੀ ਸੀ ਪਤਾ ਨਹੀਂ। ਫਰੀਦਕੋਟ ਦੇ ਸੀਨੀਅਰ ਐਡਵੋਕੇਟ ਤੇ ਬੜੇ ਤੀਖਣ ਬੁੱਧ ਬਜ਼ੁਰਗ ਇੰਦਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸੇਖੋਂ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਮੈਨੂੰ ਅਪਰੇਸ਼ਨ ਬਲੂਸਟਾਰ ਤੋਂ ਮਹੀਨਾ ਕੁ ਬਾਦ ਫੜਿਆ ਸੀ। ਮੈਂ ਇਹ ਅਫਵਾਹ ਸੁਣਦਾ ਤਾਂ ਹਰ ਉਸ ਬੰਦੇ ਪਾਸ ਪੁਜਦਾ ਜਿਹੜਾ ਦਸਦਾ ਕਿ ਸੰਤ ਠੀਕ ਠਾਕ ਹਨ। ਉਹ ਅਗੋਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਦਾ ਨਾਮ ਲੈਂਦਾ ਤੇ ਅਗਲਾ ਅਗੋਂ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਦਾ। ਇਕ ਵੀ ਬੰਦਾ ਨਹੀਂ ਮਿਲਿਆ ਜਿਹੜਾ, ਕੁੱਝ ਸਹੀ ਜਾਣਦਾ ਹੋਵੇ। ਆਖਰ ਮੈਂ ਸੰਤਾਂ ਦੇ ਭਰਾ ਕੈਪਟਨ ਹਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ, "ਤੁਸੀਂ ਸ਼ਨਾਖਤ ਕਰਕੇ ਆਏ ਸੀ ਸੰਤਾਂ ਦੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਚਿਹਰਾ ਦੇਖਿਆ ਸੀ?" ਕੈਪਟਨ ਨੇ ਕਿਹਾ, " ਉਹ ਮੇਰਾ ਭਰਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਤਾਂ ਪਿਠ ਪਿਛੋਂ ਦੇਖਕੇ ਵੀ ਦੱਸ ਦਿੰਦਾ ਕਿ ਇਹ ਲਾਸ਼ ਮੇਰੇ ਭਰਾ ਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਮੈਂ ਤਾਂ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਚਿਹਰਾ ਅਤੇ ਬਾਕੀ ਅੰਗ ਦੇਖਕੇ ਆਇਆ ਹਾਂ।" ਥੋੜੇ ਸਮੇਂ ਬਾਦ ਕੈਪਟਨ ਸਾਹਿਬ ਵੀ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਕਹਿਣ ਲੱਗ ਪਏ - ਸੰਤ ਚੜ੍ਹਦੀ ਕਲਾ ਵਿਚ ਹਨ। ਪਿਤਾ ਜ. ਜੋਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ, ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਸਾਰੇ ਮੈਂਬਰ ਅਤੇ ਦਮਦਮੀ ਟਕਸਾਲ ਲਗਾਤਾਰ ਇਹੋ ਰਾਗ ਅਲਾਪਦੇ ਰਹੇ ਤੇ ਹੁਣ ਤੱਕ ਇਹੋ ਕੁਝ ਕਿਹਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਹ ਅਜਿਹਾ ਕਿਉਂ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ ਪਤਾ ਨਹੀਂ।

ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਅਖਬਾਰਾਂ ਆਉਣੀਆਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈਆਂ। ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਜੈ ਜੈ ਕਾਰ ਹੋ ਰਹੀ ਸੀ। ਜੈ ਜੈ ਕਾਰ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਵਿਚ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਅਤੇ ਬੀ.ਜੇ.ਪੀ. ਦੇ ਆਗੂ ਵੀ ਕਿਸੇ ਤੋਂ ਪਿਛੇ ਨਹੀਂ ਸਨ। "ਯਹ ਕਾਮ ਤੋ (ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਉੱਪਰ ਹਮਲਾ) ਬਹੁਤ ਪਹਿਲੇ ਕਰ ਲੇਨਾ ਚਾਹੀਏ ਥਾ।" ਵਧਾਈ ਦੇ ਸੰਦੇਸ਼। ਵਿਜਈ ਤਾਰਾਂ ਅਤੇ ਲੇਖ। ਉਸਨੂੰ ਦੁਰਗਾ ਮਾਤਾ ਕਿਹਾ ਗਿਆ।

ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਸ੍ਰ. ਬੂਟਾ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਬਾਬਾ ਸੰਤਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਨਿਗਰਾਨੀ ਹੇਠ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਅਤੇ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਉਸਾਰੀ/ਮੁਰੰਮਤ ਕਰਵਾਈ। ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਮਨਜ਼ੂਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਰਕਾਰੀ ਤਖ਼ਤ ਢਹਿ ਢੇਰੀ ਕਰਕੇ ਨਵੇਂ ਸਿਰੇ ਤੋਂ ਬਣਾਉਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਬਾਹਰ ਦੁਕਾਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸੰਤ ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਅਮਰੀਕ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਜਰਨੈਲ ਸ਼ੁਬੇਗ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਤਸਵੀਰਾਂ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਵਿਕ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਇਕ ਪੇਂਡੂ ਯਾਤਰੂ ਦੂਜੇ ਨਾਲਦੇ ਨੂੰ ਪੁੱਛਣ ਲੱਗਾ, "ਇਥੇ ਸੰਤ ਲੌਂਗੋਵਾਲ, ਟੌਹੜਾ ਸਾਹਿਬ, ਬਾਦਲ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਵੀ ਤਸਵੀਰਾਂ ਪਈਆਂ ਹਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਖਰੀਦਦਾ?" ਉੱਤਰ ਮਿਲਿਆ, "ਜਿਹੜੇ ਖ਼ੁਦ ਵਿਕ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਫੋਟੋ ਨਹੀਂ ਵਿਕਦੀ।" ਤਬਾਹੀ ਦੇਖ ਕੇ ਇਕ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਸਮਝੋ ਅੰਤ ਹੋ ਗਿਆ।" ਦੂਜੇ ਨੇ ਸੁਣਕੇ ਕਿਹਾ, "ਅੰਤ ਬੇਅੰਤ ਹੈ।"

ਸ਼ਹੀਦ ਸ਼ੁਬੇਗ ਸਿੰਘ ਜਰਨੈਲ ਦੀ 90 ਸਾਲ ਦੀ ਬਿਰਧ ਮਾਂ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਸੇਵਾ ਕਰਨ ਆਈ। ਮਲਬੇ ਦੀ ਇਕ ਬੁੱਕ ਤਸਲੇ ਵਿਚ ਪਾਉਂਦੀ ਅਤੇ ਤੁਰ ਪੈਂਦੀ। ਕਿਸੇ ਪੱਤਰਕਾਰ ਨੇ ਉਹ ਪਛਾਣ ਲਈ। ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ, "ਮਾਤਾ ਬੜਾ ਸੁਹਣਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ। ਕੱਖ ਨਹੀਂ ਛੱਡਿਆ ਜਾਲਮਾਂ ਨੇ।" ਮਾਤਾ ਨੇ ਕਿਹਾ "ਨਹੀਂ ਹੁਣ ਵੀ ਸੁਹਣਾ ਹੈ। ਇਹ ਉਵੇਂ ਹੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਮੱਸਾ ਰੰਘੜ ਇਥੇ ਬੈਠ ਕੇ ਪਾਪ ਕਰਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਉਦੋਂ ਵੀ ਸਾਨੂੰ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਸੁਹਣਾ ਲੱਗਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਜੁੱਗਾਂ ਤੋਂ ਸੁਹਣਾ ਹੈ। ਬੇਅਦਬੀ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਨਹੀਂ ਰਹੇ। ਇਹ ਰਹੇਗਾ ਸਦਾ।"

ਮੈਂ ਪੇਸ਼ੀ ਉਤੇ ਜਾਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੋਣ ਲੱਗਾ ਕਿਉਂਕਿ ਡਿਉਢੀ ਵਿਚੋਂ ਸੁਨੇਹਾ ਆਇਆ ਕਿ ਪੁਲੀਸ ਪੁੱਜ ਗਈ ਹੈ। ਇਕ ਸਿੱਖ ਮੇਰੇ ਪਾਸ ਇਕ ਕਾਗਜ਼ ਲੈ ਕੇ ਆਇਆ। ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ - "ਤੁਹਾਨੂੰ ਅਦਾਲਤ ਵਿਚ ਮੇਰੀ ਪਤਨੀ ਆ ਕੇ ਮਿਲੇਗੀ। ਉਸਨੂੰ ਇਹ ਦੇ ਦੇਣਾ ਖ਼ਤ। ਆਪੇ ਪਛਾਣ ਲਏਗੀ ਤੁਹਾਨੂੰ ਉਹ ਤੇ ਖਤ ਮੰਗੇਗੀ।"

ਕਿਸੇ ਦਾ ਖ਼ਤ ਪਫੜਨਾ ਹੈ ਤਾਂ ਗੁਨਾਹ ਪਰ ਕਿਤੇ ਕੋਈ ਮੁਸੀਬਤ ਖੜ੍ਹੀ ਨਾ ਕਰ ਦੇਵੇ ... ਕੀ ਪਤਾ ਕੀ ਲਿਖਿਆ ਹੋਵੇ ... ਪੁਲਿਸ ਪੂਰੀ ਤਲਾਸ਼ੀ ਲੈ ਕੇ ਹਥਕੜੀ ਜੜ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਦੇਖ ਲੈਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕੀ ਲਿਖਿਆ ਹੈ।" ਮੈ ਤਹਿ ਕੀਤਾ ਕਾਗਜ਼ ਖੋਹਲਿਆ। ਲਿਖਿਆ ਸੀ, "ਗੁਰਜੀਤ ਕੁਰੇ ਮੈਂ ਠੀਕ ਹਾਂ। ਦੁਖ ਨਿਵਾਰਨ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਲੰਗਰ ਵਿਚ ਇਕ ਸੇਵਾਦਾਰ ਹੈ ਕਰਨੈਲ ਸਿੰਘ। ਉਸ ਪਾਸ ਇਹ ਚਿੱਠੀ ਲੈ ਕੇ ਚਲੀ ਜਾਈਂ। ਉਹ ਮੇਰਾ ਚੰਗਾ ਵਾਕਫ ਹੈ। ਹਰ ਰੋਜ ਉਥੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦ ਛੱਕਣ ਜਾਇਆ ਕਰੀਂ। ਨਾਲੇ ਤਾਂ ਉਹ ਤੈਨੂੰ ਰੋਜ਼ ਰੋਟੀ ਖੁਆ ਦਿਆ ਕਰੇਗਾ। ਨਾਲੇ ਬੱਚਿਆਂ ਵਾਸਤੇ ਘਰ ਲਿਜਾਣ ਵਾਸਤੇ ਵੀ ਚੁਪ ਕਰਕੇ ਪੰਜ ਸੱਤ ਰੋਟੀਆਂ ਫੜਾ ਦਿਆ ਕਰੇਗਾ। ਚਿੱਠੀ ਜ਼ਰੂਰ ਦਿਖਾਈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਭਜਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਰੋਜ਼ ਰੋਜ਼ ਮੁਫ਼ਤ ਦਾ ਲੰਗਰ ਛਕਣ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ। ਗਮਦੂਰ ਸਿੰਘ।" ਪੇਸ਼ੀ ਤੋਂ ਵਾਪਸ ਆ ਕੇ ਇਸ ਬਾਰੇ ਪਤਾ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਜਾਣਿਆ ਕਿ ਇਹ ਗਰੀਬ ਦਿਹਾੜੀਦਾਰ ਪੰਜਵੇਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਦੇ ਸ਼ਹੀਦੀ ਪੂਰਬ ਤੇ ਮੱਥਾ ਟੇਕਣ ਆਇਆ ਫੌਜ਼ ਨੇ ਫੜ ਲਿਆ ਸੀ। ਘਰ ਰੋਟੀ ਤੱਕ ਨਹੀਂ ਸੀ ਖਾਣ ਲਈ।

ਮੈਂ ਦੇਖਦਾ ਕਿ ਇਕ ਪੋਤੂ ਸਿੱਖ ਖੱਦਰ ਦਾ ਕੁੜਤਾ ਪਜਾਮਾ ਪਹਿਨੀ ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ ਇਕੱਲਾ ਬੈਰਕ ਵਿੱਚ ਬੈਠਾ ਜਾਂ ਫਿਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ। ਜੇਲ੍ਹ ਵਾਲੇ ਛੋਲੇ ਦੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਬੋਝਾ ਛੋਲਿਆਂ ਦਾ ਭਰ ਲੈਂਦਾ। ਤੁਰਦਾ ਫਿਰਦਾ ਇਕ ਇਕ ਦੋ ਦੋ ਦਾਣਾ ਛੋਲਿਆਂ ਦਾ ਵੀ ਚੱਬੀ ਜਾਂਦਾ ਤੇ ਕੁੱਝ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਬੋਲਦਾ ਵੀ ਜਾਂਦਾ। ਮੈਂ ਸੋਚਦਾ ਇਹ ਪਾਠ ਕਰਦਾ ਫਿਰਦਾ ਹੈ। ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਕਰੀ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਦਾਣੇ ਵੀ ਚਬੀ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਚਲੋ ਠੀਕ ਹੈ। ਪਰ ਇਕ ਦਿਨ ਇਹ ਜਾਣਨ ਵਾਸੇਕਿ ਇਹ ਕਿਹੜਾ ਪਾਠ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਕਿਸ ਰੱਬ ਦਾ ਨਾਮ ਜਪਦਾ ਹੈ, ਮੈਂ ਨੰਗੇ ਪੈਰੀਂ ਭੋਰਾ ਵੀ ਖੜਾਕ ਕੀਤਿਆਂ ਬਿਨਾਂ, ਉਸਦੇ ਪਿਛੇ ਪਿਛੇ ਤੁਰਕੇ ਉਸਦਾ ਪਾਠ ਸੁਣਨ ਲੱਗਾ। ਉਹ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਕਹਿੰਦਾ ਫਿਰ ਰਿਹਾ ਸੀ, "ਮਰੇਗੀ। ਹਰ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਮਰੇਗੀ ਸਾਲੀ। ਨਹੀਂ ਬਚੇਗੀ। ਮਰੇਗੀ। ਮਰੇਗੀ ਹੀ ਮਰੇਗੀ।" ਬਸ ਇਹ ਸੀ ਉਸਦਾ ਸਿਮਰਨ। ਮੈਂ ਉਸ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਹੋ ਕੇ ਪੁੱਛਿਆ, "ਕੌਣ ਮਰੇਗੀ ਸਾਧੂ ਸਿਆਂ?" ਉਹ ਬੋਲਿਆ, "ਉਹੀ ਮਰੇਗੀ ਹੋਰ ਕੌਣ? ਉਹੀ ਮਰੇਗੀ ਜਿਸਨੇ ਬਾਬੇ ਦਾ ਘਰ ਢਾਹਿਆ ਹੈ। ਮਰੇਗੀ ਸਾਲੀ।" ਮੈਂ ਪੁੱਛਿਆ, "ਕੌਣ ਮਾਰੇਗਾ ਉਸਨੂੰ?" "ਮਹਾਰਾਜ। ਮਹਾਰਾਜ ਮਾਰੇਗਾ। ਤੂੰ ਦੇਖ ਲਈਂ ਚਾਹੇ। ਮਹਾਰਾਜ ਕੋਈ ਲੁਕ ਕੇ ਥੋੜਾ ਮਾਰਦਾ ਹੈ ਘਾਤ ਲਾਕੇ ਕਿਸੇ ਨੂੰ। ਸ਼ਰੇਆਮ ਮਾਰਦਾ ਹੈ ਉਹ ਪਾਪੀਆਂ ਨੂੰ।" ਮੇਰਾ ਹਾਸਾ ਨਿਕਲ ਗਿਆ। ਬੇਸ਼ਕ ਉਹ ਗੁੱਸੇ ਵਿਚ ਸੀ ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਹੱਸਦਿਆਂ ਦੇਖ ਕੇ ਚੁੱਪ ਰਿਹਾ। ਫਿਰ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ, "ਤੂੰ ਪੜ੍ਹਿਆ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਨਾ। ਜਿਹੜੇ ਪੜ੍ਹੇ ਲਿਖੇ ਬਾਈ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਹਾਰਾਜ ਦਾ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਲਗਦਾ ਹੁੰਦਾ। ਮੈਂ ਵੀ ਇਥੇ ਹਾਂ। ਤੂੰ ਵੀ ਇਥੇ ਹੈਂ। ਤੂੰ ਦੇਖ ਲਈਂ। ਦੁਨੀਆਂ ਦੀ ਕੋਈ ਫੌਜ ਉਹਨੂੰ ਬਚਾ ਨਹੀਂ ਸਕਦੀ ਬਾਈ ਜੀ।" ਮੈਂ ਉਸ ਕੋਲੋਂ ਚੱਲ ਕੇ ਵਾਪਸ ਆਪਣੇ ਟਿਕਾਣੇ ਤੇ ਆ ਕੇ ਸੋਚਣ ਲੱਗਾ - ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਦਿਮਾਗ ਪੂਰਾ ਖ਼ਰਾਬ ਹੋ ਗਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਹ ਸੋਚਦੇ ਹਨ ਸਰਾਪ ਦੇਈ ਚੱਲੋ। ਜਿਵੇਂ ਸਰਾਪ ਨਾ ਹੋਏ ਐਟਮ ਬੰਬ ਹੋ ਗਏ। ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਢਹਿਣਾ ਸੀ ਢਹਿ ਗਿਆ। ਹੁਣ ਸਬਰ ਕਰੋ।

ਮਿਲਟਰੀ ਟਾਰਚਰ ਵਿਚ ਇਕ ਮੁੰਡੇ ਦੇ ਏਨੀਆਂ ਸੱਟਾਂ ਮਾਰੀਆਂ ਗਈਆਂ ਕਿ ਉਹ ਸਾਡੇ ਪਾਸ ਆ ਕੇ ਰੋ ਪਿਆ। ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ, "ਜਦੋਂ ਇਥੋਂ ਨਰਕ ਵਿਚੋਂ (ਫੌਜੀ ਇੰਟੈਰੋਗੇਸ਼ਨ) ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਗਏ ਤਾਂ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਜਾ ਕੇ ਗੁਰੂ ਮਹਾਰਾਜ ਨੂੰ ਪੁੱਛਾਂਗੇ ਕਿ ਦੱਸ ਸਾਡਾ ਕੀ ਕਸੂਰ ਸੀ।" ਦੂਜੇ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਇਹੋ ਜਿਹੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਨਾ ਕਰ, ਨਾ ਸੋਚ। ਪੰਜਵੇਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹ, ਨੌਵੇਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਤੇ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦੇ ਕਸੂਰਵਾਰ ਸਨ? ਮਹਾਰਾਜ ਦਾ ਸ਼ੁਕਰਾਨਾ ਕਰੀਦਾ ਹੈ ਮੂਰਖ। ਸ਼ਿਕਾਇਤਾਂ ਨਹੀਂ ਕਰੀਦੀਆਂ।"

ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਬੈਠੇ ਪੜ੍ਹਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਜਾਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੇ। ਸਿੱਖ ਜੁਆਨ ਦਿਨੇ ਤਾਸ਼ ਖੇਡਦੇ, ਸਵੇਰ ਸ਼ਾਮ ਵਾਲੀਬਾਲ। ਇਉਂ ਦਿਨ ਲੰਘੀ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਦੋ ਭਰਾ ਬੜੇ ਤੇਜ਼ ਤਰਾਰ ਸਨ ਨਜ਼ਰਬੰਦ। ਜੇਲ੍ਹ ਦੇ ਅੰਦਰ ਬੰਦ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਉਹਨਾਂ ਪਾਸੋਂ ਦੁਨੀਆ ਭਰ ਦੀ ਤਾਜ਼ਾ ਤਰੀਨ ਖ਼ਬਰ ਸੁਣ ਲਵੋ। ਨਜ਼ਰਬੰਦਾਂ ਦਾ ਇਕ ਇਕੱਠ ਕਰਕੇ ਅਸੀਂ ਦੋਹਾਂ ਨੂੰ ਸਤੀਸ਼ ਜੈਕਬ ਅਤੇ ਮਾਰਕ ਟੱਲੀ ਦੇ ਖਿਤਾਬ ਦੇ ਦਿੱਤੇ। ਜੈਕਬ ਅਤੇ ਟੱਲੀ ਬੀ.ਬੀ.ਸੀ ਲੰਡਨ ਦੇ ਬਹੁਤ ਕੁਸ਼ਲ ਰਿਪੋਰਟਰ ਸਨ। ਅਸੀਂ ਕੁੱਝ ਬੰਦੇ (ਸ. ਰਣਧੀਰ ਸਿੰਘ ਚੀਮਾ, ਇੰਦਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸੇਖੋਂ, ਪ੍ਰੇਮ ਸਿੰਘ ਚੰਦੂਮਾਜਰਾ ਤੇ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਡੂਮਛੇੜੀ ਆਦਿ) ਬੈਠੇ ਗੱਲਾਂ ਕਰ ਰਹੇ ਸਾਂ ਕਿ ਮਾਰਕ ਟੱਲੀ ਦੌੜਦਾ ਹੋਇਆ ਆਇਆ ਤੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ, "ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦਾ ਕਤਲ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ।" ਅਸੀਂ ਪੁੱਛਿਆ-ਕਿਵੇਂ ਤੇ ਕਿਸਨੇ ਕੀਤਾ? ਉਸ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਹਾਲੀ ਇਹੋ ਪਤਾ ਹੈ। ਜਲਦੀ ਬਾਕੀ ਦੀ ਖਬਰ ਆ ਰਹੀ ਹੈ।" ਪ੍ਰੋ. ਚੰਦੂਮਾਜਰਾ ਬੋਲੇ, "ਤਮਿਲਾਂ ਦਾ ਐਕਸ਼ਨ ਹੋਏਗਾ ਜੇ ਖਬਰ ਸੱਚੀ ਹੈ ਤਾਂ।" ਕਿਸੇ ਮੁੰਡੇ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਸਿੱਖਾਂ ਤੋਂ ਬਗੈਰ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਇਹ ਕੰਮ।" ਚੰਦੂਮਾਜਰਾ ਹੱਸ ਪਏ ਤੇ ਕਿਹਾ, "ਲਈ ਜਾਓ ਸੁਫਨੇ ਪੁਰਾਣੀ ਸੂਰਮਗਤੀ ਦੇ। ਉਏ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ ਦਮ ਹੁਣ।" ਉਹ ਮੁੰਡਾ ਇਨੇ ਵਿਚ ਹੀ ਕਰੋਧਵਾਨ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਬੁਜ਼ਦਿਲ ਕਿਉਂ ਸਮਝਦੇ ਹਨ। ਇਉਂ ਬੈਠਿਆਂ ਦਸ ਕੁ ਮਿੰਟ ਹੋਏ ਸਨ ਕਿ ਸਤੀਸ਼ ਜੈਕਬ ਦੌੜਦਾ ਹੋਇਆ ਆਇਆ ਤੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ - "ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਮਾਰ ਦਿੱਤੀ।"

ਕਈਆਂ ਕੋਲ ਰੇਡੀਓ ਟ੍ਰਾਂਜਿਸਟਰ ਸਨ। ਸਭ ਨੇ ਕੰਨਾਂ ਨਾਲ ਲਾ ਰੱਖੇ ਸਨ। ਜੇ ਇਕ ਨੇ ਆਲ ਇੰਡੀਆ ਰੇਡੀਓ ਲਾਇਆ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਦੂਜੇ ਨੇ ਲਾਹੌਰ ਲਾ ਲਿਆ ਹੈ ਤੇ ਤੀਜੇ ਨੇ ਬੀ.ਬੀ.ਸੀ ਤੇ ਚੌਥੇ ਨੇ ਕੋਈ ਹੋਰ। ਦੋਵਾਂ ਭਰਾਵਾਂ ਨੇ ਜਦੋਂ ਸਾਨੂੰ ਖ਼ਬਰ ਦਿੱਤੀ ਉਦੋਂ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਦੋ ਘੰਟੇ ਪਿਛੋਂ ਤੱਕ ਭਾਰਤੀ ਰੇਡੀਓ ਤੋਂ ਕੋਈ ਖ਼ਬਰ ਨਹੀਂ ਆਈ ਪਰ ਲਾਹੌਰ ਤੋਂ ਖ਼ਬਰ ਇੰਦਰਾਗਾਂਧੀ ਦੇ ਜ਼ਖਮੀ ਹੋਣ ਦੀ ਨਸ਼ਰ ਹੋ ਗਈ। ਫਿਰ ਭਾਰਤੀ ਰੇਡੀਓ ਨੇ ਵੀ ਜ਼ਖਮੀ ਹੋਣ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਨਸ਼ਰ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਬੀ.ਬੀ.ਸੀ ਨੇ ਮੌਤ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਬਾਕੀਆਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲੋਂ ਦਿਤੀ। ਲਾਹੌਰ ਤੋਂ ਨਿਰੰਤਰ ਬਰਾਡਕਾਸਟ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਹਮਲਾ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਕਿਹੜੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ, ਕਿਵੇਂ - ਇਸ ਬਾਰੇ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਲੱਗਦਾ ਸੀ। ਆਖਰ ਸਭ ਕੁੱਝ ਸਪਸ਼ਟ ਹੋ ਗਿਆ। ਬੇਅੰਤ ਸਿੰਘ ਠਾਣੇਦਾਰ ਅਤੇ ਸਤਵੰਤ ਸਿੰਘ ਕਾਂਸਟੇਬਲ, ਦੋਵੇਂ ਸੁਰੱਖਿਆ ਅਮਲੇ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨੇ ਇਹ ਕਤਲ ਕੀਤਾ। ਬੇਅੰਤ ਸਿੰਘ ਮੌਕੇ ਤੇ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ ਤੇ ਜ਼ਖਮੀ ਸਤਵੰਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਕਰ ਲਿਆ ਗਿਆ।

ਸਾਨੂੰ ਤਿੰਨ ਚਾਰ ਜਣਿਆਂ ਨੂੰ ਡਿਉਢੀ ਪੁੱਜਣ ਦਾ ਸੁਨੇਹਾ ਮਿਲਿਆ। ਚਲੇ ਗਏ। ਡਿਪਟੀ ਸੁਪਰਡੈਂਟ ਸ਼. ਇਕੱਤਰ ਸਿੰਘ ਸਿੱਧੂ ਸਨ ਪਟਿਆਲੇ ਜੇਲ੍ਹ ਦੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦਾ ਕਤਲ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਥੇ ਆਪਣੇ ਜਿਹੜੇ ਸੈਂਟਰਲ ਜੇਲ੍ਹ ਸੁਪਰਡੈਂਟ ਐਨ. ਐਸ. ਠਾਕਰ ਸਨ ਉਹ ਪਰਿਵਾਰ ਸਮੇਤ ਕਿਤੇ ਅਣਦੱਸੀ ਥਾਂ ਉਪਰ ਚਲੇ ਗਏ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਭਾਂਪਿਆ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਖਤਰਾ ਹੈ। ਮੈਨੂੰ ਉਹ ਚਾਰਜ ਦੇ ਗਏ ਹਨ। ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣ ਲਈ ਤੁਸੀਂ ਮੇਰੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰੋ। ਮੈਂ ਤੁਹਾਡਾ ਸਿੱਖ ਭਰਾ ਹਾਂ। ਜੇ ਆਖੋ ਤਾਂ ਦਿਖਾ

ਦਿੰਦਾ ਹਾਂ ਜੇਲ੍ਹ ਦੀਆਂ ਚਾਰ ਕੰਧਾਂ ਨਾਲ ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ ਚਾਲੀ ਟੈਂਕ ਬੀੜ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਫੌਜ ਨੂੰ ਇਹ ਖਦਸ਼ਾ ਹੈ ਕਿ ਮੁੰਡੇ ਅੱਜ ਦੀ ਰਾਤ ਜੇਲ੍ਹ ਤੋੜਨਗੇ। ਤੁਸੀਂ ਮੇਰੀ ਮਦਦ ਕਰੋ।" ਸੁੰਦਰ ਸਿੰਘ ਸਰਪੰਚ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ, "ਡਿਪਟੀ ਸਾਹਿਬ ਅਸੀਂ ਤੁਹਾਡਾ ਆਖਾ ਤਦ ਸਿਰੇ ਚੜ੍ਹਾ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਜੇ ਤੁਸੀਂ ਸਾਡਾ ਆਖਾ ਮੰਨੋ। ਮੁੰਡੇ ਜੋਸ਼ ਵਿਚ ਹਨ ਬਹੁਤ। ਤਾਂ ਵੀ ਉਹ ਜੇਲ੍ਹ ਨਹੀਂ ਤੋੜਨਗੇ। ਸਾਡੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਰਹੀ। ਪਰ ਜੋ ਉਹ ਖਾਣ ਪੀਣ ਲਈ ਬਾਹਰੋਂ ਮੰਗਵਾਉਣ ਤਾਂ ਹੁਣ ਡਿਊਢੀਦਾਰ ਨੂੰ ਕਹੋ, ਰੁਕਾਵਟ ਨਾ ਪਾਏ।" ਇਹ ਗੱਲ ਤੈਅ ਹੋ ਗਈ ਕਿ ਜੇਲ੍ਹ ਦੇ ਅੰਦਰ ਅੰਦਰ ਜਿਵੇਂ ਮਰਜੀ ਰਹੋ - ਜੋ ਮਰਜ਼ੀ ਖਾਓ ਪੀਓ ਪਰ ਬਾਹਰਲੀਆਂ ਕੰਧਾਂ ਦੇ ਲਾਗੇ ਕਿਸੇ ਨੇ ਨਹੀਂ ਜਾਣਾ। ਇਹ ਫੈਸਲਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਹ ਸਰਪੰਚ ਤਕੜਾ ਜ਼ਿਮੀਦਾਰ ਸੀ। ਇਸਨੇ ਬੰਦੀਆਂ ਪਾਸ ਜਾ ਕੇ ਐਲਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ, "ਸਾਥਿਓ ਜਿਸ ਕਿਸੇ ਨੇ ਜੋ ਪੀਣਾ ਖਾਣਾ ਹੈ, ਹੁਕਮ ਕਰੋ। ਅੱਜ ਦੀ ਰਾਤ ਸੇਵਾ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਜ਼ਿੰਮੇ ਲੁਆ ਲਈ ਹੈ।"

ਇਖ਼ਲਾਕੀ ਕੈਦੀਆਂ ਦੇ ਜੰਦਰੇ ਖੁਲਵਾ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਤਾਂ ਕਿ ਉਹ ਵੀ ਦਾਅਵਤ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਸਕਣ। ਮਠਿਆਈ, ਪਨੀਰ, ਚਿਕਨ, ਫਿਸ਼ ਤੇ ਵਿਸਕੀ ਕਿੰਨੀ ਅੰਦਰ ਆਈ ... ਸਾਨੂੰ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ। ਕੋਈ ਬੰਦਸ਼ ਨਹੀਂ ਕਿਸੇ ਤੇ। ਜਿਸਦਾ ਜੋ ਜੀ ਕਰੇ ਖਾਵੇ। ਸਤੀਸ਼ ਜੈਕਬ ਅਤੇ ਮਾਰਕ ਟੱਲੀ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਦੀਪਮਾਲਾ ਕਰਨੀ ਹੈ ਅੱਜ। ਦੀਵੇ ਕਿਥੋਂ ਆਉਣ, ਨਾ ਮੋਮਬੱਤੀਆਂ ਸਨ। ਉਹ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ -ਹੁਣੇ ਸਭ ਇੰਤਜ਼ਾਮ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਰਜਾਈ ਪਾੜ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਤੇ ਕੈਦੀਆਂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਬੱਤੀਆਂ ਵੱਟੋ। ਇਕ ਬੋਰੀ ਆਟੇ ਦੀ ਉਲਟਾ ਕੇ ਲਾਂਗਰੀਆਂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ, ਸਖਤ ਆਟਾ ਗੁੰਨ੍ਹੋ। ਦੀਵੇ ਬਣਾਉਣੇ ਹਨ। ਸਟੋਰ ਵਿਚੋਂ ਤੇਲ ਦੇ ਪੀਪੇ ਲਿਆਂਦੇ ਗਏ। ਕਿੰਨੇ ਹਜਾਰ ਦੀਵੇ ਜਗੇ। ਕੋਈ ਗਿਣਤੀ ਨਹੀਂ। ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਵਿਰੁੱਧ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਦਿਲਾਂ ਵਿਚ ਅੰਦਰੋ ਅੰਦਰੀ ਗੁੱਸੇ ਦਾ ਪੂਰਾ ਦਰਿਆ ਵਗਿਆ।

ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਇਕ ਕੈਦੀ ਮੇਰੇ ਪਾਸ ਆ ਕੇ ਪੁੱਛਣ ਲੱਗਾ, "ਜੀ ਹੋਰ ਕੀ ਹੋਣਾ ਹੈ ਹੁਣ? ਹੁਣ ਕਿਹੜਾ ਮੋਰਚਾ ਲੱਗੇਗਾ?" ਮੈਨੂੰ ਸਵਾਲ ਦੀ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਆਈ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਜਦੋਂ ਜੇਲ੍ਹ ਵਾਸਤੇ ਕੁਇੰਟਲਾਂ ਦੇ ਹਿਸਾਬ ਝਾੜੂ ਖਰੀਦੇ ਜਾਣ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਸਮਝਦੇ ਹਾਂ ਅਕਾਲੀਆਂ ਦਾ ਮੋਰਚਾ ਲੱਗਣਾ ਹੈ। ਬੜੇ ਝਾੜੂ ਲਿਆਂਦੇ ਹਨ।" ਮੈਨੂੰ ਕੋਈ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿਸੇ ਗੱਲ ਦਾ। ਸ਼ਾਮੀ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਜਦੋਂ ਸੈਂਕੜਿਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਜੇਲ੍ਹਾਂ ਅੰਦਰ ਨਜ਼ਰਬੰਦਾਂ ਦੀਆਂ ਟੋਲੀਆਂ ਦਾਖਲ ਹੋਣ ਲੱਗੀਆਂ। ਇਹ ਕੌਣ ਹਨ ਸਭ? ਪਤਾ ਕੀਤਾ ਕਿ ਕੱਲ੍ਹ ਸ਼ਾਮ ਜਿਹੜੇ ਬੰਦੇ ਮਠਿਆਈਆਂ ਖਰੀਦ ਕੇ ਲਿਜਾਂਦੇ ਜਾਂ ਵਿਸਕੀ ਖਰੀਦਦੇ - ਪੁਲੀਸ ਫੜ ਲੈਂਦੀ। ਕਈ ਥਾਂ ਮਠਿਆਈਆਂ ਖਰੀਦ ਕੇ ਲਿਜਾਣ ਜਾਂ ਵਿਸਕੀ ਪੀਣ ਪਿਲਾਉਣ ਕਾਰਨ ਹਿੰਦੂਆਂ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਮਾਹੌਲ ਵਿਸਫੋਟਕ ਹੋਣ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਬਣ ਗਈ ਸੀ। ਅੰਦਰ ਆਉਣ ਵਾਲਿਆਂ ਵਿਚ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੀ ਸੀ। ਥਾਪਰ ਇੰਜਨੀਅਰਿੰਗ ਕਾਲਜ ਅਤੇ ਗੌ. ਮੈਡੀਕਲ ਕਾਲਜ ਦੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਵਧੀਕ ਸਨ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਹਿੰਦੂ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਵੀ ਸਨ। ਇਕ 50 ਕੁ ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਦਾ ਸੀਨੀਅਰ ਡਾਕਟਰ ਸੀ। ਇਸ ਡਾਕਟਰ ਨੂੰ ਮੈਂ ਕਿਹਾ, "ਕੋਈ ਗੱਲ ਨਹੀਂ। ਲਾਭ ਹੋਇਆ। ਤੁਹਾਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗ ਜਾਵੇਗਾ ਜੇਲ੍ਹ ਦੇ ਅੰਦਰਲਾ ਜੀਵਨ ਕਿਹੋ ਜਿਹਾ ਹੈ। ਜਾਣਕਾਰੀ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਹੋਣਾ ਫਾਇਦੇਮੰਦ ਰਹੇਗਾ। ਉਹ ਬੋਲਿਆ, "ਮੈਨੂੰ ਜੇਲ੍ਹ ਜੀਵਨ ਦੀ ਬਥੇਰੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਹੈ। ਮੈਂ ਫਿਰੋਜ਼ਪੁਰ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਮੈਡੀਕਲ ਅਫ਼ਸਰ ਹਾਂ। ਪਾਪਣ ਦੇ ਮਰਨ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਸੁਣਕੇ ਦਾਰੂ ਕੁੱਝ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪੀ ਹੋ ਗਈ।ਬਸ ਇਹ ਫੜ ਲਿਆਏ। ਕੋਈ ਟੰਗ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਤੋੜੀ ਸੀ ਕਿਸੇ ਬੰਦੇ ਦੀ। ਆਪਣੀ ਜੇਬ ਵਿਚੋਂ ਖ਼ਰਚੇ ਸਨ ਪੈਸੇ।" ਉਹ ਮੁੰਡਾ ਜਿਸਨੇ ਸਾਨੂੰ ਬੰਬੀ ਉਪਰ ਰੱਖਿਆ ਸੀ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਫਿਰਦਾ ਦਿੱਸਿਆ। ਮੈਂ ਉਸ ਕੋਲ ਜਾ ਕੇ ਕਿਹਾ - "ਤੂੰ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਜਾਏਂਗਾ, ਅਸੀਂ ਇਹ ਭਵਿਖ ਬਾਣੀ ਕਰ ਦਿਤੀ ਸੀ। ਕਿਉਂ ਫੜਿਆ ਤੈਨੂੰ?" ਉਸਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਮੈਂ ਹਲਵਾਈ ਨੂੰ ਕਹਿ ਦਿਤਾ ਕਿ ਬਾਕੀ ਬਚਦੀ ਸਾਰੀ ਮਠਿਆਈ ਮੇਰੀ ਹੈ। ਹੋਰ ਨਾ ਦੇਈਂ ਕਿਸੇ ਨੂੰ। ਪੁਲਿਸ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਖਿੱਚ ਕੇ ਗੱਡੀ ਵਿਚ ਬਿਠਾ ਲਿਆ। (ਏਥੇ ਕੈਦ ੨੭ ਗਏ।"

ਸਾਡੇ ਪਾਸ ਕੋਈ ਪੱਕੇ ਤੱਥ ਤਾਂ ਹੁੰਦੇ ਨਹੀਂ ਸਨ, ਕਈ ਵਾਰ ਅੰਦਾਜ਼ਿਆਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਨਤੀਜੇ ਕੱਢਣ ਲੱਗ ਜਾਂਦੇ। ਇਕ ਦਿਨ ਅੱਠ ਦਸ ਜਣੇ ਇਕੋ ਬੈਰਕ ਵਿਚ ਬੈਠੇ ਸਾਂ। ਗੱਲਾਂ ਇਹ ਹੋਣ ਲੱਗਦੀਆਂ ਕਿ ਕੀ ਅਕਾਲੀਆਂ ਨੂੰ ਪਤਾ ਸੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਉੱਪਰ ਏਡਾ ਭਿਆਨਕ ਹਮਲਾ ਹੋਵੇਗਾ? ਇੰਦਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸੇਖੋਂ ਐਡਵੋਕੇਟ ਫਰੀਦਕੋਟ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਜਦੋਂ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਉੱਪਰ ਹਮਲੇ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਸੁਣੀ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਥੋੜੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਸੈਂਕੜੇ ਲੋਕ ਇਕੱਠੇ ਹੋ ਗਏ ਤੇ ਫੈਸਲਾ ਹੋਇਆ ਕਿ ਆਪਾਂ ਵੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਚਾਲੇ ਪਾ ਦੇਈਏ ਤੇ ਮਰੀਏ। ਅਜੇ ਇਹ ਖ਼ਬਰ ਨਹੀਂ ਮਿਲੀ ਸੀ ਕਿ ਸੰਤ ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਅਜੇ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਹੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਗੋਲੀਬਾਰੀ ਦੁਪਾਸਿਓਂ ਚੱਲ ਰਹੀ ਸੀ। ਕਈ ਸਿਆਣੇ ਬੰਦੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ, ਕਰਫਿਊ ਲੱਗੇ ਹੋਏ ਹਨ, ਆਪਾਂ ਨੂੰ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਬਾਦਲ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਚੱਲੀਏ। ਲੀਡਰ ਦੀ ਹੋਰ ਗੱਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਵਿੰਗੇ ਟੇਢੇ ਰਸਤਿਆਂ ਥਾਣੀ ਹੋ ਕੇ ਇਕ ਜਥਾ ਬਾਦਲ ਪਿੰਡ ਪੁੱਜ ਗਿਆ। ਕੋਠੀਓਂ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਬਾਦਲ ਸਾਹਿਬ ਖੇਤ ਗਏ ਹੋਏ ਹਨ। ਜੱਥਾ ਖੇਤ ਪੁੱਜਾ। ਬਾਦਲ ਸਾਹਿਬ ਖਰਬੂਜ਼ੇ ਖਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਪੁੱਛਣ ਲੱਗੇ - ਦੱਸੋ ਕਿਵੇਂ ਆਏ ਹੋ। ਅਸੀਂ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਚੱਲੋ। ਉਥੇ ਫੌਜ ਬਹੁਤ ਨੁਕਸਾਨ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਬਾਦਲ ਸਾਹਿਬ ਹੱਸ ਪਏ। ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ - ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਘਰਾਂ ਨੂੰ ਤੁਰ ਜਾਓ ਵਾਪਸ। ਤੁਸੀਂ ਘੇਰਾ ਪੈਣ ਦੀ ਗੱਲ ਸੁਣੀ ਹੈ। ਅਜੇ ਬੜਾ ਕੁੱਝ ਹੋਰ ਹੋਣਾ ਹੈ। ਵਾਪਸ ਪਰਤ ਜਾਓ।"

ਇਹ ਗੱਲ ਸੁਣਾ ਕੇ ਸੇਖੋਂ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਸਭ ਵਾਪਸ ਆ ਗਏ। ਪਿਛੋਂ ਖ਼ਬਰਾਂ ਸੁਣਦੇ ਰਹੇ ਕਿ ਸੰਤ ਸਮੇਤ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਬੰਦੇ ਮਾਰੇ ਗਏ ਹਨ। ਫੌਜ ਨੇ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿਚ ਲੈ ਲਿਆ ਹੈ। ਬਾਦਲ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਪ੍ਰੈਸ ਕਾਨਫਰੰਸ ਸੰਬੋਧਨ ਕੀਤੀ - ਫੌਜੀਆਂ ਨੂੰ ਬਗਾਵਤ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਹਾ - ਖਾਲਿਸਤਾਨ ਬਣਨੋ ਹੁਣ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਰੋਕ ਸਕਦਾ ... ਆਦਿਕ ਗੱਲਾਂ ਕਰਕੇ ਫਿਰ ਅੰਡਰ ਗਰਾਊਂਡ ਹੋ ਗਏ। ਬਾਦ ਵਿਚ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰੀ ਹੋਈ। ਇਥੋਂ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਬਾਦਲ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਨਾਲ ਸਾਂਝ ਸੀ, ਨਹੀਂ ਕਿਵੇਂ ਕਰਫਿਊ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਉਹ ਪਿੰਡੋਂ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਫਿਰ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹੋਂ ਪਿੰਡ ਪੁੱਜ ਜਾਂਦੇ? ਲਗਦਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਟੌਹੜਾ ਸਾਹਿਬ ਤੇ ਲੌਂਗੋਵਾਲ ਸੰਤ ਨੂੰ ਨਾ ਪਤਾ ਹੋਵੇ ਕਿਉਂਕਿ ਜੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਤਾ ਹੁੰਦਾ ਫਿਰ ਇਹ ਹਮਲੇ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚੋਂ ਬਾਹਰ ਆ ਜਾਂਦੇ ਤੇ ਇਸ ਦੋਸ਼ ਤੋਂ ਬਚ ਜਾਂਦੇ ਕਿ ਇਹ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਲਾਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਲਤਾੜਦੇ ਹੋਏ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਹੋਏ ਹਨ। ਬਾਦਲ ਸਾਹਿਬ ਇਸ ਬਦਨਾਮੀ ਤੋਂ ਬਚਣ ਵਿਚ ਸਫ਼ਲ ਹੋ ਗਏ।"

ਸ੍ਰ. ਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਈਸਾਪੁਰ (ਉਦੋਂ ਸੀਨੀਅਰ ਵਾਈਸ ਪ੍ਰੈਜ਼ੀਡੈਂਟ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁ. ਪ੍ਰ. ਕਮੇਟੀ) ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ, "ਮਈ ਦੇ ਮਹੀਨੇ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ। ਮੈਂ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੁਆਲੇ ਪਰਿਕਰਮਾ ਵਿਚ ਫਿਰ ਰਿਹਾ ਸਾਂ। ਮੈਂ ਦੇਖਿਆ, ਤੇਜ਼ ਤੇਜ਼ ਕਦਮੀ ਟੌਹੜਾ ਸਾਹਿਬ ਆ ਰਹੇ ਹਨ। ਪੰਜ ਚਾਰ ਜਣੇ ਹੋਰ ਸੱਜੇ ਖੱਬੇ ਸਨ। ਮੈਂ ਫਤਿਹ ਅਰਜ਼ ਕੀਤੀ। ਉਹ ਰੁਕੇ ਨਹੀਂ। ਸਿਰ ਝੁਕਾ ਕੇ ਫਤਿਹ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤੀ। ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਪਾਉੜੀਆਂ ਚੜ੍ਹ ਗਏ। ਡਰਾਇਵਰ ਨੂੰ ਮੈਂ ਪੁੱਛਿਆ। ਕਿਥੋਂ ਆ ਰਹੇ ਹੋ? ਉਸਨੇ ਦੱਸਿਆ - ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਰਾਜਭਵਨ ਤੋਂ। ਮੈਂ ਕੁਝ ਦੇਰ ਲਈ ਫਿਰ ਉਥੇ ਹੀ ਪਰਿਕਰਮਾ ਵਿਚ ਘੁੰਮਣ ਲੱਗਾ। ਦਸ ਪੰਦਰਾਂ ਮਿੰਟ ਬਾਦ ਪ੍ਰਧਾਨ ਜੀ ਤਖਤ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਇਮਾਰਤ ਵਿਚੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲੇ। ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਥੱਕੇ ਥੱਕੇ ਕਦਮੀਂ ਉਹ ਵਾਪਸ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਆਉਣ ਵੇਲੇ ਦੀ ਤੇਜ਼ੀ ਗਾਇਬ ਸੀ। ਮੈਂ

ਨੇੜੇ ਗਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਚਿਹਰੇ ਉੱਪਰ ਨਿਰਾਸਤਾ, ਉਦਾਸੀ ਦਾ ਪਰਛਾਵਾਂ ਸਾਫ ਦਿਸਦਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਅੱਗਿਓਂ ਹੋ ਕੇ ਪੁੱਛਿਆ, "ਪ੍ਰਧਾਨ ਜੀ ਖੈਰ ਸੁੱਖ ਤਾਂ ਹੈ?" ਉਹ ਬੋਲੇ - "ਏਸ ਸਾਧ ਨੂੰ ਸਮਝਾ ਲਓ ਜੇ ਸਮਝਦਾ ਹੈ। ਆਪ ਮਰੇਗਾ ਨਾਲ ਹੋਰਾਂ ਨੂੰ ਮਰਵਾਏਗਾ।" ਹੋਰ ਕੋਈ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਜੀ ਨੇ। ਮੈਂ ਪਤਾ ਲਗਾਉਣ ਲਈ ਉਤਸੁਕ ਹੋਇਆ। ਪ੍ਰਧਾਨ ਜੀ ਫਿਰ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਪਰਤ ਗਏ। ਜਾਣਕਾਰੀ ਮਿਲੀ ਕਿ ਕੇਂਦਰ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਗਵਰਨਰ ਪੰਜਾਬ ਸ੍ਰੀ ਪਾਂਡੇ ਰਾਹੀਂ ਅਕਾਲੀਆਂ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਸਰਕਾਰ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਸ਼ ਕੀਤੀ ਸੀ ਤੇ ਕਾਂਗਰਸ ਨੇ ਸਮਰਥਨ ਦੇਣਾ ਸੀ। ਟੌਹੜਾ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਬਾਦਲ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਲਈ ਮਨਾ ਲਿਆ ਸੀ ਕਿ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਟੌਹੜਾ ਸਾਹਿਬ ਹੋਣ। ਸ਼ਰਤ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਆਨੰਦਪੁਰ ਦੇ ਮਤੇ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਪਾਉਣੀਆਂ ਛੱਡ ਦਿਓ ਤੇ ਸੰਤ ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਸਹਿਮਤ ਕਰੋ। ਉਹ ਇਸ ਸਰਕਾਰ ਵਿਰੁੱਧ ਨਾ ਬੋਲੇ ਨਾ ਚੱਲੇ। ਟੌਹੜਾ ਸਾਹਿਬ ਇਹੋ ਗੱਲ ਸੰਤ ਨਾਲ ਕਰਨ ਰਾਜਭਵਨ ਤੋਂ ਆਏ ਸਨ। ਸੰਤ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, "ਜਿਹੜੀਆਂ ਸਹੁੰਆਂ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਤੇ ਲੱਖਾਂ ਬੰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਖੁਆਈਆਂ ਤੇ ਆਪ ਖਾਧੀਆਂ ਕਿ ਆਨੰਦਪੁਰ ਦੇ ਮਤੇ ਤੋਂ ਘੱਟ ਕੁਝ ਪ੍ਰਵਾਨ ਨਹੀਂ ਕਰਾਂਗੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਹੁੰਆਂ ਦਾ ਕੀ ਬਣੇਗਾ?" ਪ੍ਰਧਾਨ ਜੀ ਬੋਲੇ, "ਸਿਆਸਤ ਵਿਚ ਸਭ ਚਲਦਾ ਹੈ ਇਹੋ ਜਿਹਾ। ਕੀ ਫਰਕ ਪੈਂਦਾ ਹੈ।" ਸੰਤ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਵਿਚ ਹੁੰਦਾ ਹੋਏਗਾ ਇਹ ਕੁੱਝ। ਸਾਡੀ ਟਕਸਾਲ ਦੀ ਸਹੁੰ ਤੋੜ੍ਹਨ ਦੀ ਕੋਈ ਪਰੰਪਰਾ ਨਹੀਂ। ਇਹ ਬਾਬਾ ਦੀਪ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਟਕਸਾਲ ਹੈ। ਏਨੀ ਛੇਤੀ ਹੌਸਲਾ ਨਾ ਢਾਹੋ ਪ੍ਰਧਾਨ ਜੀ। ਸਭ ਕੁਝ ਮਿਲੇਗਾ ਜੇ ਕਾਹਲ ਨਾ ਕਰੋ ਤੇ ਇੱਕ ਰਹੋ। ਆਨੰਦਪੁਰ ਦਾ ਮਤਾ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰਾਈਏ। ਉਸ ਪਿਛੋਂ ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਵਿਚ ਮੇਰੇ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਤੁਸੀਂ ਹੋਵੋਗੇ ਵਾਅਦਾ ਰਿਹਾ।" ਟੌਹੜਾ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਇੱਛਾ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਨਹੀਂ ਹੋਈ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਉਹ ਨਿਰਾਸ ਵਾਪਸ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਪਰਤੇ ਤੇ ਗਵਰਨਰ ਨੂੰ ਕਹਿ ਆਏ ਕਿ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲਾ ਸਾਧ ਸਾਡੀ ਕੋਈ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦਾ ਇਸ ਕਰਕੇ ਉਹ ਜਾਣੇ ਜਾਂ ਸਰਕਾਰ ਜਾਣੇ। ਜੋ ਮਰਜ਼ੀ ਕਰੋ।"

ਮੈਂ ਪੁੱਛਿਆ, "ਈਸਾਪੁਰ ਜੀ ਇਹ ਕਿਵੇਂ ਸੰਭਵ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿ ਟੌਹੜਾ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਬਾਦਲ ਸਾਹਿਬ ਰਜ਼ਾਮੰਦ ਹੋ ਜਾਣ?" ਈਸਾਪੁਰ ਨੇ ਕਿਹਾ - "ਬਾਦਲ ਸਾਹਿਬ ਮੰਨ ਗਏ ਸਨ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਆਰਜ਼ੀ ਪ੍ਰਬੰਧ ਸੀ। ਕੁਝ ਦੇਰ ਬਾਦ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਦੀ ਟਰਮ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਜਾਣੀ ਸੀ ਤੇ ਮੁੜ ਅਸੈਂਬਲੀ ਚੋਣਾਂ ਹੋਣੀਆਂ ਸਨ। ਕਾਂਗਰਸ ਦੀ ਹਮਾਇਤ ਲੈ ਕੇ ਟੌਹੜਾ ਸਾਹਿਬ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਬਣਦੇ ਤਾਂ ਟੌਹੜਾ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸਿਆਸੀ ਸਾਖ਼ ਡਿੱਗਦੀ। ਟੌਹੜਾ ਸਾਹਿਬ ਉਪਰ ਲੋੜ ਪੈਣ ਤੇ ਕਾਂਗਰਸ ਦਾ ਏਜੰਟ ਹੋਣ ਦਾ ਇਲਜ਼ਾਮ ਲੱਗਦਾ। ਸੋ ਬਾਦਲ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਇਹ ਸੂਤ ਬੈਠਦਾ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਇਹ ਸਕੀਮ ਸੰਤ ਨੇ ਫੇਲ੍ਹ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਤਾਂ ਪ੍ਰਧਾਨ ਜੀ ਆਖ ਆਏ ਜੋ ਕਰਨਾ ਹੈ ਕਰੋ। ਇਉਂ ਮੈਂ ਸਮਝਦਾ ਹਾਂ ਟੌਹੜਾ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਨਤੀਜਿਆਂ ਦਾ ਪਤਾ ਸੀ।"

ਹੁਣ ਰਹਿ ਗਏ ਸੰਤ ਹਰਚੰਦ ਸਿੰਘ ਲੌਂਗੋਵਾਲ। ਮੈਂ ਇਸ ਸੰਤ ਨੂੰ ਕਈ ਵਾਰ ਮਿਲਿਆ ਤੇ ਉਸਦੇ ਵਖਿਆਨ ਵੀ ਸੁਣੇ, ਕਥਾ ਕੀਰਤਨ ਵੀ। ਉਹ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਥੋਥਾ ਆਦਮੀ ਸੀ। ਉਸਨੂੰ ਸਿੱਖ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਨਾ ਸਮਝ ਸੀ ਨਾ ਉਹ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਖੁਸ਼ਹਾਲ ਭਵਿੱਖ ਲਈ ਈਮਾਨਦਾਰ ਸੀ। ਬਾਦਲ ਸਾਹਿਬ ਬਰਨਾਲਾ ਸਾਹਿਬ ਤੇ ਬਲਵੰਤ ਸਿੰਘ ਉਸਨੂੰ ਜਿਵੇਂ ਚਲਾਉਂਦੇ ਚੱਲੀ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਉਥੇ ਅਕਾਲੀਆਂ ਵਿਚ ਇਹ ਆਮ ਮੁਹਾਵਰਾ ਸੀ ਕਿ ਸੰਤ ਲੌਂਗੋਵਾਲ ਤਿੰਨ ਬੱਬਿਆਂ ਵਾਲਾ ਥ੍ਰੀਵੀਲਰ ਹੈ (ਬਾਦਲ + ਬਰਨਾਲਾ + ਬਲਵੰਤ ਸਿੰਘ)। ਲੌਂਗੋਵਾਲ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਇਹ ਤਾਂ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਹਮਲਾ ਹੋਵੇਗਾ ਪਰ ਇਹ ਯਕੀਨ ਸੀ ਕਿ ਪਹਿਲੋਂ ਉਸਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਕਰਕੇ ਬਾਦ ਵਿਚ ਹਮਲਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਸਰਕਾਰ ਨਾਲ ਤਾਲਮੇਲ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਇਹ ਲਗਦਾ ਸੀ ਕਿ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਲਿਹਾਜ਼ ਕਰੇਗੀ। ਪਰ ਉਹ ਵਧੀਕ ਬੇਲਿਹਾਜ਼ ਨਿਕਲੀ। ਜਥੇਦਾਰ ਵੀ ਬਦਨਾਮ ਕਰ ਦਿੱਤੇ। ਸਮਝੋ ਗਊਆਂ ਦੀ ਹੱਤਿਆ ਕੀਤੀ। ਇਹ ਵਿਚਾਰੇ ਕਿਸੇ ਦਾ ਕੀ ਵਿਗਾੜਦੇ ਸਨ।

ਮੈਂ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਹੀ ਸਾਂ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਹਿੰਸਕ ਵਾਰਦਾਤਾਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈਆਂ ਤੇ ਪੁਲਿਸ ਵਲੋਂ ਵਾਰਦਾਤਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਨੌਜੁਆਨ ਫੜ ਫੜ ਕੇ ਝੂਠੇ ਪੁਲੀਸ ਮੁਕਾਬਲਿਆਂ ਵਿਚ ਮਾਰਨੇ ਆਰੰਭ ਹੋਏ। ਮੇਰੇ ਲਈ ਇਹ ਸਭ ਦੁਖਦਾਈ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਲੱਗਦਾ ਸੀ ਕਿ ਜੇ ਇਹ ਵਾਰਦਾਤਾਂ ਜਾਰੀ ਰਹੀਆਂ ਤਦ ਸਿੱਖ ਜੁਆਨੀ ਤਬਾਹ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇਗੀ। ਮੈਂ ਇਕ ਦਿਨ ਸਾਰੇ ਬੰਦੀ ਜੁਆਨ ਬੁਲਾ ਲਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਕਹਾਣੀ ਸੁਣਾਈ। ਕਹਾਣੀ ਇਹ ਸੀ।

ਇਕ ਰਾਜੇ ਨੇ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ ਕਿ ਆਪਣੀ ਇਕਲੌਤੀ ਬੇਟੀ ਦਾ ਹੱਥ ਅਤੇ ਰਾਜਭਾਗ ਉਸ ਜੁਆਨ ਨੂੰ ਦਿਆਂਗਾ ਜਿਹੜਾ ਦਰਖਤ ਉਪਰ ਉਚੇ ਟੰਗੇ ਕੜੇ ਵਿਚੋਂ ਦੀ ਤੀਰ ਲੰਘਾਏ। ਜਿਹੜਾ ਮੁਕਾਬਲੇ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਕੇ ਤੀਰ ਨਹੀਂ ਲੰਘਾ ਸਕੇਗਾ ਉਸਨੂੰ ਕਤਲ ਕਰ ਦਿਤਾ ਜਾਏਗਾ। ਗਰੀਬ ਵਿਧਵਾ ਬੁੱਢੀ ਦੇ ਜੁਆਨ ਪੁੱਤਰ ਨੇ ਮਾਂ ਨੂੰ ਮੁਕਾਬਲੇ ਵਿਚ ਜਾਣ ਦੀ ਇਤਲਾਹ ਦਿੱਤੀ। ਮਾਂ ਬੜੀ ਰੋਈ। ਬੜਾ ਰੋਕਿਆ ਕਿ ਤੂੰ ਕਿਧਰ ਦਾ ਤੀਰਅੰਦਾਜ਼ ਹੈਂ। ਖ਼ੁਦ ਮਰੇਂਗਾ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਰਬਾਦ ਕਰੇਂਗਾ। ਮੁੰਡੇ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਇੰਜ ਜਿਉਣ ਨਾਲੋਂ ਮਰਨਾ ਚੰਗਾ। ਉਸ ਨੇ ਤੀਰ ਅਤੇ ਕਮਾਨ ਚੁੱਕਿਆ ਤੇ ਮਹਿਲਾਂ ਦਾ ਰਸਤਾ ਫੜਿਆ। ਰੱਬ ਦਾ ਨਾਂ ਲੈ ਕੇ ਤੀਰ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ। ਇਤਫਾਕ ਇਹ ਹੋਇਆ ਕਿ ਸ਼ੂਕਦਾ ਹੋਇਆ ਤੀਰ ਕੜੇ ਵਿਚਕਾਰੋਂ ਲੰਘ ਗਿਆ। ਜੈ ਜੈ ਕਾਰ ਹੋਈ। ਵਿਆਹ ਦੀਆਂ ਰਸਮਾਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈਆਂ। ਤਾਜਪੋਸ਼ੀ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਵਕਤ ਨੌਜੁਆਨ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਖਾਨਦਾਨ ਦੀ ਇਕ ਰਸਮ ਵੀ ਤਾਜਪੋਸ਼ੀ ਵਕਤ ਨਿਭਾਉਣੀ ਹੈ। ਉਹ ਇਹ ਕਿ ਮੈਂ ਆਪਣਾ ਤੀਰ ਅਤੇ ਕਮਾਨ ਅਗਨ ਭੇਟ ਕਰਨਾ ਹੈ।" ਪੁੱਛਿਆ ਗਿਆ ਕਿ ਅਜਿਹਾ ਕਿਉਂ ਕਰਨਾ ਹੈ,ਤਦ ਉਸਨੇ ਕਿਹਾ, "ਮੈਂ ਹੁਣ ਕਦੀ ਤੀਰਅੰਦਾਜ਼ੀ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਵਿਚ ਹਿੱਸਾ ਨਹੀਂ ਲਵਾਂਗਾ ਕਿਉਂਕਿ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਤਾਂ ਜਿੱਤ ਚੁੱਕਾ ਹਾਂ। ਹੁਣ ਛੋਟਿਆਂ ਨੂੰ ਮੌਕਾ ਮਿਲੇ।"

ਮੈਂ ਕਿਹਾ - ਮਿੱਤਰੋ, ਜੇ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬੇਅਦਬੀ ਕੀਤੀ ਸੀ ਤਾਂ ਉਸਨੂੰ ਇਸ ਦੀ ਕੀਮਤ ਤਾਰਨੀ ਪਈ। ਇਹ ਬੇਅੰਤ ਸਿੰਘ ਜਾਂ ਸਤਵੰਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਗੋਲੀ ਨਾਲ ਹੋਇਆ ਕਤਲ ਨਹੀਂ - ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਅਨੰਤ ਅਕਾਸ਼ ਵੱਲੋਂ ਧਰਤੀ ਵੱਲ ਸੇਧਿਆ ਗਿਆ ਤੀਰ ਸੀ - ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਸ ਦਾ ਅੰਤ ਹੋਇਆ। ਕਦੀ ਪਹਿਲੋਂ ਪੰਜ ਸੌ ਸਾਲ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਅਜਿਹਾ ਹੋਇਆ ਸੀ ਕਿ ਦਿਲੀ ਦੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਸਿੱਖਾਂ ਹੱਥੋਂ ਇਹੋ ਜਿਹੀ ਸਜ਼ਾ ਮਿਲੀ ਹੋਵੇ? ਹੁਣ ਏਨੀ ਵੱਡੀ ਵਾਰਦਾਤ ਪਿਛੋਂ ਨਿਕੇ ਮੋਟੇ ਅਫ਼ਸਰ ਜਾਂ ਭਈਏ ਕਿਉਂ ਮਾਰਦੇ ਫਿਰਦੇ ਹੋ? ਇਸ ਨਾਲ ਤੁਹਾਡੀ ਕੀ ਸ਼ਾਨ ਬਣੇਗੀ? ਹੁਣ ਆਪਾਂ ਸਭ ਸ਼ਾਂਤ ਰਹੀਏ ਤੇ ਸੰਸਾਰ ਅੱਗੇ ਫਰਿਆਦ ਕਰੀਏ ਕਿ ਸਾਨੂੰ ਬਚਾਉ। ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਸਾਡਾ ਨਾਮ ਨਿਸ਼ਾਨ ਮਿਟਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਜਿਉਂਦੇ ਰਹਿਣ ਦੇ ਇਛੁੱਕ ਹਾਂ। ਹੇ ਵਿਸ਼ਵ ਭਰ ਦੇ ਰਾਸ਼ਟਰੋ ਇਕ ਨਿੱਕੀ ਜਿਹੀ ਅਲਪ ਸੰਖਿਅਕ ਕੌਮ ਨੂੰ ਖ਼ਤਮ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਚਾਓ। ਹੁਣ ਇਕ ਵੀ ਗੋਲੀ ਨਹੀਂ ਚੱਲਣੀ ਚਾਹੀਦੀ।

ਕਿਸੇ ਨੇ ਮੇਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ। ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਕੋਈ ਦੁੱਖ ਨਹੀਂ ਕਿ ਮੇਰੀਆਂ ਸਲਾਹਾਂ ਕਿਉਂ ਰੱਦ ਹੋਈਆਂ। ਮੈਂ ਕੋਈ ਵਲੀ ਥੋੜਾ ਹਾਂ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਮੰਨਿਆ ਜਾਵੇ। ਪਰ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਰੌਸ਼ਨ ਦਿਮਾਗ ਤੇ ਸਿਦਕਵਾਨ ਜੁਆਨੀ ਜਿਵੇਂ ਗੋਲੀਆਂ ਨਾਲ ਭੁੰਨ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਉਸ ਦਾ ਦੁਖ ਵਰਣਨ ਤੋਂ ਪਾਰ ਦਾ ਹੈ। ਜੋ ਕਦੀ ਵਾਪਸ ਨਹੀਂ ਪਰਤਣਗੇ ਉਹ ਬਹੁਤ ਕੀਮਤੀ ਸਨ। ਬਚਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਵਿਚ ਕੋਈ ਮੋਤੀ ਛੁਪਿਆ ਹੋਵੇਗਾ? ਸ਼ਾਇਦ।

ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਬੈਠਿਆਂ ਅਖ਼ਬਾਰ ਵਿਚ ਖ਼ਬਰ ਪੜ੍ਹੀ ਕਿ ਅਕਾਲੀ ਨੇਤਾ ਰਿਹਾਅ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਸੰਤ ਹਰਚੰਦ ਸਿੰਘ ਨੇ ਪਹਿਲੀਂ ਪ੍ਰੈਸ ਕਾਨਫਰੰਸ ਰਿਹਾਈ ਪਿਛੋਂ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਬੁਲਾਈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਸੰਤ ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਸਿੱਖੀ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਦਾ ਪਹਿਰੇਦਾਰ ਅਮਰ ਸ਼ਹੀਦ ਕਿਹਾ। ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਕਿ ਅਸੀਂ ਉਸਦੇ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਦੇ ਅਨੁਯਾਈ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਸ. ਇੰਦਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸੇਖੋਂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ, "ਸੇਖੋਂ ਸਾਹਿਬ, ਇਹ ਤਾਂ ਅਜੀਬ ਡਿਵੈਲਪਮੈਂਟ ਹੈ। ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਅਕਾਲੀਦਲ ਦਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸੰਤ ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਦੀ ਉਪਮਾ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਿਆ ਹੈ।" ਸੇਖੋਂ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਖ਼ਬਰਾਂ ਪੜ੍ਹ ਲਿਆ ਕਰ ਤੇ ਅਖ਼ਬਾਰ ਸੁੱਟ ਦਿਆ ਕਰ। ਬੰਬਈ ਵਿਚ ਕੁੱਝ ਟੋਲੇ ਅਜਿਹੇ ਹਨ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਸਾਹਿਬ ਜਿਹੜੇ ਸੌ ਪੰਜਾਹ ਰੁਪਏ ਹਸਪਤਾਲ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਦੇ ਕੇ ਲਾਵਾਰਸ ਲਾਸ਼ ਖਰੀਦੇ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਉਸ ਨੂੰ ਚੁਰਾਹੇ ਵਿਚ ਲਿਟਾ ਕੇ ਰੋਣ ਪਿੱਟਣ ਲੱਗਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸਾਡਾ ਕਮਾਊ ਮੈਂਬਰ ਮਰ ਗਿਆ ਹੈ ਪਰ ਦਫਨਾਉਣ ਨੂੰ ਪੈਸੇ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਦਰਿਆ ਦਿਲ ਦਾਨੀ ਲੋਕ ਬਥੇਰੇ ਫਿਰਦੇ ਹਨ ਦਾਨ ਦੇਣ ਨੂੰ। ਸ਼ਾਮ ਤੱਕ ਪੰਚ ਚਾਰ ਹਜ਼ਾਰ ਤੱਕ ਪੈਸੇ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਔਸਤਨ। ਫਿਰ ਇਹ ਲਾਸ਼ ਚੁੱਕਦੇ ਹਨ ਤੇ ਸ਼ਮਸ਼ਾਨ ਘਾਟ ਸੁੱਟ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਘਾਟ ਵਾਲੇ ਸੰਸਕਾਰ ਕਰਨਗੇ ਹੀ ਕਰਨਗੇ। ਹੁਣ ਨਹੀਂ,ਅੱਗੇ ਨੂੰ ਵੀ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੋਇਆ ਕਰੇਗਾ। ਜਦੋਂ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਵੋਟਾਂ ਦੀ ਲੋੜ ਪਿਆ ਕਰੇਗੀ ਅਕਾਲੀ ਜਥੇਦਾਰ ਇਸ ਲਾਵਾਰਸ਼ ਲਾਸ਼ ਨੂੰ ਚੁਰਾਹਿਆਂ ਵਿਚ ਰੱਖ ਕੇ ਭੀਖ ਮੰਗਿਆ ਕਰਨਗੇ। ਸਿੱਖ ਉਦਾਰਚਿੱਤ ਹਨ। ਢਾਡੀ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਿਆਂ ਦੀ ਵਾਰ ਗਾਕੇ ਜੇਬਾਂ ਨਹੀਂ ਭਰ ਲਿਜਾਂਦੇ ਪੈਸਿਆਂ ਨਾਲ? ਜਥੇਦਾਰ ਸੰਤ ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਦਾ ਨਾਂ ਲਿਆ ਕਰਨਗੇ ਜਦੋਂ ਕਦੋਂ ਵੋਟਾਂ ਦੀ ਲੋੜ ਪਿਆ ਕਰੇਗੀ। ਹੁਣ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਅਸੈਂਬਲੀ ਬਣ ਜਾਣੀ ਹੈ।"

ਮੈਂ ਪੁੱਛਿਆ, "ਤੁਸੀਂ ਲਾਵਾਰਸ ਕਿਉਂ ਕਿਹਾ ਹੈ ਸੰਤਾਂ ਨੂੰ?" ਜਵਾਬ ਮਿਲਿਆ, "ਬਾਬਾ ਜੋਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਪਿਤਾ, ਸਾਰੇ ਭਰਾ ਅਤੇ ਦਮਦਮੀ ਟਕਸਾਲ ਉਸਨੂੰ ਸ਼ਹੀਦ ਮੰਨਣ ਤੋਂ ਮੁਨਕਿਰ ਹੈ। ਤੁਹਾਨੂੰ ਪਤਾ ਹੈ ਜਿਹੜੇ ਸੰਤਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਹੀਦ ਆਖਦੇ ਹਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜਾਨੋ ਮਾਰਨ ਦੀ ਧਮਕੀ ਆ ਜਾਇਆ ਕਰਦੀ ਹੈ? ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਦੀ ਜ਼ੁਬਾਨ ਤੇ ਸ਼ਬਦ ਹਨ, "ਸੰਤ ਚੜ੍ਹਦੀ ਕਲਾ ਵਿੱਚ ਹਨ।" ਇਸ ਸਾਰੇ ਵਰਤਾਰੇ ਨੂੰ ਸ਼ਰੀਹੀਂ ਦੇਖਦਿਆਂ ਹੋਇਆ ਪੰਥ ਖਾਲਸਾ ਖਾਮੋਸ਼ ਹੈ। ਫਿਰ ਕੀ ਕਹਾਂ ਹੋਰ ਮੈਂ ਸੰਤ ਨੂੰ? ਰਿਹਾ ਹੋਣ ਸਾਰ ਮੈਂ ਬਾਪੂ ਜੋਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਪਾਸ ਜਾ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਾਵਾਂਗਾ।

ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਸੰਤ ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪਿਤਾ ਅਤੇ ਭਰਾਵਾਂ ਨੂੰ "ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਦਾ ਪਰਿਵਾਰ ... ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਦਾ ਪਰਿਵਾਰ" ਆਖਕੇ ਸਿਰ ਤੇ ਬਿਠਾਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ। ਮੈਂ ਮੁੱਢੋਂ "ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਦਾ ਪਰਿਵਾਰ" ਟਰਮ ਨੂੰ ਪ੍ਰਵਾਨ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਸ਼ਹੀਦ ਉਸ ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਆਪਣੇ ਨਿੱਜੀ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀਆਂ ਬੰਦਸ਼ਾਂ, ਮੋਹ ਤੇ ਪਿਆਰ ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਉਠ ਕੇ ਸਾਰੇ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਪਰਿਵਾਰ ਜਾਣਦਾ ਹੈ। ਧੀਰਮੱਲ ਅਤੇ ਰਾਮਰਾਇ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਹਾਦਤ ਕਾਰਨ ਕੀ "ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਦਾ ਪਰਿਵਾਰ" ਹੋ ਗਏ? ਮੈਂ ਸ਼ਹੀਦ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਸੀ ਕੇਵਲ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਨਜ਼ਰ ਬੰਦ ਹੋਇਆ ਸਾਂ। ਇਸੇ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਲਾਭ ਉਠਾਕੇ ਮੇਰੇ ਚਾਚਾ ਜਾਂਨ ਨੇ ਮੇਰੀ ਜ਼ਮੀਨ ਉਪਰ ਹਲ ਫੇਰ ਲਿਆ ਸੀ। ਜੇ ਫੌਜ ਮੈਨੂੰ ਮਾਰ ਦਿੰਦੀ ਤਾਂ ਮੇਰਾ ਚਾਚਾ ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਦਾ ਪਰਿਵਾਰ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਸਨਮਾਨਿਤ ਹੁੰਦਾ। ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਅਕਾਲੀਆਂ ਨੇ ਵੋਟਬੈਂਕ ਪੱਕੇ ਕਰਨ ਹਿਤ ਕੁੱਝ ਕੁ ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਦੇ "ਪਰਿਵਾਰਾਂ" ਨੂੰ ਟਿਕਟਾਂ ਦੇ ਕੇ ਨਿਵਾਜਣਾ ਸੀ। ਇਹ ਇਕ ਸਿਆਸੀ ਹੱਥਕੰਡੇ ਤੋਂ ਵੱਧ ਕੁੱਝ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸੇਖੋਂ ਨੂੰ ਮੈਂ ਟੈਗੋਰ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਇਕ ਬੰਦ ਭੇਜਦਿਆਂ ਲਿਖਿਆ ਸੀ ਕਿ ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਦਾ ਪਰਿਵਾਰ ਕਿਹੋ ਜਿਹਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਸੁਣੋ :

> ਸੁਆਹ ਧਰਤੀ ਉਪਰ ਡਿਗਣ ਉਪਰੰਤ
> ਤੇ ਧੂਆਂ ਆਕਾਸ਼ ਵਿਚ ਉੱਚਾ ਚੜ੍ਹਕੇ
> ਸ਼ੇਖੀ ਮਾਰਦੇ ਹਨ - "ਅਸੀਂ ਵੀ ਅੱਗ ਦੇ ਭੈਣ ਭਰਾ ਹਾਂ।"

ਰਿਹਾਈ ਉਪਰੰਤ ਮੈਨੂੰ ਨਾਗਸੈਨ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਜਾਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰੀ ਹੋਇਆ ਬੈਠਾ ਹੈ। ਸੰਤ ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਵੇਲੇ ਉਹ ਆਮ ਜਾਂਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਉਸਨੂੰ ਕਾਰਨ ਪੁੱਛਿਆ ਤਾਂ ਟਾਲ ਮਟੋਲ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ। ਇਕ ਦਿਨ ਉਸਨੇ ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਬਲੱਗਣ ਦੀ ਪੁਰਾਣੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦਾ ਸ਼ਿਅਰ ਸੁਣਾਇਆ:

> ਹੀਰ ਨਾਲ ਹੀ ਬਸ ਉਹਦਿਆਂ ਮਹਿਲਾਂ ਦੀ ਰੌਣਕ ਸੀ
> ਭਲਾ ਚੂਚਕ ਦੇ ਹੁਣ ਖਾਲੀ ਚੁਬਾਰੇ ਕੌਣ ਵਿੰਹਦਾ ਏ।

ਉਹੋ। ਹੁਣ ਸਮਝ ਆਈ ਕਹਾਣੀ। ਤਦ ਉਸਨੂੰ ਸਮਝਾਇਆ ਕਿ ਇਸ ਚੂਚਕ ਦੀ ਹਵੇਲੀ ਵਿਚੋਂ ਹੀਰ ਕਿਧਰੇ ਨਹੀਂ ਜਾਇਆ ਕਰਦੀ। ਕੇਵਲ ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਨਹੀਂ, ਇਸ ਹੱਲੇ ਮਗਰੋਂ ਕਈ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂ ਮਹਾਰਾਜ ਨਾਲ ਰੁੱਸੇ ਦੇਖੇ ਗਏ ਸਨ। ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, "ਜੇ ਰੱਬ ਨੂੰ ਭੁਲਾਉਣਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਕੀ ਤਰੀਕਾ ਹੈ?" ਮੈਂ ਕਿਹਾ, "ਜਿਸ ਨੂੰ ਭੁਲਾਣਾ ਹੋਵੇ ਉਸ ਨੂੰ ਜਾ ਕੇ ਮਿਲ ਲੈਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਤੂੰ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਜਾਹ।"

1982-83 ਦੇ ਦੋ ਸਾਲ ਸੰਤ ਜਿਥੇ ਜਾਂਦੇ ਭੀੜਾਂ ਜੁੜ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਜੁਆਨਾਂ ਨੇ ਲੱਖਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਅੰਮ੍ਰਿਤਪਾਨ ਕਰ ਲਿਆ। ਸਾਬਤ ਸੂਰਤ ਰਹਿਣਾ ਤੇ ਸੁਹਣੀਆਂ ਦਸਤਾਰਾਂ ਸਜਾਉਣਾ ਇਕ ਫੈਸ਼ਨ ਬਣ ਗਿਆ। ਸਿੱਖਾਂ ਨਾਲ ਹੋਈਆਂ ਬੇਇਨਸਾਫ਼ੀਆਂ ਦਾ ਸੰਤ ਲੰਮਾ ਸਮਾਂ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦੇ। ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੋ ਘੰਟੇ ਭਾਸ਼ਣ ਦਿੰਦੇ ਸੁਣਿਆ। ਆਪਣੇ ਭਾਸ਼ਣ ਵਿਚ ਉਹ ਇਕ ਪੰਕਤੀ ਅਕਸਰ ਗਾਇਆ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਕਹਿ ਵੀ ਦਿੰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਸਾਧ ਸੰਗਤ ਜੀ ਇਹ ਹੈ ਤਾਂ ਕੱਚੀ ਬਾਣੀ, ਇਸ ਲਈ ਮਾਫ਼ੀ ਮੰਗ ਲੈਂਦਾ ਹਾਂ। ਪਰ ਆਉ ਰਲ ਮਿਲ ਕੇ ਗਾਈਏ :

> ਸਾਡਾ ਤਾਂ ਨਿਮਾਣਿਆਂ ਦਾ ਤੂੰ ਹੀ ਐਂ
> ਹੋਰ ਕੋਈ ਆਸਰਾ ਨਹੀਂ।
> ਹੋਰ ਕੋਈ ਆਸਰਾ ਨਹੀਂ। ਜੀ ਹੋਰ ਕੋਈ ਆਸਰਾ ਨਹੀਂ।

ਉਸਦੇ ਬੋਲਾਂ ਦੀ ਵੇਦਨਾ, ਉਸਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚਲਾ ਸਿੱਖੀ ਵਾਸਤੇ ਡੂੰਘਾ ਅਤੇ ਪਿਆਰਾ ਦੁੱਖ ਦੇਖਕੇ ਇਕ ਅੱਧ ਵਾਰ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਸੰਗੀ ਸਾਥੀਆਂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ, "ਕਿਤੇ ਮਰ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਜਾਏਗਾ ਇਹ ਸਾਧ ਕਿਧਰੇ?" ਮੇਰੇ ਸਾਥੀ ਆਖਦੇ "ਪੁੱਠੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਨਾ ਕਰਿਆ ਕਰ। ਇਸ ਦੀ ਲੰਮੀ ਉਮਰ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰ। ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਯੋਧੇ ਬਜ਼ਾਰਾਂ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਵਿਕਦੇ।"

ਮੈਂ ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਬਹਾਦਰ ਦਾ ਜੀਵਨ ਬ੍ਰਿਤਾਂਤ ਇਕ ਵਾਰ ਨਹੀਂ ਅਨੇਕ ਵਾਰ ਪੜ੍ਹਿਆ ਹੈ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬਾਬਾ ਜੀ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਪੜ੍ਹਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਸੰਤ ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਦਾ ਵਿਹਾਰ ਦੇਖਿਆ ਹੈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੋਹਾਂ ਵਿਚ ਅਨੇਕ ਸਮਾਨਤਾਈਆਂ ਲੱਭ ਜਾਣਗੀਆਂ।

ਦੋਹਾਂ ਵਿਚ ਬਾਦਸ਼ਾਹਤ ਅਤੇ ਫਕੀਰੀ, ਦਰਿਆ ਦਿਲੀ ਅਤੇ ਸਿਦਕ, ਜੀਵਨ ਮੌਤ ਵੱਲ ਇਕੋ ਜਿਹੀ ਨਜ਼ਰ ਐਨ ਸਾਫ਼ ਦਿਸੇਗੀ। ਪਿਆਰਿਆਂ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਕਰਨ ਵਿਚ ਅਤੇ ਦੁਸ਼ਮਣ ਵਿਰੁੱਧ ਲੜਨ ਵਕਤ ਕਦੀ ਗਿਣਤੀਆਂ ਮਿਣਤੀਆਂ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਪਏ। ਦੁਸ਼ਮਣ ਲੱਖਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਹੁੰਦਾ ਭਾਵੇਂ, ਬੇਝਿਜਕ ਬੇਖੌਫ ਹੋ ਕੇ ਲੜਿਆ ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ। ਤੱਤ ਖਾਲਸਾ ਦੇ ਸਿੰਘ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ ਕਿ ਅਸੀਂ ਮੁਗਲਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਹੋਰ ਨਹੀਂ ਲੜਨਾ ਹੁਣ। ਬਾਬੇ ਨੇ ਕੋਈ ਗੁੱਸਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਤੇ ਜਾਣ ਲਈ ਕਹਿ ਦਿੱਤਾ। ਜਦੋਂ ਫੌਜ ਨੇ ਗੋਲੀਬਾਰੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲੋਂ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ ਕਿ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਤਮ ਸਮਰਪਣ ਕਰਨਾ ਹੈ ਹੱਥ ਖੜੇ ਕਰਕੇ ਬਾਹਰ ਆ ਜਾਣ ਤਦ ਸੰਤ ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸਭ ਮਾਈ ਭਾਈ ਇਕੱਠੇ ਕਰ ਲਏ ਤੇ ਕਿਹਾ, "ਜਿਹੜੇ ਚਲੇ ਜਾਣਗੇ ਉਹ ਪੰਥ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਨਗੇ। ਕੋਈ ਰੋਸ ਨਹੀਂ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਤੀ, ਝਿਜਕਣਾ ਨਹੀਂ ਖਾਲਸਾ ਜੀ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਜਾਣਾ ਹੈ ਉਹ ਚਲੇ ਜਾਣ। ਅਸੀਂ ਇਥੇ ਰਹਾਂਗੇ। ਤੁਸੀਂ ਜਾ ਕੇ ਸਾਡੇ ਵਾਸਤੇ ਅਰਦਾਸਾਂ ਗੁਰੂ ਮਹਾਰਾਜ ਅਗੇ ਜ਼ਰੂਰ ਕਰਦੇ ਰਹਿਣਾ। ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਭਲੀ ਕਰੇਗਾ।" ਕਾਫੀ ਸਾਰੇ ਸਿਖ ਆਤਮ ਸਮਰਪਣ ਕਰ ਗਏ। ਜਰਨੈਲ ਸ਼ੁਬੇਗ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਭਾਈ ਅਮਰੀਕ ਸਿੰਘ ਸਮੇਤ ਸੈਂਕੜੇ ਸਿੱਖ ਸ਼ਹਾਦਤ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਵਾਸਤੇ ਰੁਕ ਗਏ। ਜਦੋਂ ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸਰਹੰਦ ਫਤਿਹ ਕਰ ਲਿਆ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਸੈਨਾ ਸੋਨਾ ਚਾਂਦੀ ਹੀਰੇ ਲੁੱਟਣ ਲੱਗੀ ਤਦ ਬਾਬਾ ਜੀ ਨੇ ਭਾਈ ਆਲੀ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਕਿਹਾ, "ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਰਨ ਦਿਓ ਜੋ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਤੁਸੀਂ ਮੈਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਇੱਟਾਂ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਦੀਦਾਰ ਕਰਵਾਉ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਿਆਂ ਦੇ ਅੰਗਾਂ ਦੀ ਛੁਹ ਨਸੀਬ ਹੋਈ ਸੀ।" ਭਾਈ ਆਲੀ ਸਿੰਘ ਇੱਟਾਂ ਦੇ ਢੇਰ ਪਾਸ ਲੈ ਗਏ ਤਾਂ ਗੋਡਿਆਂ ਭਾਰ ਹੋ ਕੇ ਬਾਬਾ ਜੀ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਇੱਟਾਂ ਨੂੰ ਹੰਝੂਆਂ ਨਾਲ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਾਇਆ। ਸਿੱਖ ਪਰੰਪਰਾ ਨੂੰ ਸੰਤ ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਇਵੇਂ ਪਿਆਰ ਕਰਦਾ ਸੀ।

ਮਾਤਾ ਸੁੰਦਰੀ ਜੀ ਅਤੇ ਤੱਤ ਖਾਲਸਾ ਜੇ ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦਾ ਸਾਥ ਦਿੰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਤਦ ਉਸ ਨੂੰ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਸੀ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਉਹ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਹਾਰਿਆ ਸੀ। ਫਰੁਖਸੀਅਰ ਨੇ ਸਿਆਸਤ ਰਾਹੀਂ ਉਸ ਨੂੰ ਹਰਾਇਆ ਸੀ। ਅਕਾਲੀਆਂ ਨੇ ਸਿਆਸਤ ਨੂੰ ਹਮੇਸ਼ ਪਹਿਲ ਦਿੱਤੀ। ਸਿਆਸਤ ਸੰਤ ਨੂੰ ਆਉਂਦੀ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹ ਆਪ ਕਿਹਾ ਕਰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਧਰਮ ਦਾ ਥੋੜ੍ਹਾ ਜਿਹਾ ਪਤਾ ਲੱਗਿਆ ਹੈ ਸਿਆਸਤ ਦਾ ਬਿਲਕੁਲ ਪਤਾ ਨਹੀਂ। ਕਿਸੇ ਸਰੋਤੇ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, "ਪਰ ਨਾਲੇ ਤੁਸੀਂ ਕਹਿੰਦੇ ਹੋ ਸਿਆਸਤ ਅਤੇ ਧਰਮ ਇਕੱਠੇ ਹਨ ਪੰਥ ਵਿਚ", ਤਾਂ ਸੰਤ ਜੀ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਹੁਣ ਕਿਹੜਾ ਇਹ ਕਹਿ ਰਿਹਾ ਹਾਂ ਕਿ ਵੱਖ ਵੱਖ ਹਨ। ਮੈਂ ਤਾਂ ਇਹ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਹਨ ਦੋਵੇਂ ਇਕੱਠੇ। ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਸਿਆਸਤ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ। ਆਉਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਕੀ ਕਰਾਂ ਨਹੀਂ ਆਈ। ਮੈਂ ਤਾਂ ਆਪਣੀ ਉਣਤਾਈ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ ਤੁਹਾਡੇ ਅਗੇ। ਸੱਚ ਬੋਲਣ ਵਿਚ ਕੋਈ ਪਾਪ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਨਾ।" ਜੇ ਅਕਾਲੀਆਂ ਵਿਚ ਥੋੜਾ ਕੁ ਧਰਮ ਹੁੰਦਾ ਤਦ ਇਸ ਸਾਧ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਵਾਲਾ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜੰਮਿਆ। ਜੇ ਸੰਤ ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਵਿਚ ਕੁਝ ਸਿਆਸਤ ਹੁੰਦੀ ਤਾਂ ਵੀ ਉਸਨੇ ਬਚ ਜਾਣਾ ਸੀ। ਫਾਂਸੀ ਦਾ ਰੱਸਾ ਦੇਖਕੇ ਮਨਸੂਰ ਨੇ ਕਿਹਾ "ਖੁਦਾਵੰਦ ਕਰੀਮ, ਮਿਹਰਬਾਨ ਹੋ ਕੇ ਜੋ ਕੁਝ ਤੂੰ ਮੈਨੂੰ ਦਿੱਤਾ ਜੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਦਿੱਤਾ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਜੋ ਹੋਣ ਲੱਗਾ ਹੈ ਉਹ ਨਾ ਹੁੰਦਾ। ਅਤੇ ਜਿਸ ਵਸਤੂ ਤੋਂ ਤੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੰਚਿਤ ਰੱਖਿਆ ਹੈ ਜੇ ਸਾਨੂੰ ਵੀ ਵੰਚਿਤ ਰੱਖਦਾ ਤਦ ਵੀ ਇਹ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ ਸੀ। ਪਰ ਜੋ ਤੂੰ ਦੇਵੇਂ ਸੋਈ ਭਲਾ। ਜਿਥੇ ਤੂੰ ਰੱਖੇਂ ਸੋਈ ਭਲਾ। ਆਮੀਨ।"

ਜਦੋਂ ਮੈਨੂੰ ਕੋਈ ਪੁੱਛਦਾ ਕਿ ਕੀ ਸੰਤ ਬਚ ਕੇ ਨਿਕਲ ਗਿਆ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਸੁਣੀਂਦਾ ਹੈ, ਮੈਂ ਅਕਸਰ ਉੱਤਰ ਨਾ ਦਿੰਦਾ। ਫਜ਼ੂਲ ਸ਼ਬਦ-ਭੇੜ ਤੋਂ ਬਚਣਾ ਹੀ ਚੰਗਾ। ਉਸ ਦਾ ਮਨ ਅਤੇ ਉਸਦਾ ਸਰੀਰ ਇਕਮਿਕ ਸਨ ਤੇ ਉਸਦੀ ਨਸਲ ਬਚਣ ਵਾਲਿਆਂ ਵਰਗੀ ਹੈ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਭਾਈ ਨੰਦ ਲਾਲ ਜੀ ਦਾ ਸ਼ਿਅਰ ਹੈ:

"ਮਨਸੂਰ ਦਾ ਨਾਮ ਲੈਣਾ ਹੈ ਤਾਂ ਰੱਸਾ ਆਪਣੇ ਕੋਲ ਰੱਖੀਂ ਹਰ ਵਕਤ।

ਕਿਤੇ ਜਲਾਦ ਟਾਲ ਮਟੋਲ ਕਰਨ ਲੱਗੇ ਕਿ ਉਸ ਪਾਸ ਤਾਂ ਫਾਂਸੀ ਲਾਉਣ ਲਈ ਰੱਸਾ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਤੂੰ ਰੱਸਾ ਹਰ ਵਕਤ ਆਪਣੇ ਕੋਲ ਰੱਖੀਂ।"

ਇਕ ਦਿਨ ਮੈਂ ਨਾਗਸੈਨ ਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ, "ਨਾਗਸੈਨ ਕੀ ਸਿੱਖ ਉਸ ਨੂੰ ਜਾਣ ਗਏ ਹਨ ਕਿ ਉਹ ਕੀ ਕਹਿ ਕੇ ਚਲਾ ਗਿਆ। *

ਨਾਗਸੈਨ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਕੁੱਝ ਜਾਣਦੇ ਹਨ, ਵਧੀਕ ਨਹੀਂ ਜਾਣਕੇ। ਜਿਹੜੇ ਉਸਨੂੰ ਜਾਣਦੇ ਹਨ ਉਹ ਵੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਢਹਿ ਜਾਣ ਦੀ ਗੱਲ ਤਾਂ ਕਰ ਲਿਆ ਕਰਨਗੇ ਕਦੀ ਕਦਾਈਂ, ਇਸ ਸਾਧ ਦੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਕਰਨਗੇ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਡਰੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਸਿੱਖ ਲਗਾਤਾਰ ਇਹ ਆਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਹ ਬਹਾਦਰ ਹਨ। ਜਿਹੜਾ ਬਾਰ ਬਾਰ ਬਹਾਦਰੀ ਦਾ ਦਾਅਵਾ ਕਰੇ ਉਹ ਕਿਸੇ ਤੋਂ ਡਰਿਆ ਹੋਇਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਵਧੀਕ ਲੋਕ ਉਸਨੂੰ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦੇ ਜਾਂ ਨਹੀਂ ਜਾਣਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ। ਪੁਰਾਤਨ ਯੂਨਾਨੀ ਫਿਲਾਸਫਰ ਕਿਹਾ ਕਰਦੇ ਸਨ, "ਅੱਖ, ਜੇ ਸੂਰਜ ਵਰਗੀ ਨਾ ਹੁੰਦੀ ਤਦ ਸੂਰਜ ਨੂੰ ਬਿਲਕੁਲ ਦੇਖ ਨਾ ਸਕਦੀ।"

ਸ਼ਾਇਰ ਸਤਨਾਮ ਸਿੰਘ ਖੁਮਾਰ ਨਾਲ ਘੰਟਿਆਂ ਬੱਧੀ ਗੱਲਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ। ਇਕ ਦਿਨ ਉਹ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ, "ਜਿਸ ਕੌਮ ਨੇ ਬਹੁਤ ਦੁਖ ਦੇਖੇ ਹੋਣ, ਇਨਾਮ ਵਜੋਂ ਰੱਬ ਉਸ ਨੂੰ ਉੱਤਮ ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਉਤਮ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਦਾਤ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਸਿੱਖਾਂ ਨਾਲ ਇਸ ਪੱਖ ਤੋਂ ਰੱਬ ਨੇ ਨਿਆਂ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਦੁਖ ਦਿਤੇ ਤੇ ਬਦਲੇ ਵਿਚ ਨਾ ਸਾਹਿਤ ਮਿਲਿਆ ਨਾ ਸੰਗੀਤ।" ਮੈਂ ਪੁੱਛਿਆ, "ਕੀ ਭਵਿਖ ਵਿਚ ਅਜਿਹਾ ਹੋਣ ਦੀ ਕੋਈ ਸੰਭਾਵਨਾ ਹੈ?" ਉਸ ਨੇ ਕਿਹਾ,"ਜਿੰਨੀ ਕਿਸੇ ਦੀ ਹੀਰ ਸੁਹਣੀ ਹੋਏਗੀ ਉਨੀ ਸੁਹਣੀ ਉਸਦੀ ਬੰਸਰੀ ਦੇ ਸੁਰ ਹੋਣਗੇ। ਕੀ ਕਦੀ ਕਿਸੇ ਨੇਂ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਬਹਿਸ ਕੀਤੀ ਹੈ ਕਿ ਰਾਂਝਾ ਸਾਧ ਸੀ ਕਿ ਦੁਨੀਆਂਦਾਰ? ਉਹ ਦੋਵੇਂ ਸੀ ਇਕੋ ਵਕਤ ਤੇ ਦੋਵੇਂ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਹੀਰ ਅਤੇ ਰਾਂਝਾ ਧਰਤੀ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਦੂਰ ਦਾ ਸੂਖਮ ਅਤੇ ਸੁੰਦਰ ਸੁਫਨਾ ਹੈ। ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਸਿੱਖ ਜੁਆਨੀ ਕਦੀ ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਇਸ ਰਾਂਝੇ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰੇ। ਰਹੀ ਗੱਲ ਭਵਿੱਖ ਦੀ। ਕੀ ਪਤਾ ਵੱਡੇ ਕਲਾਕਾਰ ਸਾਡੇ ਖਜ਼ਾਨੇ ਭਰਨ ਆ ਜਾਣ। ਮੋਮਿਨ ਦਾ ਸ਼ਿਅਰ ਸੁਣ:

ਫਿਰ ਬਹਾਰ ਆਏਗੀ ਵਹੀ ਦਸ਼ਤਨਵਰਦੀ ਹੋਗੀ
ਫਿਰ ਵਹੀ ਪਾਂਵ ਵਹੀ ਖਾਰਿ-ਮੁਗ਼ਿਲਾਂ ਹੋਂਗੇ।।

(ਫੇਰ ਬਸੰਤ ਆਏਗੀ। ਫੇਰ ਜੰਗਲਾਂ ਵਿਚ ਆਵਾਰਗੀ ਲਈ ਕੋਈ ਨਿਕਲੇਗਾ। ਫੇਰ ਉਹੀ ਪੈਰ, ਫੇਰ ਉਹੀ ਕਿੱਕਰਾਂ ਦੀਆਂ ਸੂਲਾਂ ਹੋਣਗੀਆਂ।)

ਮੰਨ ਲਿਆ ਕਿ ਇਹ ਸਾਧ ਅਕਲਵੰਦ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਕਿ ਇਸ ਨੂੰ ਸਿਆਸਤ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ ਸੀ, ਪਰ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਤਾਂ ਤੀਖਣ ਬੁੱਧ ਤੇਜ਼ਤਰਾਰ ਸਿਆਸਤਦਾਨ ਸੀ। ਭਾਰਤ ਦੀ ਗੱਲ ਛੱਡੋ ਰੂਸ ਅਤੇ ਅਮਰੀਕਾ ਉਸ ਦੇ ਸਲਾਹਕਾਰ ਮੌਜੂਦ ਸਨ, ਫਿਰ ਉਸਨੇ ਇਕ ਮਾਮੂਲੀ

---

* ਪਰ ਪਰਾਰ ਕੋਈ ਸੂਰਮਾ ਐਸ ਸ਼ਰੀਂਹ ਦੇ ਕੋਲ।
ਹੱਥ ਮੋਢੇ ਧਰ ਤੁਰ ਗਿਆ ਬਿਨ ਹੰਝੂ ਬਿਨ ਬੋਲ।

ਸਾਧ ਨਾਲ ਖਾਹਮਖਾਹ ਰੱਫੜ ਕਿਉਂ ਛੇੜ ਲਿਆ ਜਦੋਂ ਕਿ ਇਸ ਬਗੈਰ ਸਰ ਸਕਦਾ ਸੀ? ਨਾਗਸੈਨ ਨੇ ਕਿਹਾ, ਇਕ ਸ਼ਿਅਰ ਸੈਂਕੜੇ ਦਲੀਲਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵਧੀਕ ਕੰਮ ਦਿੰਦਾ ਹੈ :

ਘਾਹ, ਪੱਤੀਆਂ, ਫੁੱਲਾਂ ਦੇ ਸੇਕ ਵਾਂਗੂੰ ਖਾਕ ਬਣਾਂਗੇ ਸਾਡੀ ਤਕਦੀਰ ਸਈ।
ਤੂੰ ਤਾਂ ਇਲਮ ਜ਼ਮਾਨੇ ਦਾ ਜਾਣਦਾ ਸੈਂ ਤੇਰੀ ਅਕਲ ਦੀ ਕਿਵੇਂ ਅਖੀਰ ਹੋਈ।

ਪਿੰਡ ਮੇਰੇ ਖੇਤਾਂ ਦੀ ਵੱਟ ਖਾਨਦਾਨੀ ਕਾਂਗਰਸੀਏ ਰੂਪ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਸਾਂਝੀ ਹੈ। ਬੰਬੀ ਤੇ ਬੈਠਿਆਂ 1986 ਵਿਚ ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ, ਇੰਦਰਾਗਾਂਧੀ ਨੇ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਤੇ ਹੱਲਾ ਬੋਲ ਕੇ ਠੀਕ ਕੀਤਾ ਰੂਪ ਸਿੰਘ? ਮੈਂ ਤੇਰੇ ਤੋਂ ਇਸ ਕਰਕੇ ਪੁੱਛਿਆ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਤੂੰ ਕਾਂਗਰਸੀਆ ਹੈਂ। ਉਸ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਨਹਿਰੂ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਖਿਲਾਫ ਲੜਿਆ। ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਉਸਦਾ ਸਾਥ ਦਿੱਤਾ। ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਕਈ ਵਾਰ ਦੇਖਿਆ ਸੀ ਕਿ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਹੁੰਦਿਆਂ ਉਹ ਸੁਰੱਖਿਆ ਘੇਰੇ ਤੋੜ ਕੇ ਸਿਖਾਂ ਵਿਚ ਆ ਵੜਦਾ ਤੇ ਜੱਫੀਆਂ ਪਾ ਕੇ ਮਿਲਦਾ। ਫਿਰ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਬਣੀ ਤਾਂ ਸਿੱਖ ਉਸਦੇ ਖੈਰ ਖੁਆਹ ਰਹੇ, ਉਸਦੇ ਅੰਗ ਰੱਖਿਅਕ ਰਹੇ। ਅਕਾਲੀਆਂ ਦੀ ਸਿਆਸਤ ਦੀ ਗੱਲ ਫੇਰ ਕਰਾਂਗੇ, ਮੈਂ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਦੇਸ ਵਿਚ ਥਾਂ ਥਾਂ ਬਗਾਵਤਾਂ ਉੱਠੀਆਂ, ਅੰਦੋਲਨ ਚੱਲੇ, ਸਭ ਉਸਨੇ ਦਬਾ ਦਿੱਤੇ। ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਉਸਦਾ ਸਾਥ ਦਿੱਤਾ। ਪਰ ਉਸਨੇ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਤੇ ਫੌਜਾਂ ਚਾੜ੍ਹ ਦਿਤੀਆਂ। ਤਦ ਉਸ ਬੀਬੀ ਨਾਲ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਜੋ ਕੀਤੀ ਉਹ ਤਾਂ ਜੱਗ ਜ਼ਾਹਰ ਹੈ, ਹੁਣ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਜਿਥੇ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਲਹੂ ਦੀਆਂ ਬੋਤਲਾਂ ਗੱਡੀ ਵਿਚ ਨਾਲ ਟੰਗੀ ਫਿਰਦਾ ਹੈ ਬਈ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿਥੇ ਲੋੜ ਪੈ ਜਾਵੇ। ਜੇ ਮੈਂ ਕਾਂਗਰਸੀਆ ਹਾਂ ਤਾਂ ਤੂੰ ਇਹ ਸਮਝ ਰੱਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਉਪਰ ਫੌਜਾਂ ਚਾੜ੍ਹਨ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਹੋ ਗਿਆ ਹਾਂ? ਬਾਈ ਜੀ ਗੁਰੂ ਮਹਾਰਾਜ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਜੇ ਜਿੰਦ ਜਾਨ ਲੇਖੇ ਲਗ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਧੰਨ ਭਾਗ। ਮੈਂ ਕਾਂਗਰਸ ਦਾ ਵਰਕਰ ਹਾਂ - ਇਹ ਮੇਰੀ ਦੁਨੀਆਂਦਾਰੀ ਹੈ। ਧਰਮ ਤਾ ਮੇਰਾ ਸਿੱਖੀ ਓ ਐ।"

(ਬਾਕੀ ਫੇਰ ਕਦੀ)